

Att rätt förfoga över tingen

Historiska studier av styrning och maktutövning

Johannes Fredriksson & Esbjörn Larsson (red.)

Distribution

Swedish Science Press, Box 118, 751 04 Uppsala
info@ssp.nu, www.ssp.nu

Omslagslayout: Johannes Fredriksson & Esbjörn Larsson

Omslagsbild: *Det Sjunde Inseget*

Riddaren Antonius Block spelar schack med Döden. Michael Foucault definierade en gång makt som ett slags spel (*αγωνισμα*) där spelets deltagare ständigt prövar olika metoder för att få ett övertag och slutligen uppnå seger. Makt kan således, eftersom människor alltid är inblandade, beskrivas som ett spel på liv och död.

©1957 AB Svensk Filmindustri

Stillbildsfoto: Louis Huch

© Författarna

Sättning: Esbjörn Larsson

Tryck:
Elanders Gotab
Stockholm 2007

ISSN 0284-8783

ISBN 978-91-506-1935-5

Innehåll

Ett passande syfte.....	5
av <i>Johannes Fredriksson</i>	
Foucault för alle? En diskussion om Foucault, radikalitet och historievetenskapen.....	II
av <i>Roddy Nilsson</i>	
Maktbegreppets bruk. Analysen av fängelsestraffet i <i>Övervakning och straff</i>	33
av <i>Johannes Fredriksson</i>	
Tönnies som epistemisk figur i samtidens styrningsproblematik.....	61
av <i>Ulf Olsson & Kenneth Petersson</i>	
Socialpolitik som ett liberalt biopolitiskt projekt.....	87
av <i>Shamal Kaveh</i>	
Dygden har jag platt försummat. Subjektsskapande praktiker inom kriminalpolitiken.....	107
av <i>Robert Andersson</i>	
Livslångt lärande i Sverige. En teknik för att återskapa det vuxna utbildningsbara subjektet.....	135
av <i>Andreas Fejes</i>	
Frihet, makt och disciplin. Om social styrning i svensk sinnessjukvård....	157
av <i>Mikael Eivergård</i>	
Tattarna och deras begåvning. Tekniker för styrning under det tidiga 1940-talet.....	173
av <i>Thom Axelsson</i>	

Foucault över alles? Kritiska kommentarer i anknytning till studier i Michel Foucaults anda.....	195
av <i>Esbjörn Larsson</i>	
Författarpresentationer.....	203

Ett passande syfte

Johannes Fredriksson

Att styra innebär att rätt förfoga över föremål, genom arrangemang som har ett passande ändamål.¹

Titeln på denna antologi är hämtad från Michel Foucaults fjärde föreläsning, "La 'gouvernementalité'", i den föreläsningsserie som han höll på Collège de France 1977–1978.² I den föreläsningen behandlar Foucault en avgörande förändring i synen på hur en stat borde styras. Denna förändring i sättet att betrakta politik – teoretisk formulerat en förändring i styrningens rationalitet – består i att ett nytt sätt att definiera statsstyrningens föremål och syften etableras. Foucault menar att allt sedan mitten av 1500-talet kan man skönja en förändringstendens som visar sig i att territoriet inte längre allena är föremålet för suveränens politik. Att styra en stat handlar inte bara om att hålla kvar makten över landet och dess egendomar, utan om "att rätt förfoga över föremål". Styrningen blir därmed en fråga om att rätt kunna förvalta alla de saker som ett rike består av, och hantera hela det komplex av individer, handel, epidemier, rikedomar, naturtillgångar och klimat som kännetecknar en stat.³

Syftet med suveränens politik blir därmed också ett annat. Styrningen har inte längre undersåtarnas lydnad inför härskaren som sitt enda mål, utan den får i stället en rad olika "passande" syften. Beroende på sammanhanget

¹ Michel Foucault, "Regementalitet", i *Fronesis*, (2004), s. 70. Citatet är ursprungligen hämtat från Guillaume de La Perrière, *La Miroir politique, contenant diverse manières de gouverner et policer les républiques* (Paris 1567), s. 46, återgivet i Michel Foucault, "La 'gouvernementalité'", i Daniel Defert & Francois Ewald (red.), *Dits et Écrits 1954–1988, vol III* (Paris 1994), s. 645.

² Denna föreläsning har med tiden fått en stor betydelse. Dess begreppsapparat och ämnesområde har inspirerat teoriutveckling framförallt inom ramen för de "governmentality-studier" som utförts i anglosaxisk sociologi och politisk filosofi. Se Roddy Nilssons och Johannes Fredriksson bidrag i denna volym och där anförd litteratur.

³ Foucault (2004), s. 69.

kan dessa syften bestå i att se till att det produceras största möjliga mängd värden, att folket kan försörja sig eller att befolkningen ökar.⁴

Gemensamt för texterna i antologin är att de behandlar olika sätt på vilket denna nya styrningsrationalitet har formulerats i det moderna samhället. I centrum för framställningen står de olika sätt på vilket man i olika sammanhang förfogat över tingen för att uppnå diverse passande syften.

Antologin inleds med två texter som teoretiskt och historiografiskt reflekterar över denna problematik. Roddy Nilssons bidrag introducerar läsaren till ämnet genom en beskrivning av Foucaults författarskap med utgångspunkt i den svenska historievetenskapens reception av Foucault och dennes studier. Utifrån en studie av de senaste fem årens avhandlingar i historia visar Nilsson på en ambivalent inställning gentemot Foucault som både präglas av en stor tveksamhet samtidigt som några av Foucault viktigaste utgångspunkter verkar ha accepterats. I artikelns avslutande del argumenterar Nilsson för betydelsen av att återknyta till radikaliteten i Foucaults tankar, och bland annat slå vakt om den ifrågasättande inställning som Foucault hade mot både sanningar i det samtida samhället och i den samtida vetenskapen.

Vikten av att uppmärksamma Foucaults radikalitet betonas också i Johannes Fredrikssons bidrag som behandlar metoden i Foucaults kanske mest uppmärksammade verk. Fjärran från bilden av *Övervakning och straff* som en postmodern och spekulativ historieskrivning, beskriver Fredriksson en undersökning med vissa bestämda utgångspunkter och vissa grundläggande begrepp. Som det viktigaste bidraget till historievetenskapen framhåller författaren Foucaults definition av maktbegreppet och det sätt på vilket detta begrepp möjliggör förklaringar av olika former av maktutövning.

Efter dessa teoretiskt inriktade texter följer en rad bidrag som på olika sätt fördjupar studiet av maktutövning, styrning och det rätta förfogandet över saker. Kenneth Petersson, Ulf Olsson och Shamal Kaveh inriktar sig på det som Foucault beskrev som statskonst och analyserar styrandet från ett samhälleligt perspektiv.

Petersson och Olsson gör en genealogisk undersökning av vår tids kriminalpolitik, hälsopolitik och lärarutbildning. Genom att spåra dessa styrningspraktikers element bakåt i tiden, kan författarna visa på att mer än

⁴ Ibid, s. 71.

hundra år gamla tankefigurer rörande *Gemeinschaft* och *Gesellschaft* fortfarande strukturerar det politiska och sociologiska tänkandet i våra dagar. Författarna visar att det faktum att vi idag styrs i namn av gemenskap, närhet och vänskap inte kan betraktas som ett resultat av framsteget eller en förmildring av sederna, utan i stället bör ses som ett resultat av ett kreativt återanvändande av gamla former för styrning.

Shamal Kaveh diskuterar i sin text några av villkoren för socialpolitikens etablering i Sverige utifrån en studie av den politiska debatten vid sekelskiftet 1900. Med utgångspunkt från två standarddefinitioner av socialpolitik hävdar Kaveh att socialpolitiken under perioden bör betraktas som ett liberalt svar på arbetarfrågan. Svaret innehåller grundläggande liberala principer som kännetecknar såväl den tidiga ekonomiska liberalismen som senare tiders socialliberalism. Socialpolitiken, som ett sätt att både inkludera människor i samhället och styra över dem, bör således inte betraktas som ett brott mot liberalismen, utan snarare som en konsekvens av densamma.

Även i de följande artiklarna av Robert Andersson och Andreas Fejes studeras politik i någon mening. I fokus för dessa bidrag står dock i mindre grad själva politikens utformning. I stället är det en annan aspekt av det rätta sättet att förfoga över tingen som uppmärksammas, nämligen hur individuella subjekt konstrueras i politiken.

Robert Andersson analyserar i sitt bidrag kategoriseringen av brottsliga subjekt. Utifrån de grundläggande kategorierna "den obotlige", "den reformbare" och "den som behöver ett skarpt tillrättavisande", visar Andersson på en rad förändringar i sätten att uppfatta, och i försöken att reformera, den kriminelle. Författaren uppmärksammar hur en mängd konkurrerande tankefigurer – allt från föreställningar om ondska och vedergällning till återanpassning och signalsubstanser – återfinns i denna verksamhet. Målet för kriminalpolitiken är trots denna mångfald ett och detsamma; den moraliske och ansvarsfulle medborgaren. Detta ser författaren som en konsekvens av en förändring som inneburit att kriminalpolitiken utvecklats från att vara en social ingenjörskonst till att bli en moralisk ingenjörskonst.

Andreas Fejes studerar på ett liknande sätt folk- och vuxenutbildningen under 1900-talet. Med utgångspunkt från statliga offentliga utredningar beskriver Fejes hur det vuxna utbildningsbara subjektet förändrats. Från att vid början av 1900-talet definierats som politiskt ansvarstagande har detta subjekt begripliggjorts som begåvat vid seklets mitt och som en del av ett

livslångt lärande vid seklets slut. På ett sätt som är analogt med Anderssons beskrivning av hur konstruktionen av det avvikande brottsliga subjektet säger något om konstruktionen av den gode medborgaren, redogör Fejes för hur sådana konstruktioner inom folk- och vuxenutbildningen kan bidra till att skapa en exkludering av de subjekt som inte är politiskt ansvarstagande, som inte utbildar sig i enlighet med sin begåvning och som inte deltar i det livslånga lärandet. Framställningen utmynnar i en fråga. Hur kan ett livslångt lärande konstrueras så att exkludering undviks?

Maktens teknologi är den tredje aspekten av styrning och maktutövning som uppmärksammas i denna antologi. Om de föregående bidragen behandlat grundläggande frågor rörande det rätta förfogandet och de subjekt som skulle förfogas över, så behandlar antologins två följande bidrag i högre grad maktens tekniska och metodologiska sida.

Mikael Eivergård redogör i sitt bidrag för hur föreställningar om frihet har använts i styrning inom den moderna sinnessjukvården. I sin studie av verksamheten i dessa inrättningar uppmärksammar författaren den roll som belöningar, öppna avdelningar och gruppterapi spelat i ambitionen att normalisera de intagna. Den förändring som Eivergård kan iaktta från 1800-talets sinnessjukvårds isolering och marginalisering av de avvikande subjekten till 1900-talet integrering och normalisering, ser han inte som ett uttryck för en humanisering av samhället. I stället framstår 1900-talets "framsteg" som ett uttryck för tekniska förändringar som skett i enlighet med det moderna samhällets liberala styrningsrationalitet.

Thom Axelsson studerar, med utgångspunkt från analysredskap formulerade av Mitchell Dean, hur "tattare" konstruerades, identifierades och behandlades som ett socialt problem. Tyngdpunkten i framställningen ligger på de olika tekniker som samhället använde sig av för att identifiera tattare och normalisera dem. Författaren uppmärksammar i sitt bidrag hur intelligensmätningar blev till ett centralt redskap för att identifiera tattare, och hur skola och hjälpklasser framstod som de viktigaste medlen för att åtgärda det problem som dessa ansågs utgöra.

Antologin avslutas sedan med ett bidrag av Esbjörn Larsson. Denna text syftar till att på ett kritiskt sätt diskutera antologins övriga bidrag. Med utgångspunkt i framförallt Nilssons text uppmärksammar Larsson olika karaktäristika som kännetecknar den forskning som hämtar sin inspiration i Foucaults författarskap. Syftet med denna genomgång är främst att syn-

liggöra konsekvenserna av det aktuella perspektivet genom att lyfta fram både dess starka och dess svaga sidor.

Avslutningsvis bör detta påpekas. Avsikten med antologin är inte att lägga fast ett perspektiv, skapa en tradition eller att definiera en korrekt tolkning av Foucault. I stället är syftet att med utgångspunkt från Foucaults författarskap lyfta fram svenska forskare som utvecklar det historiska studiet av styrning och olika former av maktutövning. Snarare än att ta fasta på Foucaults empiriska resultat eller hans teoretiska slutsatser, är det vår avsikt att följa hans exempel i den strävan efter att förnya sig som Foucault uppvissade under hela sitt verksamma liv som historiker. Att skriva historia var för honom ett redskap för att lära sig att tänka nytt och annorlunda.

Men vad är då filosofin idag – jag menar den filosofiska verksamheten – om inte tankens kritiska granskning av sig själv? Och om den inte består i att försöka utröna hur och hur långt det vore möjligt att tänka på annat sätt i stället för att berätta vad man redan vet?⁵

⁵ Michel Foucault, *Sexualitetens historia. Band 2. Njutningarnas bruk* (Göteborg 2002), s. 12.

Foucault för alle?

En diskussion om Foucault, radikalitet och historievetenskapen

Roddy Nilsson

Få skulle idag förneka att Michel Foucault varit en av de mest inflytelserika tänkarna i Europa och USA under de senaste decennierna. Historievetenskapens förhållande till Foucault har dock alltid varit minst sagt ambivalent.¹ Detta gäller också i högsta grad i Sverige. De svenska historikernas tveksamma inställning till Foucault ligger därmed väl i linje med mottagandet i andra länder.

Det internationella uppmärksammandet av Foucault bland historiker är starkt förknippat med att hans arbeten blev tillgängliga på andra språk än franska. Med denna uppmärksamhet uppträdde också en mera explicit kritik mot Foucault från historikers sida, framför allt anglosaxiska sådana.² Även den svenska receptionen av Foucault kan ses i ljuset av att översätt-

¹ Se Alan Megill, "The Reception of Foucault by historians", i *Journal of the History of Ideas* (1987), s. 117–140; Clare O'Farrell, *Foucault. Historian or Philosopher?* (London 1989); Jan Goldstein (red.), *Foucault and the Writing of History* (Oxford 1994); Martin Dinges, "Michel Foucault's Impact on the German Historiography of Criminal Justice, Social Discipline, and Medicalization", i Norbert Finzsch & Robert Jütte (red.), *Institutions of Confinement. Hospitals, Asylums, and Prisons in Western Europe and North America, 1500–1950* (Cambridge 1996); Moya Lloyd & Andrew Tucker (red.), *The Impact of Michel Foucault on the Social Sciences and Humanities* (London 1997).

² Om receptionen av, och förhållandet till, Foucault i framför allt det anglosaxiska språkområdet se t.ex. Keith Jenkins, *Re-Thinking History* (London 1991); Keith Windschuttle, *The Killing of History. How Literary Critics and Social Theorists are Murdering our Past* (San Francisco 1996); Mark Poster, *Cultural History + Postmodernity. Disciplinary Readings and Challenges* (New York 1997); Alun Munlow, *Deconstructing History* (London 1997); Martin Bunzl, *Real History. Reflections on historical practice* (London 1997); Willie Thompson, *What Happened to History?* (London 2000); Mary Fulbrook, *Historical Theory* (London 2002); Willie Thompson, *Postmodernism and History* (Houndsmill 2004); Callum G. Brown, *Postmodernism for Historians* (Harlow 2005).

ningar av att hans mest kända arbeten utkom under 1980-talet.³ Detta var förmodligen ett viktigt skäl till ett antal avhandlingar där Foucault fungerat som inspirationskälla publicerades i början av 1990-talet.⁴ Att de arbeten som översattes vid denna tidpunkt härrörde från Foucaults maktanalytiska eller genealogiska period torde också vara en anledning till att receptionen dominerades av ett anammande av hans maktanalytiska tänkande.⁵

De metod- och teoriböcker i historia som används i Sverige erkänner ofta Foucaults stora inflytande och uttrycker sin uppskattning över hans idérikedom och innovationsförmåga. Samtidigt betonas att Foucault inte var fackhistoriker. Stellan Dahlgren och Anders Florén menar att han snarare ska ses som "filosof och samhällskritiker"⁶ medan Arne Jarrick och Johan Söderberg benämner honom antingen "filosof och idéhistoriker" eller endast "filosof".⁷ Detsamma framhålls i arbeten översatta från engelskan. De båda brittiska historikerna John Tosh och Michael Stanford beskriver ho-

³ *Vansinnets historia*, vilken utkom 1973 i en liten tämligen förbisedd svensk översättning, utkom i nya utgåvor 1983 och 1986 medan *Viljan att veta* utkom i en första svensk utgåva 1980. Viktigast tycks dock 1987 års översättning av *Övervakning och straff* ha varit.

⁴ Peter Aronsson, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850* (Lund 1992); Lars Pettersson, *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham. Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860* (Uppsala 1992); Tomas Söderblom, *Horan och batongen. Prostitution och repression i folkhemmet* (Stockholm 1992); Birgitta Svensson, *Bortom all ära och redlighet. Tättarnas spel med rättvisan* (Stockholm 1993); Claes Ekenstam, *Kroppens idéhistoria. Disciplinering och karaktärsdanning i Sverige 1700–1950* (Hedemora 1993); Sten O. Karlsson, *Arbetsfamiljen och Det Nya Hemmet. Om bostadshygienism och klasskultur i mellankrigstidens Göteborg* (Stockholm 1993). Senare följde t.ex. Martin Bergman, *Dödsstraffet, kyrkan och staten i Sverige från 1700-tal till 1900-tal* (Stockholm 1996); Hans Andersson, "Androm till varnagel..." *Det tidigmoderna Stockholms folkliga rättskultur i ett komparativt perspektiv* (Stockholm 1998); Lars-Eric Jönsson, *Det terapeutiska rummet. Rum och kropp i svensk sinnessjukvård 1850–1970* (Stockholm 1998); Malin Lennartsson, *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland* (Lund 1999) och Roddy Nilsson, *En välbyggd maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelsesystemet under 1800-talet* (Lund 1999).

⁵ Roddy Nilsson, "Den närvarande frånvaron eller i väntan på Foucault. En diskussion om Foucault och den svenska historiedisciplinen", i *Historisk tidskrift* (2000), s. 189 f.

⁶ Stellan Dahlgren & Anders Florén, *Fråga det förflutna. En introduktion till modern historieskrivning* (Lund 1996), s. 152.

⁷ Arne Jarrick & Johan Söderberg, *Praktisk historieteori* (Stockholm 1993), s. 50, 85.

nom i sina respektive arbeten som "filosof".⁸ Deras landsman Richard Evans kallar Foucault för både "filosof" och "historiker" i sitt mot postmodern historieskrivning starkt kritiska arbete *Till historiens försvar*.⁹ Vad som framför allt har diskvalificerat Foucault från att räknas in i historikernas krets är vad kritikerna sett som hans bristande empiriska förankring men också vad som beskrivits som "ideologiska" inslag i hans forskning.¹⁰

Mot denna bakgrund ska jag i denna artikel diskutera några aspekter på det problematiska förhållandet mellan Foucault och historievetenskapen. Artikeln innehåller två delar. I den första empiriska delen diskuteras några drag i den svenska historievetenskapens förhållningssätt till Foucault. Underlaget är avhandlingar i historia publicerade under de senaste fem åren. I den andra mera teoretiska delen diskuteras historievetenskapens förhållande till Foucault generellt. Avslutningsvis uppmärksammas några av de drag jag ser som centrala hos den radikala historikern Foucault, drag som jag menar att det finns anledning att slå vakt om. Argumentationen bygger på uppfattningen att ett övergivande av Foucaults maktanalytiska tankegångar vore olyckligt eftersom dessa kännetecknas av en rad värdefulla insikter som historievetenskapen skulle kunna nyttiggöra.

Foucault i svenska historieavhandlingar

Hur har då Foucault använts i svenska avhandlingar i historia under 2000-talet? Jag har funnit ett tiotal avhandlingar som anknyter till Foucault och från honom emanerande tankegångar. Genomgången gör inga anspråk på att vara fullständig i så måtto att alla avhandlingar som på något sätt inspire-

⁸ John Tosh, *Historisk teori och metod* (Lund 1994), s. 98; Michael Stanford, *Handbok i historiska studier* (Lund 1995), s. 26.

⁹ Richard J. Evans, *Till historiens försvar* (Stockholm 2000), s. 199.

¹⁰ För kritik av Foucault från svenska historiker se Jarrick & Söderberg (1993), 87 ff; Arne Jarrick, "Framstegsskräcken inom historieforskningen. Ett försök till nyanseering", i *Häftet för kritiska studier* (1995:3); dens, "Mellan materialism och konstruktivism. Mentaliteter och sociala konstruktioner i historieforskningen", i *Häftet för kritiska studier* (1996:4); Eva Eggeby, *Vandringsman, här ser du en avmålning av världen. Vård, vårdade och ekonomi på Danvikens dårhus 1750–1861* (Stockholm 1996). För en diskussion av denna kritik se Nilsson (2000), s. 192 ff.

rats av Foucault skulle finnas med. Däremot bör underlaget vara tillräckligt för att fånga de *trender* som gjort sig gällande.¹¹

Jens Rydström undersöker i *Sinners and Citizens* (2001) de diskursiva förändringarna kring den manliga icke-heterosexuella sexualiteten under slutet av 1800- och första delen av 1900-talet och anknyter därvid – knappast förvånande med tanke på avhandlingens ämne – till Foucaults tankar om sexualiteten. Foucaults tes om ”uppfinnandet” av den homosexuelle under 1800-talet spelar en central roll som utgångspunkt. Samtidigt understryker Rydström att han *metodiskt* inte följer Foucault särskilt nära. Bland annat lyfter han in Kuhns paradigmbegrepp i sin modell.¹² Det är alltså i Rydströms fall närmast en fråga om ett perspektivistiskt användande av Foucault.

Jenny Björkman undersöker i *Vård för samhällets bästa* (2001) debatten om tvångsvård i svensk lagstiftning från 1800-talets senare del och fram till omkring 1970. Björkman talar å ena sidan om ett kontroll- eller disciplineringssteoretiskt perspektiv, där Foucault ses som den främsta upphovsmannen, och å andra sidan om ett humaniserings- eller civiliseringsperspektiv. Samtidigt betonas hur undersökningen utgår från ett ”mera konfliktfyllt och Foucaultinspirerat perspektiv”.¹³ Däremot använder sig Björkman inte av någon metod inspirerad av Foucault. Metoden i Björkmans avhandling är närmast att betrakta som idéhistorisk med en betoning på analys av argument och kontexter. Undersökningen kan sägas vara en studie av hur tvångsvård historiskt har motiverats och legitimerats och vilka förändringar som skett på dessa punkter.

Anna Lindberg studerar i *Experience and Identity* (2001) arbeterskor och arbetsförhållanden i cashewnötsindustrin i den indiska provinsen Kerala. Teoretiskt förenas ett materialistiskt och feministiskt perspektiv med postmodernt inspirerade synsätt där diskursteorin spelar stor roll. Foucault placeras här in i en ram som omfattar både ideologi och diskurs. Diskursen ses som något som förmedlar och uttrycker ideologier, det vill säga mening. Lindberg ser den största skillnaden mellan ideologi och diskurs i att det

¹¹ Att genomgången begränsats till avhandlingar motiveras dels av det faktum att största delen av den historiska forskning som bedrivs i vårt land sker i form av avhandlingsarbete, dels av att det förmodligen är här som nya trender märks först.

¹² Jens Rydström, *Sinners and Citizens. Bestiality and Homosexuality in Sweden 1880–1950* (Stockholm 2001), s. 11.

¹³ Jenny Björkman, *Vård för samhällets bästa. Debatten om tvångsvård i svensk lagstiftning 1850–1970* (Stockholm 2001), s. 24.

förstnämnda begreppet står för normativa och mer medvetet formulerade utsagor medan diskurser opererar mera subtilt i form av olika ”sanningar”.¹⁴ Samtidigt som hon alltså använder både ideologi- och diskursbegreppen vill Lindberg också anknyta till ett materialistiskt perspektiv genom att undersöka erfarenheter och identiteter (klass, genus och kast) hos de arbeterskor som är hennes studieobjekt. Diskurs ingår hos Lindberg i en begreppsapparat med rötter i såväl historiematerialism som poststrukturalism och genus-teori. Inspiration hämtas, förutom från Foucault, bland annat från Stuart Hall och Joan Scott.

Ideologi och diskurs förenas på ett likartat sätt hos Anna Jansdotter i avhandlingen *Ansikte mot ansikte* (2004). Avhandlingen studerar räddningsarbete bland prostituerade kvinnor kring sekelskiftet 1900. Jansdotter understryker att hon inte ser de båda begreppen ideologi och diskurs som del av en teoretisk modell. Hon betraktar i stället begreppen som något som *används*. Hon framhåller också att det är på ideologin som tonvikten läggs.¹⁵ Samtidigt betraktar hon diskursen som liggande på en övergripande nivå och hävdar att den sätter gränser för det tänkbara i en given kontext, medan ideologin uttrycker en specifik grupps beskrivning av sig själv och andra.¹⁶ Jansdotter anknyter även i viss mån till en Foucaultinspirerad förståelse av makt vilken hon beskriver som kopplad till kunskapsproduktionen. Hon kombinerar dock detta med ett annat sätt att se på makt, som av resonemangets att döma är av annan karaktär, nämligen makt som över- och underordning.¹⁷ Jansdotter anknyter i sin analys även kort till ytterligare ett inslag i Foucaults maktanalys, i det att hon ser en påtaglig parallell mellan dennes urskiljande av bekännelsen som maktteknik och bruket av omvändelsen inom den rörelse hon undersöker.¹⁸

Charlotte Tornbjers *Den nationella modern* (2002) behandlar moderskapets roll i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft utifrån ett diskursperspektiv. Tornbjers menar i likhet med många andra att Foucaults diskursbegrepp är alltför statiskt och monolitiskt

¹⁴ Anna Lindberg, *Experience and Identity. A Historical Account of Class, Caste, and Gender among Cashew Workers of Kerala* (Lund 2001), s. 39 f.

¹⁵ Anna Jansdotter, *Ansikte mot ansikte. Räddningsarbete bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920* (Lund 2004), s. 23, 403.

¹⁶ Ibid, s. 24.

¹⁷ Ibid, s. 26.

¹⁸ Ibid, s. 381.

och att det är mera fruktbart att betrakta diskurser som instabila och motsägelsefulla. Diskurserna, hävdar hon, överlappar och flätas in i varandra. Tornbjer pekar också på individers och grupperns möjligheter att omförhandla och förändra diskurserna.¹⁹

Hossein Sheiban använder sig i *Den ekonomiska staden* (2002) av en diskursteoretisk metod för att studera framväxten av den moderna stadsplaneringen i Stockholm. Även om Foucault ses som den främsta inspirationskällan gör Sheiban en viss modifiering av Foucaults metod genom att framför allt lägga större vikt vid den empiriska nivån.²⁰

Eva Bergenlöv studerar i *Skuld och oskuld* (2004) vad hon kallar ”den rättsliga diskursen” rörande späda barns död från slutet av 1600-talet och fram till cirka 1800. Diskurs ses här som ”talet om vad som hänt” till skillnad från vad som verkligen hände.²¹ Bergenlöv använder sig av vad hon kallar ett ”kritiskt” eller ”pragmatiskt” diskursbegrepp som med Foucaults tänkande som grund utvecklats och modifierats av Norman Fairclough och Nancy Fraser. Bergenlöv framhåller hur dessa forskare ser Foucaults diskursbegrepp som allt för strukturalistiskt och otillräckligt när det gäller att fånga förändring. En starkare betoning av förändringsaspekten medför också enligt Bergenlöv att de mänskliga subjekten tilldelas en mera aktiv roll i formandet av diskurserna. Människan, hävdar hon, både formar och formas av diskurserna.²²

Lina Carls studie *Våp eller nucka?* (2004) behandlar vad hon benämner ”genusdiskursen” rörande kvinnors högre utbildning 1930–1970. Också Carls vänder sig mot vad hon uppfattar som statisk och relativt oföränderlig drag i Foucaults syn på diskursen och hämtar i det sammanhanget stöd från flera andra forskare, bland annat Edvard Said och Nancy Fraser. Carls menar till skillnad från Foucault att aktörerna ofta var medvetna om (den dominerande) diskursen och därmed kunde föra en dialog med denna och

¹⁹ Charlotte Tornbjer, *Den nationella modern. Moderskap i konstruktionen av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft* (Lund 2002), s. 23 ff.

²⁰ Hossein Sheiban, *Den ekonomiska staden. Stadsplanering i Stockholm under senare hälften av 1800-talet* (Stockholm 2002), s. 15 f.

²¹ Eva Bergenlöv, *Skuld och oskuld. Barnamord och barnkvävning i rättslig diskurs och praxis omkring 1680–1800* (Lund 2004), s. 16. Min kursivering.

²² Bergenlöv (2004), s. 29 ff.

även formulera motdiskursiva utsagor.²³ Med inspiration från framför allt Fraser anser Carls i stället att diskurserna bör ses som mångfaldiga och tillfälliga samtidigt som hon lyfter fram de enskilda subjektens möjligheter att påverka dessa.²⁴

Diskursteorins dominans

Den tydligaste trenden i historikers användning av Foucault de senaste åren är utan tvekan en ökad anknytning till dennes diskursteoretiska tänkande. Samtidigt har de explicita hänvisningarna till de maktanalytiska skrifterna minskat. Ofta anknyts till Foucaults diskurstänkande utan att på allvar diskutera hur detta förhåller sig till de maktanalytiska sidorna av hans författarskap. Tydligt är också hur Foucault har integrerats i ett genusteoretiskt tänkande. Detta ligger i linje med det förhållandevis stora intresse som under ganska lång tid visats för Foucault inom internationell feministisk forskning.²⁵ Receptionen av Foucaults diskursteoretiska anslag har under de senaste åren även beledsagats av en kritik mot vad många sett som begreppets allt för statiska karaktär. Det har därför ansetts nödvändigt att anknyta till andra forskares diskursteoretiska tänkande, framför allt Joan Scott men också till exempel Edvard Said, Norman Fairclough och Nancy Fraser. En annan, måhända något överraskande, trend är att Foucaults diskursbegrepp hos vissa historiker förenats med ideologibegreppet. Foucault var djupt misstänksam mot ideologibegreppet i sig och tog ofta explicit avstånd mot användningen av det. Bland annat avvisade han uppfattningen om ideologi som en form av falskt medvetande, föreställningen om ideologi som ett tänkande som tar sin utgångspunkt i subjektet och synen på ideologi som något som kan reduceras till ekonomiska strukturer som bestämmer dess

²³ Lina Carls, *Våp eller nucka? Kvinnors högre studier och genusedisursen 1930–1970* (Lund 2004), s. 18 ff.

²⁴ Ibid, s. 28.

²⁵ Se t.ex. Joan Wallach Scott, *Gender and the Politics of History* (New York 1988); Irene Diamond & Lee Quinby, *Feminism & Foucault. Reflections on Resistance* (Boston 1988); Jana Sawicki, *Disciplining Foucault. Feminism, Power, and the Body* (New York 1991); Lois McNay, *Foucault & Feminism. Power, Gender, and the Self* (Boston 1992); Caroline Ramazanoglu (red.), *Up Against Foucault. Explorations of some Tensions between Foucault and Feminism* (London 1993); Dianna Taylor & Karen Vintges (red.), *Feminism and the Final Foucault* (Chicago 2004).

karaktär.²⁶ Däremot är det viktigt att inte betrakta diskurs som en ersättning för, eller ett alternativ till, att tala om ideologi. De båda begreppen hade för Foucault sin plats inom djupt skilda vetenskapsteoretiska förhållningssätt.

Maktanalysens nedtoning

Situationen har därmed förändrats märkbart sedan 1990-talet, då den teoretiska inspirationen från Foucault dominerades av maktanalytiska beröringspunkter. Foucault framstod då framför allt som en teoretiker för dem som ville studera och analysera tendenser till disciplinering och kontroll samt människans inordning i maktstrukturer av olika slag.

En annan noterbar förändring är att de senaste årens trend med ökad anknytning till de diskursteoretiska tankegångarna även har inneburit en tydlig kronologisk förskjutning mot modern historia. Bland de historiker som under 1990-talet använde sig av ett maktanalytiskt perspektiv med inspiration från Foucault var det i stället många som studerade tidigmodern tid.

Historikers användning av Foucault utmärks dock under båda perioderna av att dennes teorier ofta är ett av flera element i en eklektisk teori- och metodapparat. Foucault – eller rättare sagt teoretiska och metodiska ansatser som emanerar från honom – samsas ofta med andra samhälls- och kulturteoretiker. Det är därför heller inte överraskande att Foucaults diskursbegrepp i vissa avhandlingar mera kommit att bli ett inslag i en allmän problemdiskussion eller forskningsöversikt än i en metodisk eller teoretisk användning av detsamma.²⁷ Tendensen hos historikerna att till synes utan större vetenskaplig vanda använda Foucault tillsammans med andra teoretiska inspirationskällor kan ses som en följd av disciplinens pragmatiska hållning till teoribegreppet. Frågan måste dock ställas hur långt det är möjligt – det vill säga vetenskapligt klokt och fruktbart – att sammanföra olika teoretiska projekt?²⁸

²⁶ Michel Foucault, "Truth and Power", i Colin Gordon (red.), *Power/Knowledge. Selected Interviews & Other Writings 1972–1977* (New York 1980), s. 118.

²⁷ Se t.ex. Lars Båtefalk, *Staten, samhället och superiet. Samhällsorganisatoriska principer och organisatorisk praktik kring dryckenskapsproblemet och nykterhetssträvandena i stat, borgerlig offentlighet och associationsväsende ca 1770–1900* (Uppsala 2000); Per-Olof Andersson, *Den kalejdoskopiska offentligheten – lokal press, värdemönster och det offentliga samtalets villkor 1880–1910* (Växjö 2001).

²⁸ Se t.ex. Erling Sandmo, "Maktens beroligande blick", i *Scandia* (1994), s. 40.

Governmentality

Foucaults tänkande kring *gouvernementalité* (eng. *governmentality*) – i Sverige ibland översatt med begreppet ”styrningsrationalitet”²⁹ – har knappast satt några spår inom det svenska historieämnet trots den relativt livliga forskning som bedrivits kring modern social och politisk historia.³⁰ Det franska begreppet *gouvernementalité* bygger på en sammanskrivning av *gouverner*, att ”styra” eller ”regera”, och *mentalité*, för vilket ”inställning” i detta sammanhang föreslagits som översättning.³¹ Denna riktning emanerar från Foucaults tämligen fragmentariska och skissartade texter och föreläsningar om governmentality under slutet av 1970-talet.³² Uppmärksammandet av Foucaults tankar kring governmentality har även medfört ett närmande till den anglosaxiska sociologin men också till den liberala politiska filosofin.³³ Tänkandet om governmentality har kommit att utvecklas i riktning mot att försöka förstå och analysera hur liberalismen under 1900-talet fungerat som den kanske viktigaste formen av styrning i det västerländska samhället.³⁴

²⁹ Begreppet översatt i Nikolas Rose, ”Politisk styrning, auktoritet och expertis i den avancerade liberalismen”, i Kenneth Hultqvist & Kenneth Petersson (red.), *Foucault. Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik* (Stockholm 1995), s. 43.

³⁰ Däremot har detta gjort avtryck i ”granndiscipliner” som idéhistoria och ekonomisk historia. Se t.ex. Mats Deland, *The Social City. Stockholm 1900–1945* (Stockholm 2001) och Frans Lundgren, *Den isolerade medborgaren. Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt* (Uppsala 2003).

³¹ Kenneth Hultqvist & Kenneth Petersson, ”Nutidshistoria. Några inledande utgångspunkter”, i Kenneth Hultqvist & Kenneth Petersson (red.), *Foucault. Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik* (Stockholm 1995), s. 26.

³² Se framför allt Michel Foucault, ”Governmentality”, i J. D. Faubion (red.), *Essential Works of Foucault 1954–1984. Vol. 3. Power* (New York 2000).

³³ Se t.ex. Nikolas Rose, *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self* (London 1999 [1989]); dens, *Powers of Freedom. Reframing Political Thought* (Cambridge 1999); Mike Gane & Terry Johnson (red.), *Foucault's New Domains* (London 1993); Andrew Barry, Thomas Osborne & Nikolas Rose (red.), *Foucault and Political Reason. Liberalism, neo-liberalism and rationalities of government* (London 1996); Mitchell Dean, *Governmentality. Power and Rule in Modern Society* (London 1999); Gary Wickham & George Pavlich (red.), *Rethinking Law, Society and Governance. Foucault's Bequest* (Oxford 2001) samt Jack Z. Bratich, Jeremy Packer & Cameron McCarthy (red.), *Foucault, Cultural Studies and Governmentality* (New York 2003).

³⁴ I detta sammanhang kan begreppet liberalism inbegripa såväl nyliberalism, socialliberalism som många av de drag som idag utmärker socialdemokratien. Bland forskare som i Foucaults efterföljd diskuterat liberalismen och förhållandet till styrningsproblematiken används ofta begreppet i en vidare mening om ett område där

Foucaults analyser av styrningsrationaliteten formulerades delvis mot bakgrund av att han under 1970-talets senare del ägnade staten ett visst intresse. Foucault hade länge varit relativt ointresserad av staten som fenomen. Särskilt kritisk var han till synen – vanlig inte minst inom marxismen – på (den kapitalistiska) staten som ett koncentrat av makten i samhället. I viss mån formulerade Foucault i några mindre bidrag en "statsteori", där staten definierades som en funktion av olika styrningstekniker. Det är dock ingen statsteori i bemärkelsen att den gör anspråk på att förklara vilken typ av subjekt staten är eller vad som är dess mål i djupare mening. I ett tänkande inspirerat av Foucaults governmentalitybegrepp blir staten snarare ett namn på en ansamling av institutioner, procedurer, tekniker, kalkyler och kunskapsformationer.³⁵ Utan tvekan finns i Foucaults tänkande kring det moderna samhällets styrningsrationaliteter en betydande och inom svensk historisk forskning till stor del outnyttjad teoretisk resurs.

En avradikaliserad Foucault?

Det kan sammanfattningsvis konstateras att de senaste åren har inneburit en ökning av antalet historiker som funnit användning för Foucault. Borde inte detta vara till glädje för oss som menar att historievetenskapen skulle vinna på att bli litet mera foucaultiansk? Självklart är det så. Samtidigt har den ökande anknytningen till Foucault inom historievetenskapen utan tvekan haft ett pris. Jag syftar då inte i första hand på de slentrianmässiga omnämnanden av Foucault som ibland förekommer. En större vetenskaplig fara är att en otillräckligt reflekterad assimilering av hans tankar inom historievetenskapen riskerar att medföra en avtrubbning av radikaliteten i dessa tankar. Därmed utnyttjas inte de delar av hans tänkande som mest skulle kunna förnya och utveckla disciplinen.

problematiseringen av maktutövningen och friheten i olika former utgör den sammanhållande länken. Se t.ex. Rose (1995). Shamal Kavehs analys av socialpolitik som ett liberalt projekt och Mikael Eivergård's studie av en liberal sinnessjukvård i denna bok är också goda exempel på denna tendens.

³⁵ Foucault (2000). Se även t.ex. Jonathan Xavier Inda, "Analytics of the Modern. An Introduction", i Jonathan Xavier Inda (red.), *Anthropologies of Modernity. Foucault, Governmentality, and Life Politics* (Oxford 2005). Se dessutom Ulf Olssons & Kenneth Peterssons, Robert Anderssons, Andreas Fejes och Thom Axelssons artiklar i denna antologi.

Utvecklingen under de senaste åren har alltså delvis inneburit att Foucault domesticerats och att en tämligen ensidig och utslätad anknytning till hans diskursteoretiska tänkande blivit dominerande.³⁶ Foucault har blivit något han aldrig var under sin livstid, nämligen en teoretiker bland andra och någon som kan samsas med snart sagt alla andra tänkare, från historiematerialister till liberaler och feminister. Kanske är denna "avraderikaliserings" av Foucault oundviklig, något som sker i takt med att det tidsmässiga avståndet växer till de händelser som drog till sig Foucaults intresse? Kanske är det bättre att i stället för avradikalisering tala om en utebliven reception av de mest radikala och utmanande inslagen i hans tänkande? Klart står emellertid att mycket få historiskt inriktade forskare velat eller vågat följa Foucault i hans kunskapsteoretiska nominalism, antihumanism eller omvärdering av subjektet. Detsamma gäller för hans diskontinuitetsinriktade och "genealogiska" uppfattning om historien.³⁷

Historievetenskapens ambivalens till Foucault

Historievetenskapens förhållande till Foucault kännetecknas alltså av en tydlig ambivalens. Å ena sidan finns en uppenbar tveksamhet gentemot Foucaults arbeten, å andra sidan har flera av hans viktigaste tankegångar faktiskt integrerats i den historiska forskningen. Foucaults inflytande över de historiskt orienterade vetenskaperna har bidragit till en tematisk förskjutning mot nya forskningsområden – fängelser, galenskap och sjuksjukhus, sexualitet, medicin, socialpolitik etcetera – liksom till anammandet av en rad nya teoretiska begrepp och metoder. Med detta sagt kvarstår likväl de mer intressanta frågorna kring *vad* det var som kännetecknade Foucault som historiker, vad i hans tänkande som föranlett historikers tveksamhet, liksom vad det är som framstår som attraktivt. Den senare frågan föranleder också reflektioner kring *vilken* Foucault det faktiskt är som recipierats i den svenska historievetenskapen.

³⁶ När jag beskriver Foucaultreceptionen som "ensidig och utslätad" syftar detta på de samlade effekterna av denna, vilket inte hindrar att enskilda forskare har använt sig av Foucaults diskursteoretiska tankegångar på ett kreativt och mycket fruktbart sätt.

³⁷ Foucaults genealogiska metod diskuteras närmare i Ulf Olssons & Kenneth Peterssons, Andreas Fejes och Esbjörn Larssons bidrag till denna antologi.

Den svårfångade Foucault

En orsak till svårigheten att ge svar på frågor av det här slaget är Foucaults retoriska stil, ofta kännetecknad av en förkärlek för drastiska formuleringar och extravaganta uttalanden. En annan ännu mer uppenbar orsak är att ju mer man studerar hans texter desto tydligare framgår det att det inte finns *en* Foucault. Foucault strävade minst av allt efter att utveckla ett konsistent och sammanhängande tankesystem. Som få andra tänkare ändrade han ständigt sina infallsvinklar och problematiseringar. Själv såg han inget problem i detta och betraktade alltid sina arbeten som provisoriska. Skiftet av positioner var för honom en del i arbetet med att gå vidare och utvecklas både som människa och forskare. Ofta återvände han också till problem som han behandlat långt tidigare i sin karriär för att försöka angripa dessa på ett nytt sätt. Ett tredje skäl har att göra med den inter- eller rent av anti-disciplinära karaktären hos hans arbeten. Foucault var en ensamtänkare som inte lät sig placeras in i någon traditionell akademisk disciplin, en "nomad-filosof" som genomströvade moderniteten på jakt efter nya områden att undersöka.³⁸ Han medverkade också endast undantagsvis i direkta debatter eller polemiker med andra forskare.

Foucault som historiker

Tvärtemot den tveksamhet som det svenska historikersamfundet uttryckt inför erkännandet av Foucault som historiker, menar jag att hans tänkande bör diskuteras med utgångspunkt i att han faktiskt var historiker.³⁹ Alla Foucaults böcker, med få undantag, var historiska studier av något slag.⁴⁰ Frågan blir då inte om han var historiker eller inte, utan *vilken* sorts histori-

³⁸ Se t.ex. Esbern Krause Jensen, *Nomadfilosofi. Aktuella tendenser i franskt tänkande* (Göteborg 1985).

³⁹ Det var också så som Foucault själv betraktade sitt vetenskapliga arbete när han som beteckning på sin professur vid Collège de France valde "tankesystemens historia". Se Didier Eribon, *Michel Foucault* (Stockholm 1991), s. 408.

⁴⁰ Dessa undantag är *L'archéologie du savoir* (Paris 1969), sv. övers. *Vetandets arkeologi* (1972), som dock är en metodbok i just historia; *Raymond Roussel* (Paris 1963), en filosofisk/litteraturvetenskaplig analys av Raymond Roussels författarskap och *Ceci n'est pas une pipe* (Montpellier 1973), en filosofisk/konstvetenskaplig analys av René Magrittes konstnärskap.

ker han var.⁴¹ Klart är att han knappast hörde hemma bland den grupp akademiska forskare som vanligen brukar betecknas på detta sätt. Det är dock lätt att överdriva de antiakademiska och antiinstitutionella sidorna hos Foucault. Samtida vittnesmål, framför allt från tiden efter att han blivit professor vid Collège de France, talar om Foucault som en hårt arbetande administratör, föreläsare och forskare.⁴² Foucault bör därför ses som en annan sorts historiker, en sort som emellertid är lika legitim som traditionella historiker. För Foucault var människan endast begriplig genom sin historicitet; hennes "utveckling" eller förändring var inget naturgivet utan ett resultat av de nätverk av diskurser, institutioner, sociala relationer och handlingar av vilka hon är del.

Historien – det kontingenta och föränderliga i människans tillvaro – var den fond mot vilken han analyserade samtidens problem och frågor. Det historiska vetandet var därmed också ett sätt att omvandla vår subjektivitet. Foucault var en historiker för vilken det förflutna var den väg man var tvungen att gå för att förstå samtiden. Ja, att förstå historien var att förstå samtiden. Historien var för Foucault, med ett uttryck från Carl Schorske, något att "tänka med", men också att tänka mot.⁴³

Vad kännetecknade då mera specifikt Foucaults syn på historien? En central aspekt var hans syn på historien som diskontinuerlig. Denna hållning har varit mycket svår att förena med historikers sätt att arbeta, då dessa närmast kan sägas ha en konstitutiv förkärlek för att konstruera sammanhängande orsakskedjor och berättelser. Här är det dock viktigt att framhålla att Foucaults betoning av det diskontinuerliga i historien inte ska ses som att han anslöt sig till någon slags ontologisk "diskontinuitetsprincip", utan mer som ett uttryck för ett forskningsstrategiskt val. I motsats till de flesta historiker hävdade Foucault att historien *förstods* bäst som en diskontinuerlig process, inte som en kausal linjär utveckling. I *Vetandets arkeologi* betonade han hur diskontinuiteten på samma gång var forskningens verktyg och själva föremålet för forskningen.⁴⁴

⁴¹ Jfr Thomas Flynn, "Foucault's mapping of history", i Gary Gutting (red.), *The Cambridge Companion to Foucault* (Cambridge 1994), s. 28.

⁴² Eribon (1991).

⁴³ Se Carl E. Schorske, *Thinking with History. Explorations in the Passage to Modernism* (Princeton 1998).

⁴⁴ Foucault (1972), s. 14.

En annan punkt där Foucaults uppfattning om historien kolliderade med historievetenskapens dominerande förhållningssätt är hans explicita avsikt att skriva en "history of the present" – en nutidshistoria. I denna ambition sträckte han sig mycket längre än att framställa hur något blivit som det blivit eller att beskriva hur det förflutna alltid var havande med framtiden. Det handlade snarast om en sammansmältning av vårt nu med specifika delar av historien. Dessa delar utgörs av de myriader av händelser som formar föreställningar, idéer och begrepp och vilka tillsammans utgör vad som vid en viss tidpunkt framställs som "vår historia". Det är då inte fråga om att återskapa kontinuiteter, framställa evolutionära förlopp eller att urskilja olika folks och nationers öden, utan den historiska analysen syftar till att identifiera de tillfälligheter, små avvikelser, antaganden och missräkningar som givit upphov till det som betyder något för oss idag.⁴⁵

Foucault betonade att studiet av historien alltid tog sin början i frågor uppkomna i nuet. Historien i sig intresserade honom inte. Det handlade om att ifrågasätta samtidens självklarheter och om att med hjälp av historien studera hur vi konstituerats som subjekt. Foucaults nutidshistoria tar sin utgångspunkt i nuet fattad som modernitet och därmed som kännetecknad av en speciell form av rationalitet och makt/kunskapskonfiguration.⁴⁶ Foucaults arkeologiska och genealogiska arbeten var strategiska val för att analysera varför *vårt* moderna samhälle ser ut som det gör.⁴⁷

Det nutidshistoriska perspektivet har ett subversivt anslag då det syftar till att undergräva och destabilisera tankefigurer och föreställningar som framstår som självklara och gynnar den rådande samhällsordningen. Inte minst gäller kritiken sådana förhållanden och institutioner i samtiden där legitimiteten grundas på åberopande av "sunda förnuftet" eller för-givet-tagna uppfatt-

⁴⁵ Michel Foucault, "Nietzsche, Genealogy, History", i Paul Rabinow (red.), *The Foucault Reader. An Introduction to Foucault's Thought* (London 1991a [1984]), s. 77 ff. Begreppet nutidshistoria diskuteras också i Ulf Olssons & Kenneth Peterssons och Andreas Fejes artiklar i denna antologi.

⁴⁶ "History of the present", ibland översatt som "nutidshistoria", ska skiljas från samtidshistoria (eng. "contemporary history"), vilket utgår från helt andra kunskapsintressen och teoretiska antaganden. För en diskussion beträffande det senare begreppet och ett antal artiklar i denna genre, se Lars M. Andersson & Ulf Zander (red.), *In med historien! Fem historiker om korta och långa perspektiv i samtidshistorien* (Lund 1997).

⁴⁷ Se t.ex. Michel Foucault, "What is Enlightenment?", i Paul Rabinow (red.), *The Foucault Reader. An Introduction to Foucault's Thought* (London 1991b [1984]).

ningar om människans natur – att vita är överlägsna färgade, män överlägsna kvinnor, att vissa är predestinerade att styra etcetera. Nutidshistorien handlar därför också om att å ena sidan upptäcka och belysa det farliga och förtryckande, å andra sidan ge luft åt frigörande tankar, företeelser, institutioner och praktiker, var helst de kommer till uttryck i det förflutna.⁴⁸

Även om Foucaults arbeten är ägnade åt att utifrån ett nutidshistoriskt perspektiv analysera hur vårt samhälle ser ut, är det också i minst lika hög grad ägnat åt att visa *hur* vi analyserar detta samhälle. Hur ”upptäcker” eller skapar vi vetande om samhället, människan, historien, politiken eller vad det vara må? Med vilka redskap, från vilka utgångspunkter och med vilka syften?

Något som fick stora konsekvenser för Foucaults historiesyn var hans djupa misstänksamhet mot alla former av humanism eller subjektstänkande, även om en tydlig omorientering är märkbar i hans sista skrifter och intervjuer.⁴⁹ I *Vetandets arkeologi* vände sig Foucault mot uppfattningen att historien skapades som en konsekvens av medvetna intentioner och viljeakter hos människor i det förflutna. Denna aktörsinriktade historiesyn ledde, menade Foucault, till att historikern inriktade sitt arbete på att försöka förstå och återskapa motiv, avsikter och tankar *bakom* de historiska skeendena, något som han med kraft avvisade.⁵⁰

Foucaults ”antisubjektivism” får emellertid inte uppfattas som att han var ointresserad av subjektet. Till skillnad från vissa strukturalister var Foucault djupt upptagen av problematiken kring subjektet och dess positioner. Där- emot menade Foucault att vi inte kunde ta vår *utgångspunkt* i subjektet. För Foucault var subjektet en produkt av diskurser, praktiker och maktrelationer; av krafter som verkar på och genom kroppen. Därför blir det produktionen av subjekten som blir det centrala att studera. De mekanismer och tekniker genom vilka makten verkar på oss hamnar på så sätt i fokus.⁵¹ En konsekvens av

⁴⁸ Se t.ex. Hultquist & Petersson (1995), s. 16–37.

⁴⁹ I *Njutningarnas bruk* (Göteborg 2002) och *Omsorgen om sig* (Göteborg 2002), de två sista delarna av *Sexualitetens historia*, ursprungligen utgivna 1984, intar subjektets självkonstituering – eller vad Foucault kallade utvecklandet av olika självteknologier – en central plats. Se även t.ex. Michel Foucault, ”Technologies of the Self”, i *Essential Works of Foucault 1954–1984. Volume 1. Ethics, Subjectivity and Truths* (New York 1997).

⁵⁰ Foucault (1972), s. 10 ff.

⁵¹ Foucault framhöll till och med vid flera tillfällen under den sista delen av sitt liv att subjektet varit det som stått i centrum för hela hans forskargärning. Se t.ex. Michel

detta förhållningssätt är att självet kan bli ett maktinstrument som verkar på sin egen inordning och att normalisering – självdisciplineringen är ett utmärkande drag för det moderna subjektet.

Foucault var vidare kritisk till den dialektiska syn på historien som, antingen i sin marxistiska eller hegelianska variant, nådde en högkonjunktur decennierna efter andra världskriget. I sin installationsföreläsning vid Collège de France framhöll Foucault att hans egen intellektuella bana kunde ses som ett försök att undfly Hegel.⁵² Den dialektiska historieuppfattningen såg det förflutna i termer av en kamp mellan klasser eller idéer vilka – delvis i strid, delvis i samspel med varandra – växte fram och spreds över allt större delar av världen för att så småningom nå sin högsta utveckling i Västeuropa och USA. Denna teleologiska historiesyn tenderade, menade Foucault, att leda till att alla händelser och skeenden bedömdes efter hur väl de passade in i de mönster eller ”lagar” för historien som man tyckte sig kunna urskilja.

Det finns också andra inslag i Foucaults tänkande som är än mer främmande för historiker. Foucault ifrågasatte en rad av de värden och för-santhållanden som utgör vårt idéarv från upplysningen och som länge har haft, och delvis har, en konstituerande roll inom historievetenskapen. Till dessa hör uppfattningen att det är möjligt att rekonstruera historien som den verkligen var, synen på historien som en kontinuerlig utveckling från lägre former till högre, tron på kunskapens möjliga frikoppling från makten samt föreställningen om de rationellt handlande subjekten som historiens kärna. ”Att”, som Foucault skriver i *Vetandets arkeologi*, ”av den historiska analysen skapa en berättelse om det kontinuerliga och att av det mänskliga medvetandet göra det subjekt ur vilket allt vardande och handlande uppstår, är två sidor av ett och samma tankesystem”.⁵³

Tillspetsat kan man säga att den enda av upplysningstankarna Foucault inte vände sig emot var själva tänkandet som en kritisk aktivitet, vilket han också såg som det som mer än något annat konstituerade upplysningen. För Foucault var upplysningsepokens viktigaste bidrag dess förmåga till självreflektion, tydligast formulerad hos Kant. Det Foucault uppskattade var det förhållningssätt som på samma gång problematiserar människans relation

Foucault, ”Appendix. The Subject and Power”, i Hubert L. Dreyfus & Paul Rabinow (red.), *Michel Foucault. Beyond Structuralism and Hermeneutics* (Chicago 1983), s. 209.

⁵² Michel Foucault, *Diskursens ordning* (Stockholm 1993), s. 51 ff.

⁵³ Foucault (1972), s. 18.

till sin samtid, hennes plats i historien och konstitueringen av sig själv som ett autonomt subjekt, med andra ord vad Foucault kallar "en ständig kritik av oss själva".⁵⁴

Det finns alltså flera inslag i Foucaults historiesyn som närmast går på tvärs emot de uppfattningar som dominerat och alltjämt delvis dominerar inom historievetenskapen. Däremot menar jag att den kritik historiker ofta riktat mot Foucault för hans föregivet lättsamma inställning till empirin är missriktad. Den största skillnaden mellan historiker förankrade i ämnets mittfåra och Foucault finns inte här. Foucault var tvärtom i många avseenden en mycket noggrann empiriker som arbetade minst lika oförtrutet som många historiker i arkiven.⁵⁵

Kritiken mot Foucault kan därför inte sägas handla om bristande empiri, utan om *hur* denna används i hans skrifter. För Foucault var empirin inte i första hand en väg att utifrån induktiva resonemang bygga upp historiska generaliseringar, än mindre ett underlag för att dra slutsatser om "vad som verkligen hänt". Empirin var för Foucault i stället en *metod* för att skapa illustrationer till deduktiva resonemang eller hypoteser. Maktutövning var till exempel något ytterst konkret som *endast* kunde undersökas empiriskt.⁵⁶

Foucaults attraktionskraft

Rent generellt kan sägas att attraktionskraften i Foucaults tänkande förmodligen på ett mera allmänt plan tycks ligga i att han som få andra kunnat formulera en ny samtidsförståelse. För många har säkerligen Foucault framstått som ett radikalt "alternativ" i en tid när historiematerialismen som samhällsteori har diskrediterats eller institutionaliserats. Det är därför heller inte förvånande att Foucaults maktanalytiska resonemang väckt genklang i vida kretsar.

En annan förutsättning för Foucaults genomslag är att studier av makt och maktförhållanden alltid har varit ett centralt område inom historievetenskapen. Foucaults intåg i historievetenskapen har också både möjliggjorts

⁵⁴ Foucault 1991b, s. 39 f.

⁵⁵ I stort sett alla Foucaults historiska arbeten bygger på omfattande och noggranna studier av samtida källor. Foucaults trägna biblioteks- och arkivarbete är också väl omvitnat av samtida. Se Eribon (1991), passim, t.ex. s. 188 f, 410, 604.

⁵⁶ Gary Gutting, "Foucault and the history of madness", i Gary Gutting (red.), *The Cambridge Companion to Foucault* (Cambridge 1994), s. 60 ff.

och varit en del av en förändrad teoriuppfattning inom disciplinen. Denna har inte minst orsakats av de starkt växande tendenserna till tvärvetenskaplighet och disciplinöverskridande kontakter under de senaste decennierna.

Beträffande det kraftiga genomslaget för diskursteoretiskt tänkande kan naturligtvis en rad orsaker diskuteras. Det är uppenbart att vi lever i en tid som inneburit en formlig explosion av ord, tecken och texter. Diskursanalyser är ett sätt att försöka bringa reda i denna situation. De ses av många som ett effektivt redskap att undersöka en verklighet som uppfattas som socialt konstruerad. Diskursanalyserna är till sin natur "demokratiska" i det att de inte förutsätter en hierarki av källmaterial och därmed implicit även av olika aktörer – allt material är utsagor om världen, lika mycket värda. Till dessa teoretiska argument kommer också ett rent praktiskt, då diskursanalyser framstår som en bra metod för att arbeta med stora mängder av källmaterial, vilket ofta är fallet för historiker som ägnar sig åt modern historia.⁵⁷

Att återknyta till Foucaults radikalitet

Foucault utmanade sin tids dominerande vetenskapliga tänkande genom att underminera föreställningen om ett odelbart förnuft och genom att framhålla hur även de mest säkra sanningar i själva verket var instabila och underkastade ständig förändring. Samtidigt menade han sig både kunna ge en del av svaret på varför denna instabilitet fanns och kartlägga vissa mönster beträffande *hur* själva förändringen av dessa sanningar gick till. En väsentlig del av svaret låg i att han lyckades visa hur intimt och ouppslösligen kunskap och makt var förbundna med varandra. Foucault visade hur *praktiserandet* (utövandet) av kunskap var inbäddad i socialt konstruerade system. Implikationerna av hans tänkande har därmed blivit långtgående för hur vi kommit att uppfatta makt, kunskap och oss själva som subjekt. Samma sak gäller även vår förståelse av sexualitet, galenskap, disciplinering och social kontroll.

Det arbete som under 1970-talet dominerades av undersökningar av maktutövningens sätt att fungera i det moderna samhället övergick under

⁵⁷ Vissa former av diskursanalys inriktar sig mer på studier av begränsade materialmängder, men när det gäller sådana undersökningar finns flera andra analysmetoder, framför allt av hermeneutiskt karaktär. För en introduktion till diskursanalytiska arbetssätt, se t.ex. Marianne Winther Jørgensen & Louise Phillips, *Diskursanalys som teori och metod* (Lund 2000).

1980-talet i ett utforskande av olika möjliga förhållningssätt till denna praktik (styrningsrationaliteter). Friläggandet av tanke kategorier, mönster och strukturer var för Foucault ett sökande efter det otänkta då dessa kategorier samtidigt är de som styr vad som är möjligt respektive omöjligt att tänka (och därmed uttrycka) vid ett visst tillfälle i historien. Härigenom handlar Foucaults tänkande också om att visa oss de mekanismer som stänger oss inne i vissa kunskapsformationer och hindrar oss från att nå fram till andra.

Maktens Foucault

Även om Foucault var det sena 1900-talets främste maktanalytiker betraktade han inte makt i sig som något ont. Makt "är" som han säger ingenting i sig, utan det är ett namn på en relation, eller ett strategiskt spel som utövas.⁵⁸

Det är likaså en missuppfattning att Foucaults radikalitet skulle bestå i att hans strävade efter att *avskaffa* eller ens befria oss från att vara insnärjda i olika maktrelationer. Ett sådant mål såg han som en illusion som omfattades av både liberaler och marxister. På samma sätt blir även uttrycket "total makt" en själv motsägelse i Foucaults tänkande. Om någon skulle ha total kontroll över någon annan existerar inte längre någon *maktrelation*, endast dominans och förtryck. Samtidigt är historien full av exempel på motstånd från slavar, fångar och andra underkuvade grupper. I varje maktrelation finns alltid ett visst utrymme för frihet, något som möjliggörs av maktens relationella karaktär.⁵⁹ Makt är en aspekt av alla mellanmänniska relationer *vid varje specifikt möte* beroende av ålder, kön, etnicitet, utbildning, fysisk styrka, erfarenhet och så vidare. Vilka aspekter som i varje specifik situation får mest genomslag för att påverka vad som sker bestäms i sin tur av andra maktrelationer, dessas "täthet" och förbindelser med strukturella och svår-föränderliga förhållanden. Fångvaktarens relation till fången är en maktrela-

⁵⁸ Se t.ex. Michel Foucault, "Critical Theory/Intellectual History", i Lawrence D. Kritzman (red.), *Michel Foucault Politics, Philosophy, Culture. Interviews and other Writings 1977–1984* (New York 1988a), s. 43; dens, "On Power", i Lawrence D. Kritzman (red.), *Michel Foucault Politics, Philosophy, Culture. Interviews and other Writings 1977–1984* (New York 1988b), s. 104.

⁵⁹ Hur frihet dessutom kan vara en grundläggande del i maktutövning beskrivs närmare av Mikael Eivergård i denna antologi.

tion just därför att den *aldrig* innebär total kontroll – i en ny situation med nya förutsättningar kan förhållandet alltid ”kastas om”.⁶⁰

Motståndets Foucault

För Foucault kunde alla mänskliga områden göras till föremål för problematisering och kritik. En del av hans radikalitet låg just i att han framhöll att *alla* begränsningar, hinder, förbud och regler kunde testas, tämjas och ibland även förändras. Detta följde av hans tes att makten inte bara är det som motståndet riktas emot, utan också är det som *möjliggör* motståndet. Detta innebär att makten är en förutsättning för friheten och att den producerar de betingelser som är nödvändiga för densamma. Motståndet blir därmed ingen negativ handling utan en ständigt pågående kreativ process.⁶¹

Även om Foucault betonade att motstånd inte bara var möjligt utan alltid också nödvändigt, gav han aldrig några ”skäl” för motståndet; inga löften om befrielse; inga garantier för att framtiden skulle bli bättre. Foucaults projekt är alltså ett frihetsprojekt utan utopiska drag, utan något politiskt program. Motståndet framstår därmed närmast som en etik eller vad som beskrivits som ”a politics as an ethics”.⁶²

Foucaults etik, som kan beskrivas som en etik för ett permanent motstånd, kännetecknas av insikten om att de gränser mot vilket motståndet riktas visserligen aldrig kommer att kunna överskridas men att det ändå är nödvändigt att arbeta med sig själv *som om* detta kunde ske. Eftersom det är makt/kunskapsrelationerna som skapar oss som subjekt kan vi heller inte befinna oss utanför de gränser som vår subjektivitet utgör. Absolut gränsöverskridande är som en av Foucaults uttolkare har uttryckt det, bara något som ”lyser upp som en blix”.⁶³ Att gränserna inte kan överskridas innebar dock inte att de inte kan flyttas. Gränser kommer alltid att finnas – ja,

⁶⁰ För ett belysande exempel, se Nils Christie, *A Suitable Amount of Crime* (London 2004), s. 122. Se även Johannes Fredrikssons bidrag i denna antologi för en diskussion kring begreppet ”makt” med utgångspunkt från *Övervakning och straff*.

⁶¹ James Bernauer & David Rasmussen, ”The Ethic of Care for the Self as a Practice of Freedom. An Interview with Michel Foucault on January 20, 1984”, i James Bernauer & David Rasmussen (red.), *The Final Foucault* (Cambridge, Mass. 1984), s. 12.

⁶² Michel Foucault, ”Politics and Ethics. An Interview”, i Paul Rabinow (red.), *The Foucault Reader. An Introduction to Foucault's Thought* (London 1991c [1984]), s. 373–380.

⁶³ Jon Simons, *Foucault & the Political* (London 1995), s. 85.

måste rent av finnas för att frihet ska kunna uppstå. Den möjliga friheten bestod för Foucault i stället i skapandet av nya subjektsformer som går utöver de som kännetecknade det moderna samhället.

Historien som en reflexiv aktivitet

För Foucault var historien alltid politisk i dubbel mening. Dels då historien handlade om olika makt/kunskapsrelationer och dess effekter, dels då dess betydelse i samtiden i sista hand är politisk. För Foucault var det fullständigt främmande att historia skulle kunna vara ett oskyldigt och roande tidsfördriv. Historien var en kampform där makt och motstånd var sammanvävda.⁶⁴

Foucaults radikalitet gällde också hans understrykande av att utforskandet av historien varken på ett teoretiskt, politiskt, moraliskt eller existentiellt plan kan skiljas från en problematisering av samtiden. Mera fjärran från den neutrale och objektivt arbetande akademikern som i sin forskning sätter det egna subjektet inom parentes – vilken fick sin närmast arketypiska gestalt i historikern som blott sökte visa "wie es eigentlich gewesen" – kan man knappast komma. Foucault såg skrivandet som en reflexiv aktivitet som inte kan skiljas från den egna erfarenheten fattad som "växelförhållandet i en kultur mellan kunskapsområden, regelsystem och personliga upplevelser".⁶⁵

Utmaningen för historiker som vill arbeta i Foucaults fotspår ligger i att tillgodogöra sig nya intressanta och fruktbara insikter samtidigt som man inte tappat bort den radikalitet och det engagemang som utgjorde en så central del av detta tänkande. Foucaults tänkande kan fungera både som en inspirationskälla i formulerandet av frågor och som ett korrektiv mot alla former av slentrianmässighet i forskningsprocessen. Flera forskare borde ställa sig själva frågan: tänker jag tillräckligt foucaultianskt när jag närmar mig detta problem; har jag ifrågasatt alla sanningar på området – inte minst de jag själv bidragit till att skapa?

Att arbeta i Foucaults anda innebär att dra de fulla konsekvenserna av att historikerns arbete till en väsentlig del alltid är ett existentiellt projekt, en del i förändringen av självet. Denna förändring är ingen sidoeffekt av de historiska reflektioner vi gör eller de historiska berättelser vi skapar, den är

⁶⁴ Se t.ex. Michel Foucault, "Power and Strategies", i Colin Gordon, *Power/Knowledge. Selected Interviews & Other Writings 1972–1977* (New York 1980), s. 142.

⁶⁵ Michel Foucault, *Sexualitetens historia. Band 2 Njutningarnas bruk* (Göteborg 2002 [1984]), s. 8.

en följd av att vi som historiker är både engagerade och "invecklade" i detta arbete.⁶⁶ Samtidigt får inte insikten om att skrivandet är ett existentiellt projekt hindra oss från att hela tiden ställa frågor om vilken eller vilka diskurser (sanningsregimer) vi arbetar inom och vilken makt vi som historiker är en del av. Den foucaultinspirerade historikern är en historiker som producerar historier, inte Historia med stort H. Det är en historiker som inte gör anspråk på att slå fast sanningar, utan som i stället problematiserar vårt samhälle och hur det är uppbyggt.

⁶⁶ Det engelska ord som vanligen används för att beskriva denna relation är "involved", vilket kan översättas med både "engagera" och "dra in" eller "inveckla". Från en foucaultiansk synvinkel är det viktigt att framhålla den senare betydelsen. Historikern är alltid invecklad eller insnärjd i de diskursiva praktiker hans vetenskap består av.

Maktbegreppets bruk

Analysen av fängelsestraffet i *Övervakning och straff*

Johannes Fredriksson

Michel Foucaults maktbegrepp är numera en fullt accepterad referenspunkt i diskussioner kring allt från tidigmodern sockenpolitik till 1900-talets bostadspolitik och 2000-talets förskolepedagogik. Foucault betoning av maktens produktiva och relationella karaktär är jämförelsevis välkända teoretiska positioner, och "disciplin", "biopolitik" och "styrningsmentalitet" är begrepp som är tämligen vanligt förekommande.

Hur Foucault använder sig av maktbegreppet för att analysera och förklara maktutövning är däremot en fråga som inte givits samma uppmärksamhet i den historie- och samhällsvetenskapliga forskningen. I stället har det hävdats, bland annat i Johan Asplunds spår, att det enda möjliga förhållningssättet till Foucault är omdiktningens eller den fria kommentarens. Någon egentlig metod skulle därmed inte gå att finna hos den radikale och ombytliga Foucault.¹

¹ Johan Asplund, *Det sociala livets elementära former* (Göteborg 1987), s. 76. Se även t.ex. Mats Beronius, *Den disciplinära maktens organisering. Om makt och arbetsorganisation* (Lund 1986), s. 21 f; Claes Ekenstam, *Kroppens idéhistoria. Disciplinering och karaktärsdanning i Sverige 1700–1950* (Hedemora 1993), s. 291 f; Roddy Nilsson, *En välbyggd maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelsesystemet under 1800-talet* (Lund 1999), s. 32. Trots att maktbegreppets bruk givits mindre uppmärksamhet i konkreta vetenskapliga studier, har olika aspekter av Foucaults maktanalys behandlats mer eller mindre ingående i en rad teoretiska volymer. Se Hubert L. Dreyfus & Paul Rabinow, *Michel Foucault. Beyond structuralism and hermeneutics* (Chicago 1983); Mats Beronius, *Genealogi och sociologi. Nietzsche, Foucault och den sociala analysen* (Stockholm 1991); Magnus Hörnqvist, *Foucaults maktanalys* (Stockholm 1996) och framförallt Paul Veyne, "Foucault revolutionizes history", i Arnold I. Davidson (red.), *Foucault and his interlocutors* (London 1997); Gavin Kendall & Gary Wickham, *Using Foucault's methods* (London 1999).

Avsikten med den här texten är att försöka ge en bild av hur Foucault analyserar maktutövning i ett av hans mest uppmärksammade verk, *Övervakning och straff*. Detta kommer att ske på följande sätt. Först ger jag en kort sammanfattning av det aktuella verket. Därefter går jag närmare in på utgångspunkterna för maktanalysen, dess förklaringsmodell och slutligen det omdiskuterade begreppet "disciplin".

Det bör kanske betonas att syftet med denna text inte är kritikerns. Snarare är min avsikt både exegetens (att med maktanalysen som utsiktspunkt erhålla en tydligare bild av *Övervakning och straff* och dess utgångspunkter) och historikerns (att erhålla redskap för att förstå och förklara det förångna). Det som artikeln handlar om är således ytterst nyttan av Foucaults maktbegrepp, och hur man kan använda sig av detta begrepp i konkreta vetenskapliga undersökningar.

Övervakning och straff

Bland alla dessa förändringar ämnar jag här bara uppehålla mig vid en: avskaffandet av de kvalfulla straffen.²

Det övergripande syftet med *Övervakning och straff. Fängelsets födelse* är, vilket titeln antyder, att förklara rättsväsendets humanisering och fängelsestraffets uppkomst. Föremålet för Foucaults studie blir därmed den förändring som består i att de kvalfulla straffen (offentlig avrättning, "kedjan", tortyr- och skamstraff) ersätts av straffarbete och fängelser. I stället för att under spektakulära former knipas med glödande tänger, brännas av svaveleld och slitas sönder, placerades fångarna i stillhet och under den strängaste ordning i fängsligt förvar. I stället för att förflytta fångarna genom att förse dem med plågsamma halsjärn och under förödmjukande former låta dem vandra i en kedja genom landet, placerade man dem i en täckt kärra jämförelsevis bekvämt fastkilade i var sin cell.³

Vid sidan om syftet att förklara fängelsets födelse har Foucault även en annan avsikt med sin studie. Detta syfte, som ges mindre utrymme i *Övervakning och straff*, är att förklara framväxten av vetenskaperna om männi-

² Michel Foucault, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse* (Lund 1987), s. 14.

³ Ibid, s. 299 ff, 306.

skan (det vill säga de vetenskaper som använder sig av prefixet "psyk-"). Foucault uttrycker detta genom att säga att han vill "göra maktens teknologi till den princip som bestämmer såväl straffväsendets humanisering som kunskapen om människan".⁴ Det Foucault med andra ord gör, är att han visar på hur disciplinära tekniker för maktutövning inte bara utgör en förklaring till fängelsestraffet, utan även bör ses som en avgörande betingelse för människovetenskapernas framväxt. Mer exakt består denna avgörande betingelse i den kontroll som disciplinära institutioner, tack vare olika former av övervakning, journaler och register, utövar över de individer som samlas i dessa institutioner. En kontroll som likt teleskopet eller mikroskopet inom naturvetenskaperna, förser människovetenskaperna med material och problem att grunda en vetenskap kring.⁵

Disciplinen

För att kunna förstå och förklara fängelsestraffets utbredning iakttar Foucault en rad försiktighetsåtgärder. Han vill inte stanna vid en studie av juridiken och förändringar i själva brottmålsprocessen, eftersom han då är rädd att förklaringen skulle bli en allmän humanisering eller mildring av sederna och straffet. Han vill inte heller som Emile Durkheim, förstå inom ramen för samhället.⁶ Detta skulle enligt Foucault leda honom till att se fängelsets födelse som resultatet av en abstrakt individualiseringsprocess.⁷ I stället vill han placera bestraffningsmetodernas förändring i en mera allmän förändring rörande metoder för maktutövning. Detta för att på så sätt kunna förklara de milda straffen som ett led i utbredandet av en ny maktteknik: disciplinen.⁸

⁴ Ibid, s. 33.

⁵ Foucault (1987), s. 223 f; Nikolas Rose, "Psyko-logens blick", i Kenneth Hultqvist and Kenneth Petersson (red.), *Foucault. Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik* (Stockholm 1995), s. 175 ff. Denna vetenskapshistoriska förklaring, som tycks följa de anvisningar som lämnas i *Vetandets arkeologi*, går jag dock inte närmare in på här. Se i stället Michel Foucault, *Vetandets arkeologi* (Lund 2002a), s. 57–67. Att kunskap inte bara är en följd av maktutövning, utan även en förutsättning för densamma uppmärksammas av Robert Andersson och Thom Axelsson i denna antologi.

⁶ Durkheim diskuterar brott och straff i bland annat Emile Durkheim, *The division of labour in society* (New York 1964).

⁷ Foucault (1987), s. 32.

⁸ Foucault (1987), s. 32 f. Jfr Beronius (1991), 102 ff.

Det Foucault hävdar är att förändringen kroppsstraff – fängelsestraff grundar sig i två aspekter av det samhälle där förändringen inträffade. Den första av dessa är *friheten*: ”Hur skulle fängelset kunna vara annat än straffet framför andra straff i ett samhälle där friheten är någonting som tillkommer alla och envar i lika mått och som alla är fästa vid med samma ’universella och konstanta känsla’”.⁹ Berövandet av friheten betraktades enligt Foucault som mycket jämlikare än andra straff, exempelvis böter, eftersom frihet har samma värde för alla. Frihetsberövandet har också, hävdar Foucault, en annan fördel gentemot andra straff. Det har en tidsdimension, vilket gör det möjligt att exakt fastställa bestraffningen kvantitet.¹⁰

Den andra aspekten av vårt samhälle som fängelsestraffet vilar på, är den ovan nämnda *disciplinen*. Enligt Foucault karaktäriseras nämligen samhällets institutioner (armén, sjukhus, läroverk, fabriker) av en disciplinär maktutövning. Förklaringen till att fängelset kunde accepteras så snabbt var enligt Foucault att fängelset med sin disciplinära utformning liknar andra institutioner i samhället och att det därför enkelt blev en självklar del av samhället.¹¹

Disciplinens utbredning

Tidsmässigt identifierar Foucault 1600- och 1700-talen som den period då en omfattande spridning av disciplinen ägde rum. Enligt Foucault kan man mycket tidigt se disciplinen i läroverken och något senare i elementarskolorna. Disciplinen omfattade sedan i allt högre grad sjukhusen och förändrade också den militära organisationen i grunden inom ett tiotal år. Dessa förändringar skedde i vissa fall under en kortare tid. Spridningen av disciplinära tekniker mellan krigsmakten och skolorna är, enligt Foucault, exempel på detta. Ibland tog förändringen betydligt längre tid på sig. Som exempel nämner Foucault militariseringen av verkstäderna.¹² Det som skedde beskriver Foucault som en generalisering av disciplinen.

Denna nya politiska anatomi [disciplinen] har inte helt plötsligt ”uppfunnits”, man bör inte betrakta den som en upptäckt utan snarare som resulta-

⁹ Foucault (1987), s. 270 f.

¹⁰ Eftersom Foucault inte diskuterar denna del av sin förklaring mer än på två sidor, kommer jag likt Foucault att ägna all min uppmärksamhet åt den förklaring som tar sin utgångspunkt i disciplinen och dess utbredning.

¹¹ Foucault (1987), s. 269 ff.

¹² Ibid, s. 163.

tet av en mängd smärre, spridda processer av olika ursprung, som sammanfaller, upprepas eller imiterar varandra, söker stöd hos varandra, skiljer sig ifråga om tillämpningsområde men strålar samman och undan för undan låter en generell metod avteckna sig.¹³

Där disciplinen tidigare var något man använde sig av i undantagsfall, anger den numera de metoder som används i vanliga fall. I stället för att användas endast av Moritz av Oranien eller Gustav II Adolf, blev disciplinen ett fenomen som återfanns i alla Europas arméer. I stället för att användas endast av vissa skolor, blev disciplinen den i allmänhet rådande metoden.¹⁴

Bakom framväxten av disciplinen identifierar Foucault en rad centrala faktorer. Vissa av dessa är partikulära och specifika för de olika institutioner där disciplinen kom att tillämpas. Dessa talar Foucault om när han hävdar att införandet av disciplinära metoder i olika institutioner "framtvings av konjunkture: nyheter införda inom industrin, uppblossandet av vissa epidemisjukdomar, gevärets uppfinnande eller Preussens segrar".¹⁵

Införandet av fängelsestraffet, vilket introducerade disciplinen på bestraffningens område, är ett exempel på detta. Bakom denna förändring identifierar Foucault existensen av en rad problem. Foucault tar bland annat upp det historiska fenomen som han benämner "schavottoroligheter", som var de oroligheter vilka kunde uppstå vid avrättningar.¹⁶ Foucault tar också upp de problem som kedjefångarna ställde till med, vilket han ställer i samband med det faktum att förflyttningen av fångar i kedja, ersattes med fångvagnen.¹⁷

Foucault sätter även disciplinens utbredning i samband med betydligt allmänna processer. Den till synes viktigaste av dessa är den så välbekanta samhällsomvandlingen: "En kapitalistisk ekonomis tillväxt har framkallat den specifika modalitet som den disciplinära makten utgör".¹⁸ Mer specifikt pekar Foucault på den roll som 1700-talets kraftiga befolkningsökning – och den därmed förbundna ökningen av antalet människor som skulle kontrolleras i skolor, arméer och sjukhus – spelade för disciplinens utbredning i samhället.¹⁹

¹³ Ibid, s. 163.

¹⁴ Foucault (1987), s. 244 f. Det bör dock betonas att detta inte innebär att Foucault anser att disciplinen ersatte *alla* andra former av maktutövning. Se Foucault (1987), s. 252.

¹⁵ Foucault (1987), s. 163.

¹⁶ Ibid, s. 73, 75.

¹⁷ Ibid, s. 301, 305.

¹⁸ Ibid, s. 259.

¹⁹ Ibid, s. 255.

Vid sidan om dessa samhällsekonomiska faktorer, beskriver Foucault också de politiska funktioner som disciplinen fick i det framväxande borgerliga samhället. När det gäller disciplinen i allmänhet hävdar nämligen Foucault att dess funktion var att upprätthålla ojämlikhet, underordning och kontroll i ett samhälle som politiskt och juridiskt var på väg mot ökad jämlikhet, representativt styrelseskick och frihet: "När det moderna samhället uppstod var disciplinen och det klassvälde som genomsyrar detta samhälle det politiska priset för de juridiska normer enligt vilka makten omfördelas."²⁰

Foucault uppmärksammar slutligen även de funktioner som disciplinen kan få i mer specifika sammanhang. Ett exempel på en sådan funktion är den som det disciplinära fängelsestraffet erhöll under denna period. Foucault hävdar att dess funktion inte främst var att avskaffa brottsligheten. Foucault vänder i stället på denna tes och hävdar att fängelset funktion snarare var att skapa en brottslighet. Ur tidigare perioders folkliga former av laglöshet, särskiljer fängelsestraffet en brottslighet bestående av en mindre och mer markerad grupp kriminella. Genom denna utveckling från en svårkontrollerad folklig laglöshet, skapas enligt Foucault en patologisk kriminalitet som är både politiskt och ekonomiskt mindre farlig.²¹

Maktanalysens utgångspunkter

Ämnet för *Övervakning och straff* kan alltså sammanfattas på följande sätt. Mot slutet av 1700-talet och under början av 1800-talet skedde en övergång från tidigare brutala straffformer till det mindre spektakulära fängelsestraffet. Fängelset blev snabbt accepterat av samtiden och uppfattades som en konsekvens av framsteget och sedernas förmildring.²² Förutsättningen för detta var enligt Foucault att fängelset hade sin grund i två centrala aspekter av vårt samhälle. En juridisk-ekonomisk grund i friheten, och en teknisk-disciplinär i samhällets "politiska teknologi". Nedan är det min avsikt att redogöra för några av denna förklarings grundläggande utgångspunkter.

²⁰ Ibid, s. 261.

²¹ Ibid, s. 321 f.

²² Ibid, s. 270.

Diskontinuiteterna i historien

Det kanske mest berömda av Foucaults grundläggande metodologiska val, är det intresse som han fäster vid diskontinuiteter, uppkomster, födelser och avgörande förändringar. I *Vansinnes historia* var det "det ursprungliga snittet som skapar avstånd mellan förnuft och icke-förnuft" som stod i fokus, i *Klinikkens födelse* studerades en grundläggande epistemologisk förändring inom medicinen, och i *Orden och tingen* analyserades de vetenskapshistoriska villkoren för humanvetenskapernas uppkomst.²³ I *Övervakning och straff* är det en avgörande förändring i bestraffningens historia som står i centrum.

Denna betoning av skillnader kan betraktas på olika sätt. Man kan som Herbert Dreyfus och Paul Rabinow tolka den i ljuset av Foucaults relation till Friedrich Nietzsche. Därmed skulle man kunna betrakta den som en del av en nietzscheansk kritik av den platonska föreställningen om att allt egentligen, när man skärskådar fenomenen för att finna verkligheten, alltid har varit av ett och samma slag.²⁴ Denna kritik skulle exempelvis kunna rikta in sig på föreställningen om att människan alltid har haft en sexualitet eller idén att vår kropp alltid varit utformad på samma sätt.²⁵

Man kan också som Gavin Kendall och Gary Wickham uppmärksamma den vikt som Foucault lägger vid det som kallas *verfremdung*: "Recognizing strangeness in all social arrangements is an important part of using Foucault's methods".²⁶ I denna strävan spelar identifierandet av diskontinuiteter en viktig roll. Genom att i *Övervakning och straff* jämföra två straffformer uppmärksammar Foucault inte bara det främmande i kroppsstraffet, utan problematiserar också fängelsestraffet genom att i sin jämförelse placera fängelsestraffet bredvid kroppsstraffet.

Identifierandet av diskontinuiteter kan dessutom förstås i relation till den diagnostiska och jämförande metod som Foucault förespråkar. En me-

²³ Michel Foucault, *The birth of the clinic. An archaeology of medical perception* (London 1976); dens, *Vansinnes historia under den klassiska epoken*. (Lund 1986), s. 9; dens, *The order of things. An archaeology of the human sciences* (London 2000a).

²⁴ Dreyfus & Rabinow (1983), s. 107.

²⁵ Jfr Michel Foucault, *Sexualitetens historia. Band 2. Njutningarnas bruk* (Göteborg 2002b); Foucault (1976).

²⁶ Kendall & Wickham (1999), s. 8.

tod som enligt honom handlar om att definiera och fastställa skillnader.²⁷ Att de diskontinuiteter som Foucault redogör för i *Övervakning och straff* har denna funktion är uppenbart. Disciplinen är inget annat än skillnaden mellan de olika maktformerna disciplin och suveränitet.

Pudenda origo

Vid sidan om denna betoning av skillnader karaktäriseras *Övervakning och straff* av ett annat smått niezscheanskt karaktärsdrag, nämligen en strävan efter att identifiera *pudenda origo*: de historiska skeendenas "låga ursprung". Historien i *Övervakning och straff* är inte de stora idéernas och idealens historia. Det är inte i Humanismen, Sanningen eller den förändrade Synen på Människan/Brottslingen som Foucault finner ursprunget till fängelsestraffet. Det är i stället i maktutövningen och de särskilda former av ojämlikhet (disciplin) som, på grund av diverse tillfälligheter och praktiska omständigheter, kommit att sprida sig i samhället.

Med denna betoning av *pudenda origo* följer, vilket också karaktäriserar *Övervakning och straff*, en tveksamhet inför aktörernas egna tolkningar av det historiska skeendet. Foucault köper inte fängelsereformatorernas egna förklaringar, att fängelsestraffet skulle bero på en förmildring av sederna eller samhällets allmänna framsteg. Han godtar inte heller deras påstående att fängelsets främsta funktion är att bekämpa brottsligheten.

Detta kan förstås på olika sätt. Man kan betrakta denna ståndpunkt utifrån ett niezscheanskt maktperspektiv, som uppfattar tolkningar såsom uttryck för särintressen och ojämlikheter.²⁸ Som Friedrich Nietzsche påpekar är det inte konstigt att lamm betraktar sig själva som goda och rovfåglar som onda. Rovfåglar äter ju lamm!²⁹ Man kan också förstå denna ståndpunkt utifrån Karl Marx. Snarare än att uppmärksamma tolkningarnas beroende av tolkarens position i en maktrelation, betonar Marx svårigheterna med att tolka ett fenomen som man själv är en del av: "Lika litet som

²⁷ Foucault citerad och refererad i Thomas Flynn, "Foucault and the spaces of history", i *The Monist* (1991), s. 167. Denna fråga diskuteras även av Nikolas Rose. Se Nikolas Rose, *Powers of freedom. Reframing political thought* (Cambridge 1999), s. 57.

²⁸ Beronius (1991), s. 58.

²⁹ Friedrich Nietzsche, *Om moralens härstamning. En stridsskrift* (Stockholm 1994), s. 46.

man bedömer en individ efter det, som han tänker om sig själv, lika litet kan man bedöma en sådan omvälvnings epok efter dess medvetande”.³⁰

Nominalism

Slutligen kännetecknas *Övervakning och straff* av en djupgående misstro gentemot allmänna teoretiska begrepp och förklaringar. En tveksamhet som bland annat tar sig uttryck i verkets inledande avståndstagande från förklaringar i termer av en allmän individualiseringsprocess eller en allmän mentalitetsförändring. Denna tveksamhet, som i litteraturen definierats som en historisk nominalism, ”metodologisk skepticism” eller en betoning av det exceptionella i historien, betraktar Foucault på olika sätt.³¹ Han beskriver sin metod som en *ascending analysis of power*, i motsats till en *descending analysis*, och en *eventalization* av historien, i motsats till en *de-eventalization* av historien.³² Poängen förefaller dock vara densamma. Det Foucault vänder sig emot med hjälp av dessa begrepp tycks nämligen vara en tendens hos med honom samtida historiker att reducera historiska fenomen till ett uttryck för en stor och allmän struktur, process eller mekanism (exempelvis nationalism, den sociala ingenjörskonsten, det patriarkala samhället eller Disciplinen).³³ I stället förespråkar han, vilket i sin allmänt hållna formule-

³⁰ Karl Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin* (Stockholm 1970) s. 9 f. Emile Durkheim förfäktar en liknande åsikt. Se Emile Durkheim, *The evolution of educational thought. Lectures on the formation and development of secondary education in France* (London 1977), s. 167 f. Jfr även Marc Blochs diskussion, Marc Bloch, *The historian's craft* (New York 1954), kapitel IV:3.

³¹ Beronius (1991), s. 69; Thomas Flynn, ”Foucault's mapping of history”, i Gary Gutting (red.), *The Cambridge companion to Foucault* (Cambridge 1994), s. 39; Veyne (1997), s. 147.

³² Michel Foucault, ”Questions of method”, i Colin Gordon, Peter Miller & Graham Burchell (red.), *The Foucault effect. Studies in governmentality* (London 1991), s. 76, 78; dens, ”Society must be defended”. *Lectures at the collège de France, 1975–76* (New York 2003), s. 30 f. Foucaults myntande av det något ansträngda begreppet *eventalization* (*événementialisation*), jfr engelskans *event*) kan förstås som ett privat litet uppror från Foucaults sida, gentemot kritiken av den traditionella ”händelsehistorien”, som karakteriserade den franska lärda debatten under tidigt 1900-tal. Om denna debatt, se Eric Hobsbawm, *Om historia* (Stockholm 2001), s. 77.

³³ Sådana tendenser återfinns också i vår tids historieskrivning. Detta även i forskning som bedrivs i foucaultiansk anda. Se t.ex. Kenneth Hultqvist, *Förskolebarnet. En konstruktion för gemenskapen och den individuella frigörelsen. En nutidshistorisk studie om makt och kunskap i bilden av barnet i statliga utredningar om förskolan* (Stockholm

ring varken är särskilt originellt eller nydanande, en historieskrivning som tar tillvara på det unika i historien och placerar detta i sitt särskilda historiska sammanhang.

Förklaringen av fängelsestraffet

Problemet är då: hur kommer det sig att det tredje systemet till slut segrade? [...] Vad är orsaken till att straffets fysiska utövande (som inte är liktydigt med tortyr) med fängelset som institutionell förankring ersatte det sociala spelet med tecken på straff och det övertydliga skådespel som satte dem i omlopp?³⁴

I litteraturen har lite intresse givits åt själva förklaringens struktur i *Övervakning och straff*.³⁵ Flertalet kommentatorer, bland vilka Foucault ibland själv ingår, har dock givit övergripande karaktäriseringar av Foucaults förklaringar i allmänhet. Man har, vilket jag berört ovan, talat om hans förkärlek för diskontinuiteter, *pudenda origo* och en slags historisk nominalism. Även begrepp som nutidshistoria och genealogi har använts för att beskriva Foucaults metod.³⁶ Hur passande dessa beskrivningar än kan vara, är de ändå av en rätt allmän karaktär och besvarar inte fullt ut de grundläggande frågorna rörande explanandum och explanans, som man måste ta upp om man vill analysera en förklaringsmodell.³⁷

Som jag visat i min genomgång av *Övervakning och straff* är det framförallt två saker som Foucault förklarar i sin studie. Det första är fängelsestraf-

1990); Lars Pettersson, *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham. Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860* (1992); Ekenstam (1993).

³⁴ Foucault (1987), s. 154 f.

³⁵ Stundtals har Foucaults förklarande ambition, vilken med all önskvärd tydlighet framgår av blockcitatet ovan, också ifrågasatts. Se t.ex. Flynn (1994) s. 43. Se även Andreas Fejes bidrag i denna antologi.

³⁶ Beronius (1991); Kenneth Hultqvist & Kenneth Petersson, "Nutidshistoria. Några inledande utgångspunkter", i Kenneth Hultqvist och Kenneth Petersson (red.), *Foucault. Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik* (Stockholm 1995). Se även Roddy Nilssons, Andreas Fejes och Ulf Olsson & Kenneth Peterssons bidrag till denna volym, för definitioner av dessa begrepp.

³⁷ Det är här möjligt att invända att man inte får reducera en sådan speciell tänkare som Foucault till traditionella termer som explanans och explanandum. Dock tycks det mig att dessa termer tillsammans ger en god beskrivning av vår erfarenhet av vad en förklaring är för något.

fets etablering, som han vill förklara med disciplinen utbredning i samhället, och det andra är disciplinens utbredning. Ambitionen att ge både en förklaring åt fängelsestraffet och åt disciplinen innebär att Foucaults förklaringsmodell kan beskrivas såsom bestående av tre olika nivåer.

Fängelsestraffet

In this piece of research on the prisons [...] the target of analysis wasn't 'institutions', 'theories' or 'ideology', but practices [...]³⁸

På förklaringsmodellens första nivå återfinns avskaffandet av de kvalfulla straffen samt fängelsets och fängelsestraffets uppkomst. Att det är detta empiriska problem som Foucault huvudsakligen sysselsätter sig med står klart mycket tidigt. Den intressanta frågan i sammanhanget är dock exakt vilken aspekt i detta myller av händelser och fenomen som detta empiriska problem består av: Vad är det som Foucault avser att förklara?

För att fastställa detta använder sig Foucault av begreppet "makt". Enligt Foucaults definition av makt är det maktutövningen som står i fokus för undersökningen. Han talar om bestraffningsmetoder i termer av tekniker för maktutövning, och hävdar att det är historien om fängelsets olika former för "politisk inringning" som han vill skriva om.³⁹

Vad Foucault avser med makt är numera allmänt känt. Det har sedan länge stått klart att Foucault motsatt sig traditionella definitioner av makt som beskriver maktutövning i termer av stat, lagar och förbud, och att Foucault följaktligen anser att kungens betydelse måste minskas avsevärt inom ramen för den historiska analysen. Foucaults påpekande att vi måste hugga huvudet av kungen är numera välkänt.⁴⁰ Vi vet också att Foucault följdriktigt hävdar att makt inte bör betraktas som något som ägs, utan som något som utövas. Som Foucault senare påpekade definieras makt bäst i termer av "a 'conduct of conducts'", vilket innebär att makt betraktas som ett allmänbegrepp för alla de

³⁸ Foucault (1991), s. 75.

³⁹ Foucault (1987), s. 41.

⁴⁰ Michel Foucault, "Truth and Power", i James D. Faubion (red.), *Essential works of Foucault, 1954–1984, Power* (New York 2000a), s. 122.

påverkansprocesser som vi beskriver i termer av exempelvis fostran, utbildning, eller terapi.⁴¹

Att fängelsestraffet på detta sätt definieras i termer av makt är dock inte bara en historieteoretisk övning i begreppsligt finsnickeri, utan det fyller också en faktisk funktion i Foucaults förklaring. Denna definition klargör att det är själva fängelsestraffet och inte fängelset som institution, utopi, debatt, teori eller diskurs som Foucault tar som sitt studieobjekt. Fängelsets organisatoriska uppbyggnad, syften, verksamhet och människor blir därmed av mindre intresse, vilket också gäller för de teman, argument och utgångspunkter som man kan återfinna i straffrättsliga teorier.

Denna definition av studieobjekt i termer av makt som maktutövning är också intressant, eftersom det särskiljer Foucault från andra historiker som studerat makt. Genom att betona att det är maktutövning som är föremålet för studien skiljer Foucault sig från filosofen, som besvarar frågan: "Vad är makt?", konspirationsteoretikern: "Har makten spridit sig ända hit?", och historiematerialisten: "Vem utövar makt, vad vill han och hur legitimerar han den?". I stället är föremålet "maktutövnings utformning" och Foucaults fråga: "*How does one punish?*"⁴²

Betydelsen av denna betoning av "hur-frågan", som följer på Foucaults definition av makt som maktutövning, är att den ytterligare specificerar Foucaults studieobjekt. Det är inte bara så att Foucault försöker analysera och förklara *makt* (till skillnad från maktens institutioner eller föreställningar kring makt) och *maktutövning* (till skillnad från makten i sig, dess syften eller utövare), utan han (vilket "hur-frågan" anger) studerar *maktutövningens form* (till skillnad från maktutövningens *innebörd* eller *betydelse*). Det Foucault försöker beskriva och förklara är inte vilka föreställningar, exempelvis om kroppen, moralen eller straffet, som de nya bestraffningsmetoderna fängelsestraffet bär med sig. I stället är det bestraffningsmetodernas utformning – det faktum att man straffar brottslingar genom ett fängelsestraff med dess karaktäristiska utformning – som är det som Foucault både analyserar och vill förklara. Detta har av både Foucault och hans kommen-

⁴¹ Michel Foucault, "The subject and power", i James D. Faubion (red.), *Essential works of Foucault, 1954–1984, Power* (New York 2000b), s. 341; Jfr Rose (1999), s. 3.

⁴² Foucault (1991), s. 74.

tatorer beskrivits genom att påpeka att det är *praktiker* som att föremålet för Foucault studier, det vill säga hur själva makten praktiseras.⁴³

Disciplinen och fängelsestraffets självklarhet

So I was aiming to write a history not of the prison as an institution, but of the practice of imprisonment: [...] to show how this way of doing things [...] was capable of being accepted at a certain moment as a principal component of the penal system, thus coming to seem an altogether natural, self-evident and indispensable part of it.⁴⁴

I *Övervakning och straff* framgår det tydligt att Foucault inte använder sig av de traditionella teoretiska verktyg som historiker vanligtvis använder sig av när det är dags att förklara någonting. Han ser inte fängelsestraffet som en direkt följd av förändringar i samhällets produktionsförhållanden. Inte heller förklarar han fängelsestraffets utformning på grundval av straffrättsliga teorier, bakomliggande mentalitetsförändringar eller diskursiva processer. Foucault betraktar inte heller fängelsestraffets utformning som resultatet av en implementeringsprocess, som sträcker sig från politiska beslut till faktiskt förverkligande.

I *Övervakning och straff* är fängelsestraffet i stället en fråga om *självklarhet* (*évidence*), och det Foucault vill förklara är hur det kan komma sig att fängelsestraffet kunde bli accepterat av samtiden och uppfattat som någon självklart och naturligt.⁴⁵ Den förklaring till fängelsestraffets självklarhet som erbjuds utgår från att fängelsestraffet i sådan hög grad liknade de disciplinära metoder för maktutövning som återfanns i samhällets andra institutioner. Foucault går till och med så långt att han hävdar att "[f]ängelset fanns redan innan det kom att systematiskt utnyttjas i straffrätten."⁴⁶ Med detta menar han att fängelsestraffets disciplinära tekniker redan existerade spridda i samhällets institutioner: "Fängelset som institution finns där som en samling redskap avsedda att göra individerna fogliga och nyttiga genom en exakt avvägd bearbetning av deras kroppar, redan innan lagen gjorde det till straffet framför andra."⁴⁷ Och

⁴³ Foucault (1991), s. 75; Veyne (1997), s. 156.

⁴⁴ Foucault (1991), s. 75.

⁴⁵ Se även Foucault (1987), s. 270 f.

⁴⁶ Foucault (1987), s. 269.

⁴⁷ Ibid, s. 269.

om nu så var fallet, var det enligt Foucault inte konstigt att fängelsestraffet föreföll självklart i sin disciplinära utformning:

Hur skulle man kunna låta bli att omedelbart acceptera fängelset, när det genom att spärra in, korrigera och kuva enbart reproducerar de mekanismer man finner i samhällskroppen – låt vara att de här understryks en aning. Fängelset, vad är det annat än en litet striktare kasern, en litet hårdare skola, en litet dystrare verkstad?⁴⁸

Som en del av denna förklaringsmodell erhåller begreppet "disciplin" en ny, något mindre uppmärksammas, definition. Som en del av förklaringsmodellen blir "disciplin" nämligen "det vilket förser fängelsestraffet med en självklarhet". Detta innebär att definitioner av "disciplin" i mer allmänna termer av "maktutövning", "teknologi", "maktens mikrofysik", "anatomik" eller "sätt att utöva makt", inte riktigt blir träffande om man vill förstå disciplinens plats och funktion i Foucaults förklaringsmodell. Detta eftersom varken teknologier eller anatomier kan göra något självklart.

I detta avseende förefaller i stället Foucaults begrepp "rationalitet", som han lanserar i artikeln *Questions of method* för att beskriva sin undersökning av "the rationalities proper to penal imprisonment", vara det kanske mest lämpliga begreppet.⁴⁹ Med "rationalitet" avser Foucault inte en allmängiltig måttstock gentemot vilken man kan mäta historiens framsteg eller tillbakagång, utan han ger begreppet en relativ betydelse. Rationalitet kan således i detta sammanhang definieras ungefär som den historiskt föränderliga *bakgrund* mot vilket något framstår som rationellt, eller "självklart", om man använder den vokabulär som återfinns i *Övervakning och straff*.⁵⁰

Det som gör fängelsestraffet rationellt kan således, utifrån detta perspektiv, beskrivas som den disciplinära rationalitet, bestående av en stor mängd disciplinära tekniker för maktutövning, som återfinns i det samhälle där fängelsestraffet vann acceptans. Motsatsen gäller då förstås också: det som gör kroppsstraffen irrationella är den disciplinära rationaliteten. Som Foucault påpekar är den offentliga tortyren i sig själv inte mer irrationell än placandet av fångar i

⁴⁸ Ibid, s. 271.

⁴⁹ Foucault (1991), s. 80.

⁵⁰ Termerna "rationalitet" och fenomenens "självklarhet", som är grundläggande för Foucaults förklaringsmodell, kan dock inte utvecklas närmare här. Se i stället Dreyfus & Rabinow (1983), s. 7 f; Martin Heidegger, *Varat och tiden* (Göteborg 1993), s. 174 f, passim; Veyne (1997), s. 154 f, 167.

celler. Men den offentliga tortyren blir irrationell i ljuset av den nya form av bestraffning som fängelsestraffets representerar.

Problematiseringar

I sin förklaring av fängelsestraffet är Foucault tydlig på de ovan redogjorda punkterna. Det står klart att det är fängelsestraffet som han vill förklara och att det är disciplinen som spelar den avgörande rollen i denna förklaring. Att så är fallet är också förväntat, eftersom det är detta som är det huvudsakliga problem som Foucault sysselsätter sig med i *Övervakning och straff*.

Som vi sett så har Foucault trots detta även ambitioner att förklara uppkomsten och utbredningen av disciplinen till militären, läroverken, verkstäderna, sjukhusen och sedermera rättsväsendet. Dessa förklaringar förefaller dock vara mindre utarbetade. De formuleras på spridda ställen och begreppsliggörs inte på samma sätt som förklaringen av fängelsestraffet. Inga begrepp motsvarande "teknik" eller "teknologi" förekommer i dessa sammanhang.

För att begripliggöra de förklaringar som Foucault ändå använder sig av, har jag här valt att kategorisera dessa förklaringar utifrån två begrepp som jag finner både träffande (om man ser till själva studien) och passande (i relation till den omgivande litteraturen). Dessa begrepp är "problematisering" och "funktion".

Den första, och kanske viktigaste av dessa begrepp är *problematisering*. "Problematisering" är ett begrepp vars betydelse betonas i litteraturen.⁵¹ Mitchell Dean går till och med så långt att han hävdar att identifieringen av problematiseringar är grundläggande för styrningsanalyser i Foucaults efterföljd.⁵² Själva termen är dock frånvarande i *Övervakning och straff*, även om Foucault senare använt sig av begreppet för att beskriva fängelsets historia.⁵³ Det var i stället först långt senare, kanske mest utförligt i *Sexualitetens historia II* och intervjun *Polemics, politics and problematizations*, som Foucault reflekterar över begreppet.⁵⁴

⁵¹ Se framförallt Flynn (1991), s. 177; Nikolas Rose & Peter Miller, "Political power beyond the state. Problematics of government", i *British journal of sociology* (1992), s. 181 f; Thomas Osborne, "What is a problem?", i *History of the human sciences* (2003).

⁵² Mitchell Dean, *Governmentality. Power and rule in modern society* (London 1999), s. 27.

⁵³ Michel Foucault, "Polemics, Politics and problematizations", i Paul Rabinow (red.), *Essential works of Foucault, 1954–1984, Ethics* (New York 2000c), s. 118.

⁵⁴ Foucault (2002b), s. 13 f; Foucault (2000c) s. 117 ff.

Den definition av problematisering som återfinns i dessa texter, och den tillämpning av begreppet som man kan återfinna i *Övervakning och straff*, kan kanske jämföras med Thomas Kuhns definition av begreppet "anomali".⁵⁵ Liksom anomalier är problematiseringar enligt Foucault upptäckten av ett antal problem, vilka har sitt ursprung i olika sociokulturella, ekonomiska eller politiska processer som gör att något förlorar sin självklarhet.⁵⁶

I *Övervakning och straff* används problematiseringar för att förklara hur en medeltida rationalitet ersatts av en disciplinär motsvarighet. Som vi sett beskriver Foucault både problematiseringar som hör till ett specifikt sammanhang och sådana som är av ett mer generellt slag i ett samhälle av en viss typ. Det är de sistnämnda som Foucault tar upp när han beskriver hur disciplinen kan förklaras av den ökade ansamlingen av människor i olika institutioner, som följer på den välkända övergången mellan feodalism och kapitalism. En ökad ansamling av människor som problematiserade en medeltida rationalitet för maktutövning och därmed öppnade vägen för en disciplinär dito.

Det är de förstnämnda problematiseringarna som Foucault talar om när han hävdar att införandet av disciplinära metoder i olika institutioner "framtvingats av konjunkturer: nyheter införda inom industrin, uppblossandet av vissa epidemisjukdomar, gevärets uppfinnande eller Preussens segrar".⁵⁷ Foucaults tes är att disciplinens spridning i samhället kan förstås utifrån särskilda problem i särskilda verksamheter. I fängelser löste disciplinen problemet med komplotter, kollektiva rymningsförsök och dåligt inflytande fångar emellan, i sjukhus användes disciplinen för att stävja smitta och i skolan kunde disciplinen förhindra fusk, prat och allmän oordning.⁵⁸ Mer specifikt kunde disciplinen lösa problem rörande smittospridning, smuggling och desertering i hamnen vid Rochefort, minska riskerna för utsvävningar och homosexualitet vid Ecole Militaire i Paris, lösa de problem som de produktionstekniska kraven skapade i Oberkampfs manufaktur i Jouy och förhindra de oroligheter som de offentliga fängstransporterna skapade under sommaren 1836.⁵⁹

⁵⁵ Thomas Kuhn, *De vetenskapliga revolutionernas struktur* (Stockholm 1997), kap. 5–7.

⁵⁶ Foucault (2000c), s. 117 ff.

⁵⁷ Foucault (1987), s. 163.

⁵⁸ Ibid, 234 f.

⁵⁹ Ibid, s. 169 f, 203, 299

Samhällelig funktion

Det andra begreppet som kompletterar min beskrivning av Foucaults förklaring till disciplinens utbredning är begreppet *funktion*. Läser man *Övervakning och straff* är det inte svårt att instämma i Felix Drivers påstående att Foucault stundtals kommer mycket nära enkla funktionalistiska förklaringar.⁶⁰ Jag tror också att det ligger mycket i det. Foucaults analys av disciplinen i relation till laglöshet och det borgerliga samhället är utan tvekan funktionalistisk. Men även om den funktionella förklaringen är enkel, så hindrar det inte den från att vara av ett särskilt slag.

I föreläsningsserien *Society must be defended* beskriver Foucault sitt angreppssätt genom att kontrastera sin "*ascending analysis of power*" mot en "*descending analysis*".⁶¹ Liksom funktionalistiska förklaringar i allmänhet, försöker denna "stigande" analys av maktutövning att fastställa på vilket sätt ett fenomen fyller en funktion i ett givet samhälleligt sammanhang. Den form av funktionalistisk förklaring som Foucault vänder sig emot är den förklaring som tar sin utgångspunkt i ett vagt sammanhang och ett på förhand fastställt behov. I sin föreläsning tar Foucault analysen av barns sexualitet som exempel. Utifrån en "*descending analysis*" skulle frågan kunna formuleras på följande sätt: Givet att borgarklassen har kommit till makten, varför kontrolleras och undertrycks barnens sexualitet? Ett svar som man kan erhålla på denna fråga är att denna sexualitet inte fyller någon funktion i det borgerliga samhället, varför man därför väljer att förbjuda den.⁶²

Problemet som Foucault ser med denna typ av förklaring är inte att den inte skulle vara möjlig, utan snarare det motsatta, att sådana förklaringar alltid är möjliga. Problemet, som Foucault ser det, är att man kan vända på sådana förklaringar. I exemplet med småbarnens sexualitet kan man lika gärna förklara varför barns sexualitet skulle uppmuntras och tränas. Det skulle nämligen också kunna ligga i borgarklassens intressen. Detta eftersom en sådan barnsexualitet så småningom skulle leda till en vuxensexualitet, som är av stor nytta för ett samhälle med behov av en stor och fertil arbetskraft. Problemet med denna form av förklaringar blir därmed att man kan

⁶⁰ Felix Driver, "Bodies in space. Foucault's account of disciplinary power", i Colin Jones & Roy Porter (red.), *Reassessing Foucault. Power, medicine and the body* (New York 1994), s. 121.

⁶¹ Foucault (2003), s. 30 f.

⁶² Ibid, s. 31.

förklara allt, men därmed också inget, med utgångspunkt från fenomen som exempelvis borgarklassens intressen.⁶³

I stället föreslår Foucault att man bör göra det omvända och (i) ta sin utgångspunkt i det fenomen som man vill förklara, och den eventuella nytta och den eventuella uppgift som detta fenomen kan ha, (ii) noggrant definiera i vilken historisk kontext och tidpunkt detta fenomen kan fylla en specifik funktion. Detta innebär att man inte kan använda sig av så allmänna termer som "borgarklassens intressen" eller "samhällsordningens reproduktion" för att beskriva det sammanhang i vilket undertryckandet av barnens sexualitet kan fylla en funktion. I stället bör man utgå från fenomenet i fråga, för att sedan bestämma ett konkret sammanhang (exempelvis, familjen i relation till föräldrar och läkare etcetera) i vilket detta hanterande av barnens sexualitet kan fylla särskilda behov. Foucault uttrycker detta som att man först måste utgå från att fenomenet existerar, för att man sedan ska kunna studera dess mycket situationsbundna funktioner.⁶⁴

What we have to realize is precisely that there was no such thing as a bourgeoisie that thought that madness should be excluded or that infantile sexuality had to be repressed; but there were mechanisms to exclude madness and techniques to keep infantile sexuality under surveillance. At a given moment, and for reasons that have to be studied, they generated a certain economic profit, a certain political utility.⁶⁵

Kanske är det på detta sätt som man bör förstå de funktionalistiska förklaringarna i *Övervakning och straff*. Bästa exemplet är förmodligen Foucaults diskussion kring rättsväsendets disciplinering i och med fängelsestraffets införande. Foucault utgår inte i denna funktionalistiska förklaring från på förhand definierade allmänna sammanhang, som exempelvis reproduktionen av den sociala ordningen, borgarklassens intressen eller bekämpandet av brottet. I stället utgår han från fängelsestraffet och sätter det i relation till det mycket specifika sammanhang som fenomenet i fråga ingick i vid den

⁶³ Foucault (2003), s. 31. Denna kritik av teser som är formulerade på ett sådant allmänt sätt att de inte kan falsifieras, liknar den kritik som Robert Merton från andra utgångspunkter riktar mot det han beskriver som "Post factum sociological interpretations". Robert K. Merton, *Social theory and social structure* (New York 1968), s. 147.

⁶⁴ Foucault (2003), s. 32 f.

⁶⁵ Ibid, s. 33.

tidpunkt när fängelset infördes. I *Övervakning och straff* identifierar han detta sammanhang som kampen mot en särskild laglöshet, vilken uppstår i Frankrike under 1700- och 1800-talen. Och den funktion som Foucault hävdar att fängelsestraffet fyller i detta sammanhang, är att det bidrar till att forma denna hotande laglöshet till en mindre politiskt farlig, och ibland till och med ekonomiskt lönsam, brottslighet.⁶⁶

Disciplinen

Detta slutna rum, uppdelat, övervakat i varje skrymsle, där individerna är inplacerade, var och en inom ett bestämt utrymme, där minsta rörelse kontrolleras, där alla händelser antecknas, där centrum och periferi är förbundna genom ett oavbrutet pågående bokföringsarbete, där makten utövas odelad efter ett oavbrutet mönster, där varje individ antecknas, iakttas och insätts på sin plats bland de levande, de sjuka och de döda – allt detta utgör en kompakt modell av den disciplinära uppbyggnaden.⁶⁷

Enligt den förklaringsmodell som Foucault erbjuder läsaren, får disciplinen alltså en särställning i egenskap av den teknologi eller rationalitet som gör fängelsestraffet till en självklarhet. Denna teoretiska definition måste dock ges empiriskt innehåll för att en tydlig bild ska kunna erhållas av fängelsestraffets förklaringsgrund och den metod som Foucault begagnar sig av i sin analys. Frågan som därför måste besvaras är med andra ord vilka egenskaper som karaktäriserar en disciplinär rationalitet?

Foucaults disciplinbegrepp har definierats på olika sätt. Disciplinen har beskrivits i termer av *normalisering*. Disciplin blir därmed det vilket i första hand korregerar och normaliserar människors beteenden.⁶⁸ Man har också talat om disciplin som *internalisering*; att disciplinera är att få människor att internalisera yttre normer. Disciplinering blir därmed en maktteknik som

⁶⁶ Foucault (1987), s. 317, 321 f.

⁶⁷ Ibid, s. 230.

⁶⁸ Se t.ex. Roddy Nilsson, *Kontroll, makt och omsorg. Sociala problem och socialpolitik i Sverige 1780–1940* (Lund 2003), s. 26; Per-Johan Ödman & Mats Hayen, *Främlingar i vardagen. Liv och pedagogik vid Stora barnhuset i Stockholm på 1700-talet* (Stockholm 2004), s. 52.

utmärks av att den syftar till att individer (barn, elever, fångar, arbetare) ska internalisera utifrån påförda normer för beteende, och göra dessa till sina.⁶⁹

Besläktad med denna beskrivning av disciplinering är också definitionen av disciplin som *en förbjudande och hämmande aktivitet* som likt en vikt läggs på människor och förhindrar dem att vara sådana de egentligen är: att disciplinera är att förbjuda. Disciplin blir därmed den destruktiva kraft, som Foucault enligt Claes Ekenstam söker blottlägga, vilken hotar människans livsbetingelser och begränsar hennes fria tänkande.⁷⁰

Här har jag, i linje med de val jag gjort tidigare i texten, inordnat mig i en fjärde tradition, som uppmärksammar disciplinens tekniska karaktär och som därmed försöker att definiera de utmärkande instrument, redskap eller tekniker varmed den disciplinära makten utövas.⁷¹ Nedan uppmärksammar jag tre aspekter av disciplinen som betonas i rubriker, text, och disposition i *Övervakning och straff*. Denna tolkning av disciplinen sammanfattas av det blockcitat som inledde detta underkapitel.

Syftet med denna tolkning är inte enbart att försöka ge en rimlig bild av Foucaults disciplinbegrepp. Vid sidan av denna målsättning vill jag också förse läsaren med användbara kriterier utifrån vilka ett fenomen kan beskrivas som disciplinärt. Min analys av disciplinbegreppet kan således också betraktas som en redogörelse för hur Foucault analyserar såväl disciplin som maktutövning i allmänhet. Det förefaller nämligen vara så att Foucault i *Övervakning och straff* analyserar i huvudsak tre områden i studiet av maktutövning. Dessa kan beskrivas som (i) styrningen, (ii) kontrollen, och (iii) sanktionen av individers handlande. Dessa olika aspekter av disciplinär maktutövning analyseras nedan i tre på varandra följande avsnitt.

⁶⁹ Se Per Månson, *Moderna samhällsteorier. Traditioner, riktningar, teoretiker* (Stockholm 1995), s. 22; Pia Lundquist Wanneberg, *Kroppens medborgarfostran. Kropp, klass och genus i skolans fysiska fostran 1919–1962* (Stockholm 2004), s. 219.

⁷⁰ Ekenstam (1993), s. 290.

⁷¹ Jag utgår således också från Foucaults egen definition av disciplin. ”Disciplinen kan inte identifieras vare sig med en institution eller en myndighet; den är en typ av makt, ett sätt varpå denna utövas, som omfattar en hel uppsättning av redskap, tekniker, förfaranden, tillämpningsnivåer och syften; den är en maktens ’fysik’ eller ’anatomi’, en teknologi”. Foucault (1987), s. 251. Jfr t.ex. Lois McNay, *Foucault. A critical introduction* (Cambridge 1994), s. 93.

Styrning genom inrutning

Disciplinen börjar med att fördela individerna i rummet.⁷²

Så börjar redogörelsen för disciplinens olika egenskaper i kapitlet "Disciplin" i *Övervakning och straff*. Enligt Foucault utgår alltså disciplin från en fördelning av individerna i rummet, vilket sker i enlighet med en rad tekniker som alla på olika sätt formar och begränsar individens rörelser. Genom att ruta in rummet förses varje plats med en individ och varje individ med en plats. I ett disciplinärt rum erhåller med andra ord varje patient en säng, varje elev en bänk och varje arbetare en arbetsplats. Foucault beskriver denna aspekt av disciplinär maktutövning på följande sätt:

Det disciplinära rummet har en tendens att delas upp i lika många småbitar som det finns kroppar eller beståndsdelar att fördela. Man måste motarbeta följderna av obestämda fördelningar, förhindra att individerna försvinner utan kontroll, att de förflyttar sig utan bestämt syfte, att de klumpar ihop sig i formationer som är på en gång oanvändbara och farliga.⁷³

Denna inrutningsprincip är dock inte bara begränsad till rummet, utan förefaller karaktärisera disciplinär maktutövning i allmänhet. Det handlar även om en inrutning i tiden. Både i stort (scheman för utbildningsgångar, dagar och veckor), men också i smått (den allt snävare inrutning av tiden som exempelvis bestämmer takten på soldatens hanterande av geväret eller elevens inmarscherande i klassrummet). Det är också en inrutning av individens rörelser i relation till olika artefakter, vilket Foucault ser i de noggranna instruktioner för hur eleven ska hantera en penna och hur soldaten ska hantera sitt gevär.

Detta faktum, att disciplinen enligt Foucault karaktäriseras av en inrutningens princip, får inte misstolkas. Att disciplinen utmärks av en jämförelsevis sträng inrutning av människors rörelser betyder inte att disciplin kan sägas vara förtryckande eller hämmande. Ett sådant postulat förutsätter att man antar existensen av en evig, äkta och egentlig människonatur – att människan exempelvis äger en naturgiven rörelse- och valfrihet som disciplinen i sin tur kan inkräkta på – vilket den nominalistiske nietschzeanen i

⁷² Foucault (1987), s. 166.

⁷³ Ibid, s. 168.

Foucault aldrig skulle kunna acceptera. I stället hävdar Foucault motsatsen, att "individens sköna helhet amputeras, förtrycks eller förvanskas inte av vår sociala ordning, men individen fabriceras omsorgsfullt, i enlighet med en hel krafternas och kropparnas taktik".⁷⁴ Snarare än att förtrycka, formar och producerar således disciplinen individer på ett särskilt disciplinärt sätt.⁷⁵

Kontroll genom hierarkisk övervakning

Den fulländade disciplinära apparaten skulle vara så beskaffad att det var möjligt att med en enda blick ständigt se allt. Det skulle finnas en central punkt, som på en gång vore en ljuskälla som upplyste allt och en konvergenspunkt dit allt det man behövde veta strömmade samman: ett fulländat öga för vilket ingenting skulle vara fördolt och mot vilket alla blickar skulle vara riktade.⁷⁶

Efter att i stor detalj redogjort för hur disciplinen genom olika former av inrutning skapar fogliga kroppar, följer ett avsnitt om vad Foucault kallar "den hierarkiska övervakningen". Enligt Foucault utmärks nämligen disciplinen av anordningar som ger upphov till en allomfattande och ständig kontroll. Foucault: "För att upprätthålla disciplin krävs ett arrangemang där själva blicken verkar betvingande [...] där tvångsmedlen gör dem som är utsatta för dem fullt synliga."⁷⁷

Detta innebär att arkitekten ställs inför en särskild problematik. Det handlar inte längre bara om att åstadkomma en praktfull byggnad som ska synas, eller en byggnad som likt befästningar ska kunna behärska ett till byggnaden yttre område, utan det arkitekturen ska kunna åstadkomma är "en inre sammanlänkad och detaljerad kontroll – så att alla de som uppehåller sig i byggnaden blir synliga".⁷⁸ Som exempel nämner Foucault loge-

⁷⁴ Ibid, s. 253.

⁷⁵ Därför, och detta är viktigt att betona, bör man inte utifrån ett politiskt eller etiskt perspektiv beklaga det faktum att Foucault inte studerar motståndet mot makten eller motståndets möjligheter. Detta eftersom motstånd mot makten, ur Foucaults perspektiv, blir något som varken kan fördömas, romantiseras eller hyllas. Kendall & Wickham (1999), s. 55. Foucaults syn på motstånd diskuteras även i Roddy Nilssons text i denna antologi.

⁷⁶ Foucault (1987), s. 203.

⁷⁷ Ibid, s. 200.

⁷⁸ Ibid, s. 201.

menten i Ecole Militaire i Paris. I matsalarna placeras studieinspektörernas bord på en estrad så att de ständigt ska kunna iaktta eleverna, latrinernas dörrar konstrueras på ett sådant sätt att övervakaren ska kunna se både elevernas huvud och ben medan de uträttar sina behov, och mellan elevernas rum och korridoren placeras glasrutor. Allt för att öka elevernas synlighet.⁷⁹

Sålunda är disciplinen inte detsamma som *internalisering*. Disciplinens kännetecken är, enligt Foucault, inte att den hos var och envar internaliserar en övervakare som själv kontrollerar sina egna rörelser. Att så trots allt kan ske, vilket Foucault uppmärksammar i fallet med Benthams panoptikon, är en annan sak. Fullständig synlighet kan uppnås på många olika sätt.⁸⁰ I stället är det den disciplinära övervakningens benägenhet att göra individerna fullt synliga som Foucault betonar. Det är det som disciplinen "kräver", och det är det som karaktäriserar den "fulländade disciplinära apparaten".⁸¹

En normaliserande sanktion

Innerst inne i alla disciplinära system finns det en liten straffmekanism.⁸²

Utöver inrutning och hierarkisk övervakning, vilka med utgångspunkt från *Övervakning och straff* förefaller vara grundläggande karaktäristika för disciplinen, präglas disciplinen också av *ett särskilt sätt* att utdela bestraffningar

⁷⁹ Ibid, s. 202 f.

⁸⁰ Sålunda kan inte disciplinär övervakning av panoptisk typ skiljas från övervakning av "synoptisk" typ, d.v.s. sådan kontroll som består i att alla kontrollerar alla. Det faktum att ständig och allomfattande övervakning är det kriterium som Foucault ställer upp för vad som är disciplinär kontroll, innebär att även synoptisk kontroll är disciplinär kontroll om synoptisk kontroll medför ständig och allomfattande övervakning. Som Foucault påpekar utövas den disciplinära övervakningen även i sidled. Som exempel tar han växelundervisningens monitörsystem, där även de övervakade eleverna i sin tur är övervakare. Foucault (1987), s. 206 f.

⁸¹ Internalisering är dessutom av mera allmänna anledningar ett synnerligen tveksamt begrepp om man vill beskriva "disciplin". Problemet är detta: "Disciplin" är ett historieteoretiskt begrepp som avser en *historiskt specifik* rationalitet för maktutövning (d.v.s. påverkan av människor och deras handlingar), medan "internalisering" i både vetenskapliga och mera vardagliga sammanhang betecknar en *allmän* psykologisk mekanism (det faktum att normer till sin natur är sociala och att individen i sociala sammanhang gör yttre normer, hörandes till detta sociala sammanhang, till sina egna).

⁸² Foucault (1987), s. 208.

och belöningar: den normaliserande sanktionen. Följaktligen karaktäriseras disciplinen inte av ett särskilt slags straff eller belöning. Det är inte så att disciplinen exempelvis skulle karaktäriseras av vissa former av milda skamstraff, till skillnad från andra former av maktutövning, som skulle karaktäriseras av plågsam åga eller uppmuntrande belöningar. I stället avser "den normaliserande sanktionen" en "straffmekanism", det vill säga ett visst sätt att utmätta straff och belöningar som har vissa utmärkande egenskaper.

Karaktäristiskt för detta sanktionssystem är att det sysselsätter sig med sådant som det juridiska sanktionssystemet inte bryr sig om. "Disciplinsystemen utbildar en 'underordnad' uppsättning av straff; de inrutar ett område som lagarna lämnar öppet".⁸³ Till skillnad från det juridiska sanktionssystemet sysselsätter sig således disciplinen med sådana små företeelser som ouppmärksamhet, ohörsamhet, oförsämdhet och oblyghet.

Att det rör sig om företeelser på "o-" är ingen slump. Den normaliserande sanktionen karaktäriseras nämligen också av att föremålet för dess åtgärder är avvikelser. "[...] disciplinen äger ett specifikt sätt att utmätta straffen som inte bara i förminskad skala återspeglar domstolens förfarande. Det som lyder under det disciplinära sanktionssystemet är därför inte bara rena brott och förbrytelser, utan alla försummelse: allt inadekvat, allt som avviker från regeln, alla sidosprång."⁸⁴ Detta gäller också alla avvikelser i positivt avseende. Inte bara goda handlingar belönas, utan även alla mer eller mindre goda handlingar kan bli föremål för belöningar.⁸⁵

Det är i detta avseende som detta sanktionssystem kan beskrivas som *normaliserande*. Inte i betydelsen att sanktionssystemet normaliserar individer och skapar normala människor. Huruvida det sker uttalar sig Foucault inte om. Däremot står det klart att detta sanktionssystem normaliserar genom att sanktionssystemet skapar och reproducerar normer. Detta såtillvida att det jämför individer, fastställer skillnader och likheter mellan dem och hanterar dem med utgångspunkt från normer. Foucault uttrycker detta på följande sätt:

Det ständigt verksamma straffsystemet, som går genom alla de olika punkterna och som kontrollerar varje ögonblick inom de disciplinära institutio-

⁸³ Ibid, s. 208.

⁸⁴ Ibid, s. 209.

⁸⁵ Ibid, s. 210 f.

nerna, jämför, differentierar, hierarkiserar, förenhetligare och utesluter. Kort sagt, det normaliserar.⁸⁶

Nyttan av Foucaults maktbegrepp

There have been gross misunderstandings [...] I have never presumed that 'power' was something that could explain everything [...] I tried to coordinate and systematize the different analyses and approaches formulated with regard to power, without depriving them of what was empirical, that is, in a certain sense something that remained to be clarified. For me power is that which must be explained.⁸⁷

Det huvudsakliga syftet med *Övervakning och straff* är, som vi sett, att förklara avskaffandet av de kvalfulla straffen och etablerandet av fängelsestraffet som det främsta sättet att bestraffa missgärningar. Det som är föremålet för Foucaults studie är alltså den spektakulära förändringen mellan två vitt skilda straffsystem som han sammanbinder med framväxten av vad han kallar för disciplinen och dessa disciplinära teknikers samhälleliga villkor.

Syftet med denna text har varit att beskriva hur Foucault analyserar och förklarar maktutövning i *Övervakning och straff*. Texten har med andra ord ytterst handlat om nyttan med Foucaults maktbegrepp och hur man kan använda sig av detta begrepp i konkreta historiska analyser. Med detta syfte för ögonen har jag lyft fram några av utgångspunkterna hos Foucaults studie av fängelsestraffets födelse. Jag har pekat på Foucaults intresse för diskontinuiteter, hans försök att bryta med redan etablerade tolkningar och hans nominalistiska ansats. Jag har också försökt att beskriva den förklaringsmodell som Foucault använder sig av. Enligt min mening förklaras fängelsestraffet i *Övervakning och straff* framförallt med hjälp av begreppen maktutövning, rationalitet, problematisering och funktion. Slutligen har jag också diskuterat begreppet "disciplin" och visat på dess funktion i Foucaults maktanalys.

Ska jag sammanfatta nyttan med det maktbegrepp som Foucault använder sig av, tycks det mig att mycket av denna nytta finns i definitionen av makt som maktutövning. Studiet av makt – vare sig det har rört sig om

⁸⁶ Ibid, s. 214.

⁸⁷ Michel Foucault, *Remarks on Marx. Conversations with Duccio Trombadori* (New York 1991), s. 148.

studiet av vård, fostran, behandling eller politik – har i stor utsträckning varit inriktad på exempelvis hälsopolitikens utövare, undervisningens övergripande syften eller de idéer som tar sig uttryck i uppfostran.⁸⁸ Definitionen av makt som maktutövning innebär att undersökningen i stället riktas mot själva utövandet av makten. Fokus förflyttas med andra ord från maktens utövare, syften och innehåll till maktens form.

Detta innebär en förskjutning av analysens studieobjekt. I stället för att studera exempelvis fängvaktarna eller fängvårdsreformatörerna, syftena med fängelsestraffet eller de föreställningar om exempelvis kön, sexualitet eller kropp som tar sig uttryck i fängelsestraffet, så innebär detta angreppssätt att Foucault kan studera själva fängelsestraffets form och alla de små tekniker som fängelsestraffet består av. I detta avseende öppnar Foucaults maktanalys upp möjligheten för liknande studier av olika former av undervisning, fostran, fattigvård, sjukdomsbekämpning och upplysningsverksamhet, där maktutövningens metodik står i centrum.

Denna förflyttning av fokus, från makt till maktutövning, innebär också att Foucaults maktanalys möjliggör studier av skillnaderna mellan olika former av maktutövning. I stället för att, vilket är vanligt, tala om disciplin i allmänna termer, kan Foucault ge disciplinen en konkret betydelse genom att skilja den från suveränens maktutövning.⁸⁹ På samma sätt ger också denna metod oss möjligheten att upprätta ett rikt kartotek över maktutövningens olika former, vare sig den utövas inom fängelsets, uppfostringsanstaltens, eller bostadspolitikens område.

En andra viktig poäng med Foucaults maktbegrepp är begreppet ”disciplin”. Delvis består förtjänsten med detta begrepp i det brott som Foucault gör mot äldre definitioner av disciplin som förtryck, internalisering och normalisering. I stället förespråkar han, i linje med sitt maktbegrepp, en syn på disciplin som något i grunden tekniskt, praktiskt och utövat. Detta är utan tvekan ett nytänkande som skapar en, hittills jämförelsevis outnyttjad, möjlighet att studera hur disciplinen sprider sig i ett samhälle och tar sig

⁸⁸ Detta är ett faktum som till viss del även gäller den forskning som bedrivits i Foucaults anda. Se Jonas Larsson, ”Ordalek och styrningskonst”, i *Historisk tidskrift* (2005), s. 448.

⁸⁹ Samma metodologiska operation använder sig Foucault av i *Sexualitetens historia II*, där han i stället för att tala om självkontroll i allmänna termer, skiljer mellan en mängd olika sätt att behärska, förneka eller stimulera sig själv. Se Foucault (2002b).

olika former i olika institutionella miljöer. Exempelvis öppnar Foucaults definition av disciplin upp för möjligheten att studera hur disciplinen "förskolades", det vill säga hur den på olika sätt format skolans olika ämnen och formats av skolans institutionella och ekonomiska villkor.⁹⁰

Begreppet disciplin ger vidare upphov till frågor om hur maktutövning kan analyseras. Dessa rör dels grundläggande frågor om kriterier. Vad är det som gör att en form av maktutövning kan beskrivas som disciplinär, och att en annan form av maktutövning inte ryms inom ramen för denna definition? Dels rör det operationaliseringen av själva begreppet. Vad är det som man bör lägga tonvikten vid när man analyserar maktutövning i allmänhet och disciplin i synnerhet?

Även om Foucault inte ger ett direkt svar på dessa frågor har jag här visat att det är möjligt att i *Övervakning och straff* identifiera tre linjer utefter vilka en analys av maktutövning i allmänhet och disciplin i synnerhet skulle kunna utföras. Detta skulle vara en analys av maktutövning som tar hänsyn till hur individer (i) styrs, (ii) kontrolleras och (iii) sanktioneras genom maktutövningen. Därav följer en analys som iakttar och beskriver olika sätt att inträda eller frigöra, övervaka eller observera, belöna, bestraffa eller stimulera individer och deras beteenden i vitt skilda sammanhang.

Den tredje, och kanske viktigaste, egenskapen hos Foucaults maktbegrepp är slutligen att det möjliggör *förklaringar*. Förklaringsmodellen som Foucault använder sig av kretsar, som vi har sett, mycket kring det begrepp som han formulerar i termer av "självklarhet" eller "rationalitet". I *Övervakning och straff* är det fängelsestraffets självklarhet som han vill förklara, och detta gör han i två steg. Det första av dessa steg är att redogöra för en disciplinär *rationalitet*. Denna rationalitet, spridd i samhällets institutioner, utgör enligt Foucault den bakgrund mot vilken fängelsestraffet framstår som rationellt och självklart. Vad skulle det annars vara, menar Foucault, då det i så hög grad efterliknar den maktutövning som återfinns i samhällets andra verksamheter?

Det andra steget består i att förklara spridningen av denna disciplinära rationalitet. Detta åstadkommer Foucault genom att (i) studera de *problematiseringar* som i de olika institutionerna föregick disciplinens etablering. Det rör sig således om att redogöra för uppkomsten av de problem, i exempelvis ar-

⁹⁰ Begreppet "förskolades" är hämtat från Eva Trotzigs arbete om kvinnlig skolslöjd. Eva Trotzig, *"kvinnan bär hemmets trefnad på spetsen af sin synål". Kvinnlig skolslöjd i Stockholms folkskolor decennierna runt 1900* (Stockholm 1992), s. 83.

méer, skolor och sjukhus, som löstes med hjälp av disciplinära tekniker. Foucault söker också att (ii) fastställa disciplinens samhälleliga *funktion*. Han pekar exempelvis på hur disciplinen får en begränsande och kontrollerande funktion i ett samhälle på väg mot ökad frihet, och hur det disciplinära fängelsestraffet bidrar till att skapa gränser mellan kriminella och ”vanligt” folk.

Trots svagheter och luckor är denna förklaringsmodell intressant, inte minst i ljuset av den forskning som bedrivits i Foucaults anda. Studier av maktutövning generellt, och särskilt i Foucault-influerade studier, karaktäriseras ofta av en frånvaro av konkreta historiska förklaringar. Inte minst Foucault-influerade studier har förespråkat hur-frågor framför varför-frågor och ödmjukt avstått från att ge närmare förklaringar till de fenomen som studerats.⁹¹ Foucaults förklaring till fängelsestraffets självklarhet i *Övervakning och straff* blir därför intressant. Både såsom ett faktiskt försök att förklara maktutövning och som en metod för hur maktutövning kan förklaras. Min slutsats blir därmed att mycket av nyttan med Foucaults maktbegrepp ligger i sättet på vilket det möjliggör förklaringar av maktutövning.

⁹¹ Larsson (2005), s. 448.

Tönnies som epistemisk figur i samtidens styrningsproblematik

Ulf Olsson & Kenneth Petersson

Inledning

Gemenskap innebär inte ett försök att återskapa förlorade former av lokal solidaritet; vad det handlar om är praktiska åtgärder för att främja den sociala och materiella upprustningen av grannskaper, städer och större lokala områden.¹

I sitt klassiska verk *Gemeinschaft und Gesellschaft* från år 1887 lanserade Ferdinand Tönnies sina tankegångar om "det dissonanta förhållandet" mellan en ny samhällsordning (*Gesellschaft*) och en gammal (*Gemeinschaft*). Verket skrevs mot bakgrund av vad som uppfattades som olycksbådande sociala och politiska förändringar på den europeiska kontinenten.² Tönnies kontrasterade en ny samhällsordning präglad av "anonymitet, främlingskap och krassa relationer som bottnar i ekonomiska nyttekalkyler"³ med det gamla lokalsamhällets djupare, mer face-to-face relaterade och exklusivare samlevnadsformer. Även om detta verk har öppnat – och gör så än idag – för skiftande tolkningar är inte ambitionen med föreliggande bidrag att pröva en nyläsning av *Gemeinschaft und Gesellschaft* som verk betraktat, utan snarare att undersöka hur delar av Tönnies tankefigurer om exempelvis relationen mellan *individ*, *samhälle*, *lokal samvaro*, *gemenskap* och *vilja* låter sig återupplivas, omgestaltas och positioneras på nytt inom ramen för nutida politiska diskurser om förändring och styrning.

¹ Anthony Giddens, *Tredje vägen. Om förnyelse av socialdemokratin* (Stockholm 1999), s. 89.

² Johan Asplund, *Essäer om Gemeinschaft och Gesellschaft* (Göteborg 1991).

³ Sven-Åke Lindgren, *Om brott och straff. Från sociologins klassiker till modern kriminologi* (Lund 1998), s. 42.

Det är emellertid inte fråga om en reinkarnation av Tönnies tankegångar *per se*, utan vad vi bevittnar i såväl politiska som vetenskapliga sammanhang är framträdandet av en ny och annorlunda Tönnies. I samtiden framträder Tönnies konceptioner i en annan samhällskontext än den han själv verkade i och därmed också i ett annorlunda styrningsschema. Det vi undersöker är hur historiska tankefigurer återanvänds i samtida politiska diskurser, närmare bestämt inom hälsopolitik, kriminalpolitik och lärarutbildning.⁴ Inom dessa sammanhang låter sig Tönnies idéer iscensättas som något annat än som sociologi. Hans idéer får vidare implikationer och kan i betydande avseenden förtjäna att benämnas som *politisk epistemologi* genom de sätt de bäddas in och återanvänds som produktiva delar i en pågående förändring av den politiska styrningen.⁵

Vår analys utgår från ett historie-genealogiskt betraktelsesätt vilket innebär att vi ser iscensättningen av Tönnies tankefigurer som *teknologier* och detta utan att vare sig hans namn eller begreppspar alltid explicit kommer till uttryck.⁶ I de flesta fall betraktas teknologier som materiella företeelser tänkta att operera på livets alla områden. I fokus för denna studie är emellertid en annan sorts teknologier, sociala teknologier för själen och för moralen med befolkningens och enskilda individers relationer, uppföranden

⁴ För en liknande analys av John Dewey i svensk kontext se Ulf Olsson & Kenneth Petersson, "Dewey as an Epistemic Figure in the Swedish Discourse on Governing the Self", i Thomas S. Popkewitz (red.), *Inventing the Modern Self and John Dewey. Modernities and the Traveling of Pragmatism in Education* (New York 2005).

⁵ Den klassiska sociologin kan uppvisa ett panorama av begreppsliga dikotomier med motsvarande andemening som hos Tönnies, exempelvis Durkheims förmoderna "mekaniska" samhälle kontrasterad mot den moderna "organiska solidariteten", Webers "Vergemeinschaftung" mot "Vergesellschaftung", Cooleys "primärgrupper" kontra "sekundärgrupper". Under senare delen av 1900-talet uppvisar sociologin en motsvarande provkarta på dikotomier, exempelvis Howard Beckers andliga respektive världsliga samhällen och Habermas begreppspar "system" och "livsvärld". Vårt val av Tönnies som epistemisk figur föranleds av att Tönnies framstår som särskilt tydlig när det gäller betoningen av lokala gemenskapsformer. Se Thomas Knoll & Ann-Katrin Witt (red.), *Ensam tillsammans. Senmodernitet, gemenskap, individualisering* (Lund 2005).

⁶ Det intressanta är inte Tönnies som "författare" utan den diskursiva position som Tönnies träder in i och därmed kan tala utifrån. Jfr Michel Foucault "Nietzsche, Genealogy, History", i Donald Bouchard (red.), *Michel Foucault. Language, Counter-Memory, Practice* (Oxford 1977); Popkewitz (2005). Jfr Andreas Fejes definition av genealogi i denna antologi.

och beteenden i blickpunkten. Dylka teknologier inkluderar även självet teknologier, där fokus är det enskilda subjektet. I sina senare arbeten introducerade Michel Foucault begreppet *governmentality* i syfte att redogöra för hur sådana teknologier verkar.⁷

Den genealogiska ansatsen kan också benämnas som nutidshistorisk, vilket skall förstås som försök att problematisera föreställningar som ofta tas för givna i formulerandet av och lösningarna på samtidens problematik.⁸ Enligt Rose är syftet med ett nutidshistoriskt perspektiv "to disturb that which forms the very groundwork of our present, to make the given once more strange and to cause us to wonder how it came to appear so natural".⁹

Syftet med att undersöka hur Tönnies tankevärld återanvänds i samtidens politiska berättelser är alltså att ge perspektiv på nuets problematik. För att ytterligare ge perspektiv på hur Tönnies begreppsspar kan operera i olika historiska kontexter vidgar vi analysen genom att också undersöka hur likartade tankefigurer låter sig iscensättas i den filantropiska diskurs som tog form under början av 1800-talet. Innan vi påbörjar den genealogiska analysen kan en belysning av centrala begrepp i Tönnies samtida sociologi och filosofi vara på sin plats.

Tönnies som svar på dåtidens nutidsproblematik

Tönnies intresse var att studera framväxten av den moderna kapitalismen och den moderna staten. Genom att utveckla de två ideala koncepten *Gemeinschaft* (community) och *Gesellschaft* (society) sammanflätade Tönnies Thomas Hobbes, Karl Marxs, Henry Maines och Otto von Guericke's arbeten till en sociologisk utvecklingsteori.¹⁰ I detta arbete grundlade och utvecklade Tönnies sin tes om skiftet från sociala gemenskapsformer som förkroppsligats av den *naturliga viljan* styrd av tradition, blodsband och religion till

⁷ Se Michel Foucault, "Governmentality", i Graham Burchell, Colin Gordon & Peter Miller (red.), *The Foucault Effect. Studies in Governmentality* (London 1991). Governmentalitybegreppet diskuteras vidare i Roddy Nilssons, Robert Anderssons, Andreas Fejes och Thom Axelssons bidrag.

⁸ Kenneth Hultqvist & Kenneth Petersson (red.), *Foucault. Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik* (Stockholm 1995). Jfr Roddy Nilssons och Andreas Fejes definitioner av nutidshistoria i denna antologi.

⁹ Nikolas Rose, *Powers of Freedom. Reframing Political Thought* (Cambridge 1999), s. 58.

¹⁰ Ferdinand Tönnies, *Community and Civil Society* (Cambridge 2001 [1887]).

moderna samvaroformer baserade på en *rationell vilja* praktiserad i form av lagar och kontrakt.

The relationship itself, and the social bond that steams from it, may be conceived either as having real organic life, and that is the essence of Community [Gemeinschaft]; or else as a purely mechanical construction, existing in the mind and that is what we think of as Society [Gesellschaft]. [...] All kinds of social co-existence that are familiar, comfortable and exclusive are to be understood as belonging to Gemeinschaft. Gesellschaft means life in the public sphere, in the outside world. [...] Community means genuine, enduring life together, whereas Society is a transient and superficial thing. Thus Gemeinschaft must be understood as a living organism in its own right, while Gesellschaft is a mechanical aggregate and artefact.¹¹

Tönnies var noga med att understryka att de båda begreppsparen inte skulle uppfattas som polära där Gemeinschaft avlöser Gesellschaft i en fortlöpande progressiv och linjär utveckling av det urbana industrisamhället. Trots detta menade han att "något autentiskt gått förlorat" och att det faktiskt handlade om att "the entire civilisation has been turned upside down by a modern way of life dominated by civil and market Society, and in this transformation civilisation itself is coming to an end".¹² Tönnies såg den här utvecklingen som nödvändig samtidigt som han gav uttryck för många farhågor som kunde följa i utvecklingens spår. Det som gått förlorat var möjligheterna till autentisk och organisk livslång gemenskap, värdegemenskap, altruistisk hänsyn, känslomässiga relationer, ansvar och ömsesidiga förpliktelse, det vill säga ett samhälle baserat på "naturliga grundvalar", en naturlighet som enligt Tönnies faktiskt existerar och utgör grunden för "äktä mänsklig gemenskap".

Det är dock inget undergångsperspektiv som Tönnies levererar, även om han ofta tolkas i sådana termer, utan snarare det omvända; ett slags "hoppets sociologi". Möjligen är det av det skälet som hans tankar och idéer återuppväcks och levandegörs än idag. Tönnies skriver nämligen in sig i det projekt som varit aktuellt alltsedan samhällsvetenskapernas begynnelse, nämligen *jakten på gemenskap*.¹³ Tönnies försökte närma sig sin tids problematik

¹¹ Ibid, s. 17 ff.

¹² Ibid, s. xxi.

¹³ Kriminologen Nils Christies uttryck "det tette samfund" kan sägas utgöra en sinnebild av samtidens jakt på gemenskap, Nils Christie, *Hvor tett et samfunn?* (Oslo 1982).

utifrån sin epistemologiska horisont, men frågorna som han ställde tillsammans med andra som Emile Durkheim, Karl Marx och Max Weber är, som vi bland annat kan se i det inledande citatet från Anthony Giddens ovan, minst lika aktuella idag. Tönnies konklusion/lösning är därför inte helt obekant för vår egen samtid:

When, however, we examine the period of Community more closely, we can observe several phases in it. Its entire development involves progression towards market Society; but nevertheless the power of Community, even in decline, is maintained into the era of Society and remains the true reality of social life.¹⁴

Ett nutida signifikant uttryck för ovanstående tankegångar är den svenska demokratiutredningens fråga om "hur vi ska kunna utveckla en mångfald inom ramen för ett gemensamt intresse."¹⁵ Här låter sig förhoppningar om gemeinschaftsliknande sociala former bli återinskrivna i vår egen nutid som en specifik lösning, en lösning som uppenbarligen är ett uttryck för farans och hoppets teknologier.

Hoppets och farans teknologier

En liknande tönniesk föreställning om nutiden som en farofylld tid återfinns i dagens politiska såväl som vetenskapliga berättelser. Enligt dessa lever vi i en tid av oavbruten förändring, osäkerhet och fragmentering, det vill säga någon form av gemensamhetsupplösning. Det finns alltså en grundläggande "epistemologisk överensstämmelse" vad gäller tänkandet om såväl nutiden som framtiden. Nedan följer en sådan för nutiden karakteristisk diagnos tagen från det utbildningspolitiska fältet:

We live in a knowledge economy a knowledge society. Knowledge economies are stimulated and driven by creativity and ingenuity. Knowledge society schools have to create these qualities, otherwise their people and their nations will be left behind. Like other kinds of capitalism, the knowledge economy is, in Joseph Schumpeter's terms, a force of creative destruction. It stimulates growth and prosperity, but its relentless pursuit of profit and self-interest also strains and fragments social order. Along with other public in-

¹⁴ Tönnies (2001), s. 258.

¹⁵ SOU: 2000:1, *En uthållig demokrati. Politik för folkstyrelse på 2000-talet* (Stockholm 2000), s. 51.

stitutions, our schools must therefore also foster compassion, community and cosmopolitan identity that will offset the knowledge economy's most destructive effects.¹⁶

Det som på ett uppenbart sätt blottläggs här är en ambivalens mellan den nuvarande ordningen och möjliga framtidsscenarier. En likartad ambivalens genomsyrar dagens folkhälsopolitiska berättelse där det hävdas att den svenska modellen, välfärden och folkhälsan, är utsatt ”för stora yttre och inre spänningar” och ”olika typer av hot”.¹⁷ Den oundvikliga samhällsförändringen anses ha en riskfylld baksida, nämligen att de starka sociala band som anses ha varit utmärkande för det svenska samhället riskerar brytas sönder och ersättas av mer flyktiga förhållanden.

Det innebär också att de geografiska och sociala strukturer som finns i det gamla industrisamhället och som gav människor känsla av tillhörighet och identitet bryts sönder. Människors identitet är därmed i minskande grad knuten till samhällsklass, ort, eller religion och i ökande omfattning till mer flyktiga förhållanden som livsstil, intressen och engagemang i någon samhällsfråga – idrott, musik, miljöfrågor, feminism etc.¹⁸

Dessa förändringar, hävdas det, ”tenderar att utarma det sociala kapitalet istället för att stärka det”.¹⁹ I nutidens berättelser om tillståndet i samhället liksom i Tönnies narrativ om sin tid aktualiseras sålunda en diskurs om förlusten av något värdefullt. Det som har gått eller åtminstone riskerar att gå förlorat handlar om sådant som i Tönnies terminologi benämns *Gemeinschaft*. Det hopp som skrivs in i folkhälsokommitténs berättelse om nutiden påminner om det hoppets teknologi som Tönnies medverkade i att utforma under sin samtid. Det gäller ”att ständigt återskapa de ideologiska och institutionella förutsättningarna så att medborgarna gemensamt kan ta ansvar”²⁰ för samhällsutvecklingen. Enligt kommittén är det nödvändigt och dessutom möjligt att återskapa den förlorade känsla av gemenskap och identitet som har brutits inom ramarna för den mer globaliserade och öppna

¹⁶ Andy Hargreaves, *Teaching in the Knowledge Society. Education in the Age of Security* (Maidenhad 2003), s. xvi.

¹⁷ SOU 2000:91, *Hälsa på lika villkor – nationella mål för folkhälsa* (Stockholm 2000), s. 55.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid, s. 71.

²⁰ Ibid, s. 71.

värld som håller på att växa fram. På motsvarande sätt, skall gemenskapen, enligt lärarutbildningskommittén, återskapas kring den värdegrund som man menar att det svenska samhället utmärks av.²¹

Samhället vilar på ett fundament av värden – en värdegrund. Dessa är bl.a. demokrati, individens frihet, solidaritet med svaga och utsatta samt alla människors lika värde.²²

Det gäller för folkhälso- och lärarutbildningskommittén såväl som för demokratiutredningen att försöka synkronisera samtidens upplösningstendenser och morgondagens möjliga samvaroformer på ett sätt som gör det möjligt att hantera en växande kulturell mångfald inom ramen för det svenska samhällets gemensamma värderingar och intresse. Möjligheten och hoppet handlar, för att tala med Tönnies, om att bevara och återskapa Gemeinschaft inom ramen för Gesellschaft.

Det samhälle som Tönnies verkade inom skiljer sig naturligtvis från dagens. Men trots alla skillnader finns det sålunda likheter i sättet att problematisera nuet och framtiden i termer av osäkerhet, förlust av värdefulla lokala band, gemenskap och närhet. De hopp som skrivs in i respektive tids berättelser är också likartade. Det handlar om att bevara eller återskapa det gamla inom ramen för det nya.

Låt oss ytterligare precisera den tönneska nutidsproblematiken genom att undersöka hur iscensättningen av den *lokala* gemenskapen som styrningsprincip tar sig uttryck inom samtidens berättelser om kriminalvård, folkhälsa och lärarutbildning.²³

Gemenskapsskapande styrningsrationaliteter

Ett exempel på samtidens politiskt-epistemologiska reorganisering av lokala styrningsteknologier i en tönneska anda är de försök till revidering av den

²¹ SOU 1999:63, *Att lära och leda. En lärarutbildning för samverkan och utveckling* (Stockholm 1999).

²² Ibid, s. 10.

²³ Enligt Sundin (2005) vilar det lokala självstyret i Sverige på en tradition, som går tillbaka till mitten av 1500-talet. Se Jan Sundin, *Folkhälsa och folkhälsopolitik* i Jan Sundin, Christer Hogstedt, Jakob Lindberg & Henrik Moberg (red.) *Svenska folkets hälsa i historiskt perspektiv* (Stockholm 2005).

rättskipande och brottsförebyggande praktik som sker i de flesta länder under namnet *Restorative justice*.²⁴ Dess främsta kännetecken är att med dialog som redskap bedriva en informell medlings- och konfliktlösningsverksamhet, i huvudsak med fokus på konflikter och träning i ansvarstagande.²⁵

Such forums promote active 'dialogue and participatory decision-making' while encouraging offenders to take responsibility for their actions.²⁶

De reparativa medlingspraktikerna visar sig mer eller mindre vara strukturerade i termer av Tönnies tankemodell om Gemeinschaft och Gesellschaft. Det ligger sålunda i de nya epistemologiska grundvalarna att kontrastera "community" med "society", fast nu utifrån samtidens problem och sammanhang. Ett exempel på detta ges av Lise-Lotte Rytterbro genomgång av svenska medlingsprojekt som hon summerar med hjälp av Tönnies begreppsliga dikotomi. Till förhandlingsrättvisa och "muntligt" tal kopplas begrepp som närhet, känsla, lokalsamhälle och "Community" (Gemeinschaft). Mot detta ställs expertisrättvisa och skriftspråk kopplat till begrepp som avstånd, tanke, stat och "Society" (Gesellschaft).²⁷ Inom ramen för gemeinschaftsidans medlingsrättvisa anses människor kunna mötas ansikte mot ansikte och uppträda ursprungligt, naturligt och äkta.

Mötet ansikte mot ansikte gestaltar en slags ny urtyp för mänsklig social interaktion. Offret skall genom mötet med den "verkliga brottslingen" se att denne inte är farlig, utan en vanlig människa av kött och blod. Den verklighetsnära och konkreta personliga närvaron och de spontana och därmed äkta känslor som det är meningen skall komma till uttryck, gör att mötet anses

²⁴ Jfr Mark Umbreit, *Victim meets Offender. The Impact of Restorative Justice and Mediation* (San Francisco 1994); Mark Umbreit, *The Handbook of Victim Offender Mediation* (San Francisco 2001); Robert Baruch Bush & Joseph P. Folger, *The Promise Of Mediation. The Transformative Approach to Conflict* (San Francisco 2005). För en kritisk genomgång, se George Pavlich, *Governing Paradoxes of Restorative Justice* (London 2005).

²⁵ Medlingsrörelsen engagerar praktiker av olika slag t.ex. socialarbetare, jurister, polis och frivilliga aktörer samt forskare inom olika discipliner. Se Lise-Lotte Rytterbro, *Medling – Möten med möjligheter. En analys av en nygammal reaktion på brott* (Stockholm 2002).

²⁶ Pavlich (2005), s. 2.

²⁷ Rytterbro (2002), s. 182.

präglas av autenticitet. [...] Det kan jämföras med rättegångsförhandlingar som utmärks av formalism och strikt regelföljande.²⁸

Här återgestaltas sålunda den Tönnieska dikotomin i en nutida styrningskontext.²⁹ Den reparativa informella rättskipningen kan även ses som en expansion och utvidgning av den juridiska apparaten över större delen av samhällskroppen, genom ett nytt sätt att länka medborgaren till varandra och närmare samhället, det vill säga ett nytt sätt att styra relationerna mellan de juridiska subjekten. Denna nya styrning, som tar sikte på att mobilisera ett "verkligt" och mer humant och ansvarstagande subjekt, löper som en röd tråd genom iscensättningen av det "lokala". Stärkande av närsamhället och individers lokala inflytande blir en nödvändighet och ett villkor för fabrikationen av ett mobiliserbart och ansvarigt subjekt. Genom att "ta ned rättskipningen till en lägre nivå" hoppas man kunna korrigera felaktiga beteenden "på ett mer informellt sätt via en lokalt förankrad social kontroll."³⁰ I grund och botten betraktar inte den reparativa rättvisan brott som en kriminell handling, utan som en "skada" och som konflikt, eller som något som gått snett i de sociala relationerna.

Med hjälp av medling kan banden som brutits lagas och den skada som inträffar läkas.³¹

Inom utbildningsområdet förs ett snarlikt resonemang om lokalsamhällets betydelse av exempelvis Per Dahlin. Skolan skall ställas i närsamhällets tjänst och relateras till lokala förhållanden för att möjliggöra en produktiv utbildning, definierad som "en inlärningsprocess som tar sikte både på utveckling av den enskilda människan i lokalsamhället, och på utveckling av själva lokalsamhället".³² Dahlin menar vidare, i tönniesk anda, "att vi måste säkerställa mänsklig värdighet genom att hjälpa människor att känna" att det är möjligt att tjäna både sig själva och de samhällen de lever i.³³

²⁸ Ibid, s. 182.

²⁹ Jfr Lindgren (1998).

³⁰ BRÅ, *Medling vid brott. Slutrapport från en försöksverksamhet* (Stockholm 2000), s. 11.

³¹ Rytterbro (2002), s. 183 f.

³² Per Dahlin, *Skolutveckling. Praktik* (Stockholm 1995), s. 71.

³³ Ibid. s. 68.

Nutidens berättelser om skolans värld handlar i stor utsträckning om just detta behov av att skapa gemenskap och samtidigt ”öka förmågan att leva med en alltmer påtaglig kulturell mångfald.”³⁴ Den viktigaste teknologin för att möjliggöra detta anses vara att, i skolan som lärande miljö, genom demokratisk dialog och samtal (deliberativ kommunikation) utveckla ett språkbruk som gör det möjligt att tillsammans utveckla gemensamma värden och normer.

Samtalet innefattar både en strävan efter att individen själv tar ställning genom att lyssna, överväga, söka argument och värdera, samtidigt som det finns en kollektiv strävan efter att finna värden och normer som alla kan enas om.³⁵

Om vi till den utbildningspolitiska berättelsen som metafor lånar språkbruket från kriminalpolitiken kan man säga att dialogen som skrivs in i berättelsen om skolan handlar om en medling mellan exempelvis olika etniska grupper. Med denna metafor för ögonen kan alltså det som inom skolans värld kallas deliberativ kommunikation eller deliberativ demokrati ses som en form av medling, i detta fall mellan olika kulturella världar, värderingar och åsikter.³⁶ Den enighet som eftersträvas behöver emellertid inte innebära att man uppnår fullständig enighet. Det handlar snarare om att förstå och komma överens om i vilka frågor man är eniga och vilka frågor man är och kanske kommer att förbli oeniga.³⁷ Men inom utbildningsområdet såväl som inom kriminalpolitiken har medlingen sina gränser; alla åsikter och uttryck kan inte tolereras. Den beslutade värdegrunden kan inte kompromissas bort.

Den värdegrund som är beslutad och skall gälla. Läroplanernas värdegrund får inte relativiseras.³⁸

Den deliberativa kommunikationen i skolan som lärande miljön blir ytterst en lokal teknologi för att skapa gemenskap i en osäker värld och för att

³⁴ SOU 1999:63, s. 51.

³⁵ Ibid, s. 6.

³⁶ *Det livslånga och livsvida lärande* (Stockholm 2000).

³⁷ Thomas Englund, *Deliberativa samtal som värdegrund – historiska perspektiv och aktuella förutsättningar* (Stockholm 2000).

³⁸ *Det livslånga och livsvida lärande* (2000), s. 10.

överföra och internalisera de normer som man menar att det svenska samhället av tradition vilar på.

Inom folkhälsoområdet opererar på ett motsvarande sätt det lokala, och därigenom även Tönnies tankefigurer, som styrningsteknologi i namn av hälsofrämjande miljöer. I Världshälsoorganisationens (WHO) berättelse om stärkandet av lokala hälsofrämjande miljöer framträder gemenskapen och närheten i det närmaste som en romantiserad vacker paradislignande dröm, det handlar nämligen om att främja livet självt.

What does it take for a plant to grow, an egg to hatch, a human being or a community to thrive? Obviously, it takes different things. But whatever those things are, they make up the supportive environment. The plant needs nutrients, water, light and the right air temperature; the egg requires a nest and warmth; a baby must have food, shelter, guidance, care and love. What is being supported in all these cases is nothing less than life itself.³⁹

Betoningen av det lokala utgör alltså ett signum för en dominerande diskursordning och verkar samtidigt både som ett mål och medel för styrning. Vi menar liksom Rose "that Community is not simply a territory within which crime is to be controlled; it is itself a *means* of government".⁴⁰ I detta sammanhang betraktas med andra ord inte det lokala som ett geografiskt eller sociologiskt rum utan, för att åter tala med Rose, som ett moraliskt fält där "the subject is addressed as a moral individual with bonds of obligation and responsibilities."⁴¹

Analysen ovan visar, menar vi, att Tönnies tankefigurer Gemeinschaft och Gesellschaft är satta i rörelse också inom dagens politiska styrningsproblematik. Samtidens politisk-epistemologiska styrningsinriktning länkar sig på ett mer eller mindre uppenbart sätt till de tönnieska idéerna om forna tiders sociala lokala gemenskapsformer. Tönnies tankegods finns således med i denna strukturering, men nu omklädd i en ny begreppslig dräkt som överensstämmer med de krav som politiskt sett formuleras i samtiden. Vad det handlar om är alltså inte Tönnies som Tönnies per se utan om ett tänkande kring en samhällelig styrning som kan ges namnet en tönniesk problematik.

³⁹ *Ottawa Charter for Health Promotion* (Geneva 1996), s. 2.

⁴⁰ Rose (1999), s. 250.

⁴¹ Rose (1999), s. 176 f; jfr Kenneth Petersson, Ulf Olsson & Thomas Popkewitz, "Nostalgia, future and the past as pedagogical technologies", i *Discourse* (2007).

För att ytterligare belysa nutidens problematik vänder vi nu analysen mot det tidiga 1800-talets samhälleliga kontext. Frågan är på vilket sätt Tönnies idévärld kan sägas ha opererat redan innan Tönnies som person framträdde på arenan, i detta fall inom det tidiga 1800-talets filantropiska diskurs. En annan fråga är vilket genealogiskt perspektiv detta kan ge på samtidens tönnieska problematik.

Den lokala gemenskapens genealogi

För att ge perspektiv på och fördjupa analysen av hur de tönnieska tankefigurerna opererar i samband med nutida lokala styrningsteknologier undersöker vi inte kriminalpolitikens, folkhälsopolitikens och utbildningspolitikens specifika historiska arkiv, utan analyserar istället de mer omfattande försöken till problemlösning som etablerats i samband med de sociala omvälvningar som ägde rum från första hälften av 1800-talet och framåt.⁴² Hur fabricerades Tönnies tankerymd? Hur formades jakten på gemenskap i och genom styrningspraktikerna under denna tidsperiod och vilket perspektiv kan det ge på hur Tönnies dikotomi verkar inom dagens styrningsproblematik?

Talet om och framväxten av den svenska folkskolan under den första halvan av 1800-talet genomsyrades av ett religiöst och konservativt idémönster.⁴³ Det gällde att forma individer för det framtida medborgarsamhället. I denna medborgarfostran låg tanken om den liberala och självstyrande individen inbäddad. Individen skulle vara fri samtidigt som samma frihet skulle tas i politiskt bruk för att göra henne delaktig i en "naturlig" inpassning i en av Försynen skapad naturlig gemensam och harmonisk framtida ordning.⁴⁴ Den gudomliga världsordningen skrivs in i naturen och i samhället i namn av en politik i syfte att skapa ett nytt rike, i linje med Fader Vårs "såsom i himmelen, så och på jorden".⁴⁵

Folkskolan och det framväxande utbildningsväsendet var inte ensamt om detta framtidsprojekt. Från och med 1700- och 1800-talen växte det

⁴² Se Frans Lundgren, *Den isolerade medborgaren. Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt* (Hedemora 2003).

⁴³ Se exempelvis Per-Johan Ödman, *Kontrasternas spel II. En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria* (Stockholm 1995).

⁴⁴ Se Carl Becker, *The Heavenly City of the Eighteenth-Century philosophers* (New Haven 1933).

⁴⁵ Jfr Ibid.

fram en uppfattning om individen som "samhällets stöttepelare, en produktiv enhet bland andra enheter, ansvarig inte blott för sin individuella existens utan även för helheten (välståndet)."⁴⁶ Denna, med Foucaults terminologi, *biopolitiska ordning* syftade till att befrämja livet i alla tänkbara avseenden. Det handlade om en slags politikens "vitalisering" som hade en stark förbindelselänk med den framväxande kapitalismen och det moderna industrisamhällets behov av vitala och friska människor som villigt inordnar sig i den nya industriella kulturen.⁴⁷ Inom ramen för denna biopolitiska välfärdsregim öppnades portarna till den moderna tidens undersökningsmetoder och forskningsstrategier som med allt mer förfinade redskap gjorde det möjligt att kartlägga och undersöka allt som berörde befolkningsfrågan i form av statistik över befolkningstillväxt, dödlighet, arbetslöshet, fattigdom, sjukdom, missbruk, befolkningens könssammansättning, identifiering av riskgrupper och så vidare.⁴⁸

Ett av de mer markanta orostecknen under mitten av 1800-talet hängde samman med en samhällsutveckling som enligt den tidens politiska narrativ tenderade att lösa upp tingens patriarkala och hierarkiska ordning. Detta sågs som ett hot mot den av Gud instiftade samhällsordningen.⁴⁹ Denna oro gick som en röd tråd genom, exempelvis, organiseringen av den svenska fattigvården och den fick en särskild betoning inom den religiöst inriktade filantropin och inom den bildningsrörelse som kom att riktas till de breda folklagren. Samhällsutvecklingens negativa följder i form av ökad fattigdom, ohälsa, kriminalitet och därmed hotande politisk turbulens kom så småningom att summeras under rubriken *den sociala frågan*.⁵⁰

Den inflytelserike svenske filantropen Carl af Forsell kan sägas vara en stark företrädare för utbildning som en teknik för att lösa den sociala frågan och få den fattiga och arbetande befolkning att inse hur världen är beställd.

⁴⁶ Hultqvist & Petersson (1995), s. 17.

⁴⁷ Hultqvist & Petersson (1995). Begreppet biopolitik definieras med utgångspunkt från Giorgio Agamben i Shamal Kavehs bidrag till denna antologi.

⁴⁸ Hultqvist & Petersson (1995). Se även Mats Beronius *Bidrag till de sociala undersökningarnas historia. Eller till den vetenskapliggjorda moralens genealogi* (Stockholm 1994); Kaspar Villadsen, *Det sociale arbejdes genealogi. Om kampen for at gøre fattige og udstødte til frie mennesker* (Köpenhamn 2004).

⁴⁹ Se Per Sörbom, *Läsning för folket. Studier i tidig svensk folkbildningshistoria* (Stockholm 1972).

⁵⁰ Ibid, s. 11.

Genom utbildning skulle människorna få det bättre och bli lyckligare, helt enkelt bli goda medborgare i samhället. De skulle förstå de politiska sammanhangen, inse värdet av en ökad industriell produktion och det enskilda ägandets välsignelser.⁵¹ Forsell, som i princip hade samma idéer som samtidens filantroper, menade att det var de besuttnas moraliska skyldighet att hjälpa de fattiga för de fattigas skull men även av ren självbevarelsedrift. Han manade fram skräkscener för vad som annars kunde hända om massan övergick till att använda revolutionära medel.

I våra dagar saknas icke dem som flitigt förehålla massan: att kraften är på deras sida der största antalet är, och att denna till hvarje förändring benägna massa skall framdeles finna något tillfälle då hon kan öfvergå till handling är utom allt tvifvel. Att söka förekomma de olyckor, som, i fall ofvannämnde förhållande får orubbadt fortgå, nödvändigt måste inträffa, tillhör icke ensamt Regeringen, utan hvarje upplyst för fosterlandets och mensklighetens väl nitälskande man bör i sin mohn dertill medverka.⁵²

Det gällde att slå fast den av Försynen instiftade "naturliga" och pastoralas världsordningen, den med de besuttna i den översta rangordningen och de fattiga och mindre bemedlade i den nedersta, det vill säga i princip den "naturliga" samhällsordning som Tönnies betecknar i namn av Gemeinschaft. Kunskap, bildning och spridandet av upplysning var de teknologiska inslag som skulle hindra att intresset för politiska frågor växte, en utveckling som den liberala opinionen arbetade för. Man ville att de fattiga skulle få det bättre, men det fick inte ske på de högre och besuttna sociala gruppernas bekostnad. En förstärkning av moralen i termer av flit, ordning och fromhet blev återkommande honnörsord som skulle bidra till att lösa detta dilemma. Ökade kunskaper skulle ge ökat välstånd och ökad mänsklig frihet, men också minskade motsättningar i samhället. Om man inom de lägre klasserna genom upplysning fick det klart för sig att var och en enligt den gudomliga ordningen har sin givna plats och uppgift, att samhället är grundat på att alla arbetar för sitt och därmed också för det gemensammas bästa, skulle det inte längre finnas orsak till avund och högmod.⁵³ Den ursprungliga, natur-

⁵¹ Ibid.

⁵² Carl af Forsell, *Underrättelser om de i Amerika nyligen stiftade måttlighetsföreningar, jemte förslag till dylika i Sverige* (Stockholm 1831), s. 173.

⁵³ Sörbom (1972); Lundgren (2003).

liga och nödvändiga gemenskapen måste därför återställas inom ramen för tidens hotade samhällsförändringar.

En av teknologierna inom filantropin var den på frivillig basis baserade uppsökande fattigvården. En inflytelserik person i organiseringen av denna verksamhet var den franske ämbetsmannen och moralfilosofen Joseph-Maria de Gérando vars skrift *Fattigvårdsassistenten* fick stor betydelse för formandet av 1800-talets och det tidiga 1900-talets fattigvård. Skriften översattes till en mängd olika språk och däribland till svenska år 1846.⁵⁴

Gérandos projekt, som i stor utsträckning liknade Forsells, gick ut på att skapa möjligheter att rädda de mänskliga själar som förlorat orienteringen i de förändringar som det industrialiserade samhället fört med sig. För att få en uppfattning om och kunna komma till rätta med den allt mer utbredda fattigdom och moraliska nedbrytningen bland folkmassorna, krävdes enligt Gérando, en undersökningsmetod och en vetenskapligt formad pedagogisk strategi för att möjliggöra en förståelse och hantering av den mänskliga moralen och dess tillkortakommande. Enligt Gérando fanns det endast en metod att komma till rätta med den sociala frågan och det var att lära känna den fattiges levnadsvanor och tankemoral och därmed också bevekelsegrunderna till hennes fattigdom.⁵⁵ Därför utvecklade Gérando ett minutiöst klassifikationssystem som skulle vägleda den blivande fattigvårdsassistenten att sortera och definiera behovsgrunderna till att ge fattiga ekonomiskt understöd.

Gérando hade inte något till övers för det sedvanliga barmhärtiga givandet av allmosor. Allmosegivandet nuddar enligt honom inte ens vid de problem som den nya fattigundersökningen siktade till att lösa. På ytan handlade Gérandos projekt om ett ekonomiskt understödjande, i botten om att hitta en kunskapsbaserad metod för konfliktlösning och formandet av en moralisk gemenskapsordning mellan de vitt skilda sociala skikten och klasserna. För Gérando var hjälp synonymt med moralisk fostran och påverkan. Gérandos strävan var att ersätta tidigare mer "känslobaserade och oöverbärgda barmhärtighetsgärningar" med en mera genomtänkt och framtidsyftande social ordning.⁵⁶ Som också Villadsen påpekar tilldelades fattigvårdsassistenten rollen som både rådgivare och domare, men också

⁵⁴ Joseph Marie de Gérando, *Fattigvårdsassistenten eller rätta sättet att lemna understöd åt de fattige* (Jönköping 1846, Fransk originalutgåva 1820).

⁵⁵ Jfr Jacques Donzelot, *The Policing of Families* (Baltimore 1979), s. 121.

⁵⁶ Villadsen (2004), s. 131.

rollen som ett slags mediator mellan samhällsklasserna som erinrar om samtidens konfliktlösande reperativa medlare. Mediatorns uppgift och syfte var nämligen att försöka knyta

kærlige bånd mellem de fattige og samfundets øvrige borgere og reducerer på denne måde den trussel, som de fattige udgør.⁵⁷

Det mest avgörande i Gérandos sociala och "undersökande" projekt var att bevaka att den av Försynen inrättade samhällsordningen inte rubbades. Drivknuten i hans pedagogiska mission var att undervisa den fattige om det otänkbara att tänka någon annan ordning än den rådande. Enligt Gérando förenar idén om "Människokärleken" alla samhällsklasser i en enda harmonisk gemensamhetsskapande tankefigur. Den samhällsgrupp som levde i överflöd och den samhällsgrupp som saknade medel för att tillfredsställa sina dagliga behov drogs till varandra enligt Försynens och den "helgade mensklighetens" plan.

Välståndet och nöden blifva i sin ordning återförda till varandra genom en högre dragningskraft, nemligen den helgade mensklighetens.⁵⁸

Differensen mellan lycka och välstånd och olycka och sämre ställning var alltså inget att beklaga, det ingick så att säga i den av Gud instiftade planen.

För filantroperna var familjen den grundläggande institution som den uppsökande fattigvården skulle förstärka. Alla inom de förmögna grupperna förväntades därför att "hvar och en inom ett dem tilldeladt större eller mindre distrikt" knyta an till de fattiga familjer som levde där för att "besöka dem i deras boningar, taga kännedom om deras lefnadsförhållanden".⁵⁹ Försynen vill helt enkelt att den olycklige skall ställas under den lyckliges överseende, moraliska förmyndarskap, faderliga vård. Med andra ord, ledsagande av den högre moraliska ordningen skulle den uppsökande verksamheten främja gemenskapen mellan olika grupper i det lokala samhället till självreglerande nätverk.⁶⁰

⁵⁷ Ibid, s. 131.

⁵⁸ Gérando (1846), s. 2.

⁵⁹ Ibid, s. 1.

⁶⁰ Jfr Lundgren (2003), s. 138.

Det finns alltså Tönnieska rationalitetsformer i Gérandos projekt och vice versa i så motto att det enligt Gérando existerar en av naturen (Gud) redan färdig och given harmonisk samhällsordning (Gemeinschaft) bestående av sociala gruppers ömsesidiga förpliktelser och äkta förståelse inför varandra och att det finns ett hot från en annan ordning (Gesellschaft) som står i ett slags motsatsförhållande till den förra och som riskerar att ifrågasätta och söndra denna av naturen givna ordning. Det gäller för Gérando som för Tönnies och våra dagars medlande praktiker att inrätta, med olika mått och med olika förutsättningar, ett Gemeinschaftsliknande förhållningssätt mitt i Gesellschaftssamhället i syfte att skapa fred, harmoni och gemenskap människor och grupper emellan.

Utan att ha haft så mycket med varandra att göra så har den kristna moralen i Gérandos tappning, den sociologi och den socialism som Tönnies föredrog samt nutida styrningsformer något gemensamt, nämligen att söka efter konflikt- och problemlösningsmetoder i syfte att skapa gemenskap och frid mellan människor. Saker och ting såg förvisso annorlunda ut på Gérandos tid jämfört med idag, men riktmärket är detsamma, nämligen att åstadkomma samklang mellan samhällets normer och den enskildes vilja,⁶¹ att skapa en närhetsdimension mellan samhälle och individ, att iscensätta en farans och hoppets teknologi.

Ansvariggjorda subjekt, nuets problematik, framtiden och jakten på gemenskap

Inom ramen för filantropins projekt behövde människan i princip inte göra upp några planer för framtiden, det hade redan Försynens plan ombesörjt. Livet var redan lagt till rätta och ansvaret för skapandet av det lokala sammanhang där individers moraliska dispositioner för att följa Försynens framtidsplan skulle utvecklas och befästas låg inte hos gemene man utan på samhällets ekonomiska, kulturella och moraliska elit.

Men det fanns också en idé om "hjälp till självhjälp" inbäddad i filantropins gemensamhetsskapande moraliska reformarbete; en tankefigur som kan sägas motsvara våra dagars idéer om autonomi, empowerment och

⁶¹ Jfr Eva Palmblad & Kenneth Petersson, "Skolfostran – om strävanden att styra de ungas hälsouppförande", i Mats Börjesson & Eva Palmblad (red.), *Problembarnets århundrade. Normalitet, expertis och visionen om framsteg* (Lund 2003), s. 207.

ansvarstagande. För att filantropins självhjälpspraktik skulle vara möjlig var det nödvändigt för den ”hjälpande” praktikern att tränga in i den mänskliga själens innersta skrymslen och hemligheter.

Inträngen uti detta bedröfvade hjertas hemligheter! Att återgifva den inre friden är ännu mera än att stilla hungern. Genom att återskänka den moraliska kraften, skolen I äfven gifva mod att omfatta ett nyttigt arbete, att bättre bära försakelsen och lidandet.⁶²

Med hjälp av denna kunskap antogs fattigvårdsassistenten kunna hjälpa den hjälpmottagande att komma till insikt och undervisas om sina moraliska kvaliteter och därigenom bli förmögen att styra sig själv. Den fattige måste förmås att bekänna sitt sanna väsen och äkta natur, erkänna synderna och komma till rätta med sitt tillkortakommande och klandervärda leverne.⁶³ Som också Villadsen påpekar är det alltså den fattiges ”innersta inre” som är fattigpolitikens främsta föremål för påverkan och därmed självhjälpsens yttersta mål.⁶⁴ Det gäller att få den fattige att inse att det är genom dygdens väg han/hon reser sig och med detta som mått ställa om sig för att ta sitt eget fulla ansvar. Det är således inte i första rummet den materiella nöden som står i fokus utan den själsliga, eller snarare; av själslig räddning följer en räddning ur nöden.

Därför skulle ett botemedel mot själens sjukdom även vara ”ett botemedel mot nöden”.⁶⁵

Det är naturligtvis ett avsevärt avstånd mellan Gérandos kristna moral-diskurs och dagens styrningsschema. Men dessa avstånd till trots handlar det även idag om att skapa önskvärda och godartade medborgare med tillhörande inre dispositioner. Men enligt dagens diskussioner om Samhälle och Framtid, tycks vi leva i en helt annan värld, en konstant föränderlig sådan skild från det förflutnas föreställning om Försynens ordningsplan.

⁶² Gérando (1846), s. 31.

⁶³ Filantropin kan således sägas återanvända tankefigurer och tekniker från den Lutherska husförhållningsregimen, såsom denna kom att gestalta sig under 1700-talet och in på 1800-talet.

⁶⁴ Villadsen (2004), s. 66.

⁶⁵ Gérando (1846), s. 63.

Enligt exempelvis Lärarutbildningskommitténs betänkande gör de snabba förändringarna i samhället det i princip omöjligt att förutse vilka kunskaper skolans elever behöver i framtiden och en central aspekt i "lärares yrkeskompetens är därför att kunna förutsäga och möta förändringar" för egen del och som stöd för eleverna.⁶⁶ En problemlösande och framtidsorienterad lärare måste sålunda tillskapas, med kompetens att arbeta i ett pluralistiskt och konstant föränderligt samhälle, utrustad med en förmåga att designa lärande miljöer som utvecklar elevers förmåga att förstå och hantera framtiden. Nutiden och framtiden är på intet sätt ordnad genom Försynens hand utan skapandet av nutiden och framtiden blir ett ständigt pågående konstruktivistiskt individuellt projekt avlagset från allt vad naturgivenhet heter. Denna konstruktion av ett framtidsorienterat subjekt sker också inom andra sektorer. Inom det kriminalpolitiska området, framför allt inom det så kallade repara-tiva brottsförebyggande rättsväsendet, befrämjas och uppmuntras med eftertryck ett framtidsorienterat subjekt.

Problem solving for the future is seen as more important than establishing blame for past behaviour.⁶⁷

I dagens berättelser om samhälle och människa är alltså inte livet lagt till rätta av vare sig Försynen eller kollektivet genom exempelvis välfärdsstaten.⁶⁸ I framtiden som ett individuellt projekt platsar endast autonoma individer som själva ordnar sina liv.

Medborgarna måste ges autonomi för att var för sig och i olika slag av gemensam självförvaltning i största möjliga utsträckning själva ordna sina liv.⁶⁹

Samtidens ansvariggörande av subjektet kan enligt Peter Wagner ses som tecken på en rekodifiering av frihetsbegreppet. Han hävdar att detta är en signifikant händelse som kan ses som ett uttryck för en förändrad syn på

⁶⁶ SOU 1999: 63, s. 57.

⁶⁷ Umbreit (1994), s. 2.

⁶⁸ Jfr Kenneth Petersson, Ulf Olsson, Thomas Popkewitz och Kenneth Hultqvist, "Framtiden som styrning. En genalogisk betraktelse av det utbildningsbara subjektet och pedagogisk teknologi under det tidiga 2000-talet", i Sophia Lövgren & Kerstin Johansson (red.), *Viljan att styra. Individ, samhälle och välfärdens styrningspraktiker* (Lund utkommer våren 2007).

⁶⁹ SOU 2000: 1, s. 20.

välfärdsstaten och på hur medborgaren skall, eller bör, styras.⁷⁰ Wagners argument är att välfärdsstaten inte längre är förmögen att strukturera medborgarnas liv i namn av kollektiv välfärd, och att välfärdens uppgifter i allt större utsträckning blir ett åtagande för individen. Idén om medborgaren som en medskapare av framtiden är emellertid inte ny, men Wagners poäng är att det liberala sättet att tänka har radikaliserats under senare tid. I termer av "autonomi" ordnas och reorganiseras framtiden i nuet genom att kvalificera och förbereda den individuella medborgaren för åtaganden i ett samhälle som föreställs som konstant föränderligt.⁷¹

Tänkandet om styrning av samhället under både det tidiga 1800-talet och det tidiga 2000-talet är med andra ord på ett påtagligt sätt organiserat genom en politisk epistemologi där föreställningarna om det medborgerliga subjektets dispositioner skapas mot bakgrund av speciella berättelser om nuets och framtidens problematik.⁷² Trots de stora olikheterna mellan samtidens problematik och filantropins finns det likheter i tänkandet kring lösningarna av problem, det finns alltså något lika i det olika.

Frågan är alltså vad Gérandos filantropiska projekt har gemensamt med dagens styrningspraktiker? Båda är exempel på försök att skapa rationalitetsformer för att möjliggöra medborgerliga gemenskapsformer för att hantera respektive tids styrningsproblematik. För Gérando handlade det om att skapa harmoni och gemenskap mellan samhällsskikten utan att rubba de sociala olikheterna. Här handlade det inte om att fördela förnödenheter åt de mindre bemedlade utan snarare att iscensätta en vilja till acceptans av den av Försynen instiftade olikheten. I samtiden handlar det däremot om ett ansvariggörande av autonoma subjekt i en konstant föränderlig värld där framtiden inte anses kunna förutsägas och planeras utan istället blir ett privatiserat och situationsanpassat projekt.⁷³ Tönnies naturgivenhet lyser emellertid med sin frånvaro; den är inte ens önskvärd. Trots detta är det just en liknande naturgivenhet, det vill säga föreställningen om en äkta gemen-

⁷⁰ Peter Wagner, *A Sociology of modernity. Liberty and Discipline* (London & New York 1994). Se även Giddens (1999); Rose (1999) och Thomas Popkewitz, Barry M. Franklin & Miguel A. Pereyra (red.), *Cultural History and Education. Critical Essays on Knowledge and Schooling* (New York & London 2001).

⁷¹ Jfr Andreas Fejes, *Constructing the Adult Learner. A Governmentality* (Linköping 2006).

⁷² Jfr Petersson, Olsson & Popkewitz (2007).

⁷³ Ibid.

skap, som vi återskapar i samtidens berättelser om att skapa oss själva i namn av gemenskap. Vi gör detta genom att kulturalisera den gemenskap som Tönnies såväl som filantroperna betecknade som naturgiven och äkta. Det som de båda diskurserna har gemensamt är att Tönnies begreppspår fungerar som dikotonoma operationer med en historiskt sett liknande återkommande tematik, nämligen den om den förlorade gemenskapen och nödvändigheten av att återskapa den. Oavsett vilken ambition Tönnies hade med sitt begrepp om Gemeinschaft återskapas det idag som "en interaktionsform drivet av en önskan om närhet, gemenskap och inlevelse" mellan autonoma och ansvarstagande subjekt.⁷⁴ Den politiska viljan att styra löper här samman med människors individuella projekt att styra och förverkliga sig själva. Denna interaktionssträvan återaktiveras idag som vår tids "problemlösning", och närmare bestämt i form av det "det civila samhället". På en nivå är det möjligt att genealogiskt jämföra återkomsten av Tönnies Gemeinschaft med det nuvarande civila samhället som form betraktat, medan det på individnivå står klart att filantropins återkomst sker i nya former av ansvariggörande och empowermentbaserade teknologier. Det handlar dock inte om att jämföra ifrågasättande element som identiska entiteter. Genealogins uppgift är inte att få oss att tro att historien upprepar sig i oförändrat skick, utan snarare att undersöka hur historiska element reaktiveras och förändras och därmed får nya strategiska funktioner i olika historiska skeden.⁷⁵

Tönnies som namnet på en problematik

Tönnies begreppspår Gemeinschaft och Gesellschaft såsom han lanserade dessa vid slutet av 1800-talet var givna och förankrade i en viss historiskt avgränsad epistemisk rymd. Tönnies är dock inte ensam i samhällsvetenskapens historia, utan gör sällskap med andra med liknande tankar och med liknande historiska och kulturella förutsättningar. Som Thomas Popkewitz påpekar kan man se hur framväxten av de samhällsvetenskapliga begreppspåren vid slutet av 1800-talet fokuserade på hur individuella interaktionsmönster i form av moraliska gemenskaper var på väg att gå förlorade i samband med en pågående urbanisering och industrialisering. "Närsamhällets sociologi" i Chicagoskolans tappning, John Deweys pedagogik och

⁷⁴ Villadsen (2004), s. 196.

⁷⁵ Petersson, Olsson & Popkewitz (2007).

Georg Herbert Meads socialpsykologi, för att nämna några i raden, kan alla ses som revisioner av Tönnies distinktion av Gemeinschaft och Gesellschaft.⁷⁶ Revisioner av detta slag, på samma sätt som Tönnies begreppspar, tecknade sig mot bakgrund av ett nytt samhälle till vilket länkades en stark oro över förlusten av det socialas livsformer.

Dagens berättelser om nuet och framtiden appellerar på motsvarande sätt till föreställningen om en svunnen social samvaro. I dagsläget blir gemenskapsformerna inbäddade i en specifik politisk styrning anpassad till nutidens förväntningar och krav. Det är tämligen uppenbart att det skett en förändring av inställningen till samhällets medborgare och aktörer jämfört med tidigare perioder genom att samtidens medborgarsubjekt föreställs som betydligt mer aktiva, självstyrande, förändringsbenägna och framtidsorienterade än tidigare.⁷⁷ Men även i nutidens förändringssammanhang kan Tönnies återinstalleras, men inte som en gestaltning av det förflutna, utan snarare som en samtida produktiv stödfigur i rekonstruktionen och styrningen av det nuvarande och av framtiden. Tönnies kan således sägas vara ett av namnen för formuleringen av inte enbart sin egen tids problematik utan även för vår samtids såväl som för den problematik som formulerades under första halvan av 1800-talet. Det är sålunda på sätt som Tönnies förtjänar benämningen "epistemisk figur". Genom att rekontextualiseras, återuppväckas och återanvändas spänner och varierar Tönnies begrepps- och tankehistoria över en tidsrymd från senare delen av 1800-talet över 1900-talet fram till idag. Det handlar alltså inte om Tönnies som författare utan Tönnies som namnet på en samhällelig problematik.

Konklusion

Ett syfte med den genealogiska ansatsen är att kasta ljus över, begripliggöra och framför allt problematisera föreställningar som ofta tas för givna i formulerandet av och lösningarna på vår samtidsproblematik. Ett sådant förgi-

⁷⁶ Se Popkewitz (2005), s. 28.

⁷⁷ Jfr Rose (1999) och Kenneth Hultqvist, "The Future is already here – As it always has been. The new Teacher Subject, the Pupil, and the Technologies of the Soul", i Thomas Popkewitz Kenneth Petersson, Ulf Olsson & Jamie Kowalczyk (red.), *The Future is not what it appears to be. Pedagogy, Genealogy and Political Epistemology* (Stockholm 2006).

vetttagande kan vara att nutidens människa är utsatt för mindre styrning och därmed helt självklart kan anses friare än vad 1800-tals människan var. Fokus för ett genealogiskt perspektiv är dock inte huruvida styrningen är starkare eller svagare under bestämda historiska skeden. I fokus är istället hur den nutida styrningen i all sin olikhet reviderar och återanvänder historiska tankefigurer i formuleringen av samtidens problematik. Genealogins perspektiv gör det möjligt att ställa frågan om det inte kan vara annorlunda mot vad vi tar förgivet.

En av likheterna mellan dagens och gårdagens berättelser om samtiden och framtiden är som vi har sett att Tönnies tankefigurer, med dess beklagan av förlusten av det förgångnas sociala kitt, återanvänds inom ramen för dagens styrningsproblematik, samtidigt som de också var levande i de tankar som formulerades av det tidiga 1800-talets filantropiska rörelse. Det lika i dessa styrningsrationaliteter kan sägas vara såväl jakten på gemenskap som konstruktionen av en farans och hoppets teknologi. Gérandos fattigvårdspraktik, Tönnies sociologiska tänkande och dagens institutionella styrningsform är samtliga ett uttryck för olika sätt att knyta tätare förbindelse mellan människor i namn av lokal gemenskap/community. Man kan säga att dessa praktikformer uttrycker en vilja till integration där det lokala och lokalsamhällets subjektivitetsformer utgör navet för styrningsriktningen. Det som sålunda förenar Tönnies tankefigur med den kristna filantropin är att man betonar den naturliga gudomliga ordningen som kärnan i integrationen och som en garanti för att bevara och konservera den bestående samhällsliga ordningen. Enligt denna ordning var framtiden redan förutbestämd av Försynen och ytterst förlagd till himlen, men även nu praktiserad på jorden.

Dagens styrningstänkande och styrningspraktiker kan knappast beskyllas för ett fasthållande av det bestående. Istället slås en tingens ordning fast i termer av föränderlighet, mångfald, pluralism, och osäkerhet. Den kollektiva naturgivenhet som Tönnies skrev in i gemenskapen och den sociala ordningen är allt annat än naturgiven, utan måste oavbrutet återskapas i en ständigt föränderlig värld. Trots detta är det just en liknande naturgivenhet och "äkta gemenskap", som fabriceras i samtidens berättelser, i detta fall genom en kulturalisering av den sociala gemenskapen. Det betyder att vi idag byter ut Tönnies och filantropins "naturgivna" gemenskap med en kulturaliserad version. Därmed iscensätter vi oss själva som kulturaliserade

varelser, aktiva, medskapande och ansvariga som subjekt i produktionen av den politiska nyordning som dagens gemenskap innebär i termer av oavbruten föränderlighet.⁷⁸

Integration tänks därför annorlunda idag jämfört med Gérandos och Tönnies' tidsperioder. Det som betonas i vårt nutida mera decentraliserade styrningsparadigm är inte *likhet*, utan *olikhet*, *variabilitet* och *instabilitet*. I nuet handlar det om att utveckla en mångfald inom ramen för en gemenskap. Mer precist handlar pågående förändringar i fråga om styrning om att förena gemenskapens normer med allt fler individuella variationer. Det handlar om att förena det bestående med det som är i varande i en ny kombination genom att i ökad omfattning frigöra och öka mångfalden och samtidigt reglera denna mångfald och variation i ett gemenskapens perspektiv.⁷⁹

Framtiden i dagens styrningsberättelser är alltså inte planerad och kan inte heller planeras. Framtiden är snarare situationellt bestämd, konstruerad av enskilda ansvariggjorda subjekt i en ständigt pågående process.⁸⁰ Inte desto mindre skrivs idag Försynen in som en hoppets teknologi; inte som en tro på något gudomligt utan som en tro på ett ansvariggörande av lokala gemenskaper och dess kommunikativa subjekt som ett sätt att hantera det oförutsägbara. Vi tror således inte mindre idag jämfört med igår, utan annorlunda.

En annan genealogisk iakttagelse är att det är rimligt att betrakta såväl Gérandos filantropi som samtidens olika medlingsprocedurer som pedagogiska projekt. I samtliga dessa, såväl förflutna som samtida, diskurser handlar det om en styrning baserad på föreställningar om att forma subjektens dispositioner och att knyta samman de medborgerliga subjektens viljor och intressen med samhällets intressen såsom dessa formuleras inom olika diskurser och institutionella praktiker.

⁷⁸ Jfr Hultqvist & Petersson (1995), "Postmoderna strömningar och den politiska rationaliteten. En ny barn- och ungdom i varande?", i Lars Dahlgren & Kenneth Hultqvist (red.), *Seendet och seendets villkor. En bok om barns och ungas välfärd* (Stockholm 1995), s. 223.

⁷⁹ För detta resonemang se Kenneth Hultqvist (1995), "En nutidshistoria om barns välfärd i Sverige. Från Föbel till dagens decentraliseringsprojekt", i Lars Dahlgren & Kenneth Hultqvist (red.), *Seendet och seendets villkor. En bok om barns och ungas välfärd* (Stockholm 1995), s. 158.

⁸⁰ För en diskussion om framtiden som styrningsteknologi, se Petersson, Olsson, Popkewitz & Hultqvist (2007).

De historiska villkoren till trots är dessa projekt i grund och botten moraliska projekt med syfte att påverka och styra mänskliga dispositioner, viljor och beteenden i viss bestämd riktning. I förgrunden står det politiska moraliska subjektet, inte i första rummet folks hälsa, lärares och elevers kunskapstillägnande och kanske inte heller att minska brottsligheten. Projekten handlar om att fabricera en social ordning där "community" utgör dess mitt, och återanvändningen av Gemeinschaft och den tillhörande begreppsapparaten blir dess intersubjektiva medlande länk. Tönnies' begrepp om Gemeinschaft och Gesellschaft blir återinstallerad, inte som en traditionens försvarare utan som ett begreppsligt verktyg för styrning av samtidens och mångfaldens gemenskapsform.

Socialpolitik som ett liberalt biopolitiskt projekt

Shamal Kaveh

Inledning

Enligt Michel Foucault förstår man liberalismen bättre om man inte betecknar den som en politisk ideologi, utan istället talar om den i termer av en politisk rationalitet eller beskriver den som en formel för, och en rationalisering av, styrning. Liberalismen innefattar, i den bemärkelsen, ett kritiskt förhållningssätt och en ständig reflektion över styrandet.¹ Men om liberalismen kännetecknas av en kritik mot en omåttlig styrning, hur kunde då socialpolitiken under slutet av 1800-talet, som till sin natur ökade statens makt, rättfärdigas inom ramen för en liberal politisk rationalitet? Hur kunde socialpolitiken, som byggde på samhällets företrädare framför individen, kombineras med liberalismens föreställning om ett legalt subjekt samt individens fria företagsamhet?²

Socialpolitiken var som politisk teknik otänkbar för liberaler i början av 1800-talet, eftersom den stred mot den liberala politiska ontologin och stod i motsättning till den liberala samhällssynen. Frågan är dock om socialpolitiken även stred mot liberalismens grundläggande principer om styrning eller om förändringen i slutet av 1800-talet, som vanligen brukar beskrivas

¹ Michel Foucault, "The Birth of Biopolitics", i Paul Rabinow (red.), *Essential Works of Foucault, 1954–1984. Ethics. Subjectivity and Truth*, Vol. 1, (London 1997), s. 74 f. Jfr Roddy Nilssons, Robert Anderssons och Mikael Eivergårds bidrag till denna antologi.

² Foucault menar att liberalism lider av ett dilemma angående biopolitiken. Om liberalismen hävdar att staten inte ska ingripa i individens angelägenheter, utan ska försäkra hennes fria verksamhet, hur kan man i så fall förstå sådana fenomen som befolkningen, med dess specifika effekter och problem, inom ramen för denna diskurs? Hur kan liberalismen överhuvudtaget hantera biopolitiken och dess styrning av fenomen som till exempel befolkningens födslotal, hälsa eller konsumtion? Se Foucault (1997), s. 73.

som övergången från klassisk liberalism till socialliberalism, blev en följd av liberalismens självkritik. Kan man tala om två sorters liberalism eller handlar det om en liberalism som, beroende på de olika politiska, sociala och ekonomiska omständigheterna, anpassar sig till en ny situation utan att överge sina grundläggande principer? Om svaret är jakande, vilka är då dessa principer som man kan finna hos liberalismen både under 1800-talets mitt och vid 1900-talets början?

Min avsikt med denna text är att, genom en jämförelse mellan två standarddefinitioner av socialpolitik från slutet av 1800-talet respektive början av 1900-talet, analysera vad som kännetecknade socialpolitiken som en liberal lösning på det dåtida samhällets problem.

Min undersökning inleds med att jag först ger en kort bakgrund till den jordmån som möjliggjorde socialpolitikens tillkomst, i vilken en kritik av den ekonomiska liberalismen var en väsentlig komponent. Därefter diskuterar jag hur den liberala politiska ontologin förändrades under 1800-talet. Dessa två inledande diskussioner syftar till att underbygga textens huvudtema, som är socialpolitiken och möjligheten att betrakta den som ett liberalt projekt.

Det liberala misslyckandet

Samhällets självreglerande mekanismer uppfattades inom den äldre liberalismen som en effektiv metod för att skapa ett harmoniskt samhälle.³ Större delen av 1800-talet präglades av en stark tro på marknaden och på den fria konkurrensen. Man betraktade samhället som en sfär bortom staten som reglerade sig själv i enlighet med sina egna naturliga mekanismer, om bara staten kunde låta den vara i fred. Tanken var, som nationalekonomen Knut Wicksell beskrev, att om

var och en har rätt att använda sitt arbete, sin intelligens eller sina ekonomiska resurser på det sätt han själv finner lämpligast och ändamålsenligast, så skall resultatet av denna allsidiga tävlan nödvändigt bli den största möjliga mängden av produkter, den största möjliga summan av medel för våra mate-

³ Med äldre liberalism menar jag den rådande liberalismen under 1800-talet. Den nya liberalismen, som börjar ifrågasätta en del av de tidigare principerna, etableras vid slutet av 1800-talet. I samtida litteratur betecknas den tidiga liberalismen stundom som den ekonomiska, den klassiska eller helt enkelt den äldre liberalismen, medan socialliberalismen betecknades som statsliberalism, nyliberalism eller enbart liberalism.

riella behovs tillfredsställelse, med ett ord: den största möjliga lycka för alla människor.⁴

Denna idé ledde dock till ett bredare missnöje bland befolkningen. Under andra hälften av 1800-talet präglades Sverige av massmigration, en utbredd fattigdom, skarpare klassmotsättningar och en ökande oro för revolution. Detta praktiska misslyckande för liberalismen var inte något specifikt för Sverige, utan i hela Europa riktades en skarp kritik mot liberalismen. Den tidigare liberala optimismen om ett harmoniskt och konfliktfritt samhälle hade inte infriats.⁵ Det bör också tilläggas att det samhälle som de liberala talade om i praktiken enbart omfattade vissa delar av befolkningen. Det ledde till en starkare solidaritetskänsla mellan de uteslagna grupperna, i synnerhet bland arbetarklassen. Arbetarrörelsens anspråk på delaktighet samt erkännande kom mot slutet av 1800-talet att uppfattas som en verklig fara mot samhällets bestånd.⁶

Kritiken mot liberalismen växte. Den äldre liberalismen ansågs helt enkelt, med den svenska nationalekonomen Gustav Cassels ord, vara "dogmatisk" och oförmögen att anpassa sig till verkligheten. Verkligheten var, menade han, "alldeles för skiftande för att kunna intvingas i en tvångströja."⁷ En annan liberal skribent, Torsten Fogelqvist, hävdade att den äldre liberalismens läror i längden kunde utgöra ett allvarligt hot mot samhällsordningen. Genomdrivandet av sociala reformer och socialpolitiken var enligt honom det enda sättet om man ville att förändringarna skulle ske "på ett lugnt och målmedvetet sätt".⁸

Samma fara betonades även av ytterligare en liberal skribent, Gustaf Siösteen. Han påstod att liberalismen nu stod inför sin undergång efter-

⁴ Knut Wicksell, *Om en ny princip för rättvis beskattning* (Stockholm 1987), s. 132.

⁵ Slutet av 1800-talet markerar därför en period som tydligt visar hur de intellektuella var medvetna om den liberala teorins brister både i politiken men även angående ekonomiska frågor. Se Peter Wagner, *A Sociology of Modernity, Liberty and Discipline* (London 1994), s. 94. Den ekonomiska liberalismen började i slutet av 1800-talet betraktas som en "falsk" och "omoralisk lära". Se Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia* (Stockholm 1996), s. 387.

⁶ Shamal Kaveh, *Det villkorade tillståndet. Centralförbundet för Socialt Arbete och liberal politisk rationalitet 1901–1921* (Uppsala 2006), s. 94 ff.

⁷ Se Gustav Cassel, "Jordereform och äganderätt", i *Social Tidskrift* 1907:6, s. 4; även dens, i *Socialpolitik* (Stockholm 1902), s. 22.

⁸ Torsten Fogelqvist, "Det nya systemet", i *Social Tidskrift* 1911:11, s. 474.

som den inte längre vilade på sina gamla grundvalar. Han menade att den gamla liberalismen inte erbjöd några tillfredställande svar på dagsaktuella frågor. Liberalismen måste för att överleva vara förmögen att "utfundera ett öfvertygande svar på dagens stora fråga". Den fråga som Siösteen åsyftade handlade om i vilken mån individualistiska eller socialistiska idéer borde ligga till grund för framtidens samhällsskick. Den gamla liberalismens grundvalar vilade, poängterade han, på en rad principer som var omöjliga att bygga ett nytt system på. Siösteen betonade vikten av förnyelse med tanke på att den svenska liberalismen, i likhet med den engelska och tyska, var "illa rustad" mot konservativa och socialistiska idéer, vilka hade mer "helstöpta, lättfattliga och välgrundade samhällsideal."⁹ Liberalismen spåddes en undergång om den inte visade en förmåga att bygga upp ett nytt system. Grunden i det nya system som Siösteen ville se utgjordes av balansen mellan individualistiska och socialistiska idéer. Han efterlyste nya principer att tillämpa i en tid då de gamla förkastats och några nya ännu inte formulerats.¹⁰

Från hot till risk

För att beskriva den förändring som liberalismen under slutet av 1800-talet genomgick brukar man beteckna den senare liberalismen med prefixet "social". Socialliberalismen skilde sig på några väsentliga punkter från den tidigare ekonomiska eller klassiska liberalismen. För det första hade socialliberalismen en vänligare inställning till staten. För det andra försköts betoningen från det civila samhället, som ofta användes synonymt med marknaden, till det samhälle som skulle omfatta hela befolkningen. För det tredje ansåg de socialliberala att fattigdomen inte, som man tidigare trott, enbart var avhängig av individernas lättja, irrationalitet eller bristfälliga moraliska karaktär. I stället ansågs fattigdomen vara en konsekvens av de sociala, politiska och ekonomiska omständigheterna som en del individer levde under.¹¹

Det är den omställningen som jag här definierar som en politisk ontologisk förändring. Denna förändring var, vill jag påstå, den väsentligaste förut-

⁹ Gustaf Siösteen, "Liberalismens förfall och dess räddning", i *Social Tidskrift* 1903:12, s. 381.

¹⁰ Ibid, s. 382.

¹¹ Jfr Roddy Nilsson, *Kontroll, makt och omsorg. Sociala problem och socialpolitik i Sverige 1780–1940* (Lund 2003), s. 133 ff.

sättningen för att socialpolitiken överhuvudtaget skulle kunna föreställas. En betydelsefull aspekt av den nya politiska ontologin, kanske till och med den mest betydelsefulla aspekten, var att en ny syn på individen och individens relation till samhället vuxit fram. Den förändringen kom tydligt till uttryck i föreställningen om hot. Det vill säga liberalismens föreställning om vad som ansågs utgöra ett hot och vad som var dess orsaker.

Fram till slutet av 1800-talet kopplades föreställningen om hot direkt till det farliga subjektet i dess individuella eller kollektiva form (den farliga individen, den farliga underklassen, den omyndiga massan, den begärliga undersåten). Vid slutet av 1800-talet betonades i stället de sociala förhållandenas roll som primära orsaker till ett socialt missförhållande. Man kan således tala om en övergång från ett internt hot, vilket härrörde ur det farliga subjektet, till ett externt hot som bestod av sociala omständigheter. Den övergången brukar i den Foucaultinspirerade litteraturen betecknas som en övergång från hot, eller farlighet (*dangerousness*), till risk.¹²

Vad är skillnaden mellan dessa två föreställningar om hotet? Med avseende på den äldre föreställningen om hotet förutsätts för det första ett yttre ingripande. Hot som beror på individen eller massan, och som är resultatet av personers bristfälliga egenskaper, kan inte elimineras på annat sätt än genom yttre (statliga) interventioner och disciplinära metoder.¹³ För det andra går det inte att förebygga ett hot som härrör från människornas natur. Dessa människor eller grupper kan isoleras, kontrolleras och exkluderas, men faran kommer trots detta inte att automatiskt försvinna, eftersom den går att hänföra just till dessa människors natur. Med andra ord kräver den typen av hot en disciplinär och repressiv makt som kan minska eller avlägsna de farliga elementen från befolkningen. För det tredje förutsätter denna uppfattning om hot också en specifik syn på själva interventionen. Eftersom hotet härstammar från konkreta källor – de fattiga, de arbetslösa, de oärligt fattiga och de brottsliga – så sker interventionen på ett direkt sätt inom filantropin, fängelser, psykiatri eller fattigvården.¹⁴ För det fjärde

¹² Se Robert Castel, "From dangerousness to risk", i Graham Burchell, Collin Gordon & Peter Miller (red.), *The Foucault Effect. Studies in Governmentality* (London 1991).

¹³ Se Deborah Lupton, *Risk* (London 1999), s. 91. Risktänkandets betydelse inom vuxenutbildning och kriminalvård diskuteras av Robert Andersson och Andreas Fejes i denna volym.

¹⁴ Jfr Castel (1991), s. 281.

uppfattas farligheten hos dessa individer eller grupper alltid som frånvaron av ett normalt tillstånd. Det är personer som i moraliskt och intellektuellt hänseende anses vara otillräckliga eller omyndiga och som därmed saknar förmåga att själva inse följden av sina handlingar, vilket gör att varje intervention i deras liv kan betraktas som legitim eller till och med nödvändig.

Rörande den senare föreställningen om hotet kan det framhållas att risken, såsom Deborah Lupton skriver, inte bygger på observationer av konkreta individer. I stället utgår föreställningen om risk från hela befolkningen och kan kalkyleras med stöd av nya vetenskaper och i synnerhet statistiken. Risken uppstår inte ur en konkret fara förkroppsligad i den konkreta personen eller gruppen. Den är snarare effekten av en kombination av abstrakta samhälleliga omständigheter som visar på mer eller mindre sannolika förekomster av oönskade företeelser.¹⁵ Risken är kollektiv och kräver därmed också kollektiva lösningar. Det finns ingen individuell risk, hävdar den franska samhällsvetaren tillika en av Foucaults medarbetare, François Ewald, med motiveringen att hela försäkringssystemet i sådant fall endast varit en sorts lotteri eller vadslagning. Med det menar han att risken enbart kan kalkyleras när den blir generell och därmed spridd över befolkningen. Varje individ kan uppfattas som en riskfaktor eller kan själv utsättas för risk, men varje individ är därmed inte lika med ett offer för risk eller en källa till risk.¹⁶

Sammanfattningsvis kan man alltså hävda att en av de viktigaste förutsättningarna för uppkomsten av en socialpolitik var just övergången från hot till risk. Denna förändring i politisk åskådning innebar att faran för staten inte längre bestod av "individer", utan av ett antal faktorer som utgjorde den miljö som samhällets medlemmar levde och verkade i. Till dessa faktorer hörde befolkningen, materiella brister, utbildning och brist på självstyre. I och med denna förändring från hot till risk kunde inte längre de samhälleliga problemen hanteras enbart med repressiva åtgärder riktade mot individer eller befolkningsgrupper, utan dessa måste hanteras med en socialpolitik riktad mot individernas och befolkningsgruppernas sociala miljö.

¹⁵ Lupton (1999), s. 92 f; Castel (1991), s. 287.

¹⁶ François Ewald, "Insurance and risk", i Graham Burchell, Collin Gordon & Peter Miller (red.), *The Foucault Effect. Studies in Governmentality* (London 1991), s. 203.

Socialpolitik

Socialpolitik är i likhet med många andra begrepp inom samhällsvetenskapen omstritt. Detta eftersom socialpolitiken har en historia, och som Friedrich Nietzsche en gång sade om straffens historia, ”definierbart är bara det, som inte har någon historia.”¹⁷ Socialpolitik är också en oxymoron då ordet är sammansatt av två led som historiskt sett har varit varandras motsatser: social och politik har sedan de gamla grekernas tid till mitten av 1800-talet hört till två motsatta domäner.¹⁸ ”Den sociala frågan” under mitten av 1800-talet är ett tydligt exempel på hur ”social” ställdes mot ”politik”.¹⁹

Under 1800-talets två sista decennier kom dock begreppet ”socialpolitik”, som utan tvekan utgör en av den moderna välfärdsstatens viktigaste hörnstenar, att vända upp och ner på förställningen om en gränsdragning mellan ”social” och ”politik” genom att kombinera dessa till en helhet som innebar samhällets intrång i det privata.²⁰ Socialpolitik är ett begrepp som möjliggjordes av ett liberalt tänkande som under slutet av 1800-talet hade omvärderat en väsentlig del av sina föreställningar om staten, samhället och individen.²¹ Nedan försöker jag, genom en jämförelse mellan två standarddefinitioner av

¹⁷ Friedrich Nietzsche, *Om moralens härstamning* (Stockholm 1994), s. 88

¹⁸ Denna motsättning har diskuterats på ett väldigt träffsäkert sätt av Hanna Arendt i hennes *Människans villkor*. Enligt Arendt har det sociala varit en del av det privata (*oikos*) som var våldet, hierarkins och ojämlikhetens sfär, medan politiken som en del av *polis* varit pluralismens, jämlikhetens och frihetens sfär. Hannah Arendt, *Människans villkor. Vita activa*, (Göteborg 1998).

¹⁹ Den sociala frågan ansågs med andra ord, i egenskap av sin ”sociala” natur, vara ett icke-politiskt fenomen. Genom begreppet ”socialpolitik” tillskriver man de sociala problemen en politiska karaktär och på så sätt sammanflätas det sociala och det politiska som två sidor av samma mynt. Den sociala frågan blev med andra ord även en politisk fråga.

²⁰ I en del tidigare forskning har man dock tillskrivit socialpolitiken en lång historia. Somliga har gått så lång tillbaka som till 1500-talet. Jfr Arthur Montgomery, *Svensk socialpolitik under 1800-talet* (Stockholm 1934); Åke Elmér, *Svensk socialpolitik* (Lund 1943); Karl Höjer, *Svensk socialpolitisk historia* (Stockholm 1952); Leif Holgersson, *Socialpolitik och socialt arbete. Historia och idéer* (Stockholm 1997). Det är dock många som ser socialpolitikens historia som formad först under 1880–1910. Se Per Gunnar Edebalk, *Välfärdsstaten träder fram. Svensk socialförsäkring 1884–1955* (Stockholm 1996), s. 15; Nilsson (2003), s. 13.

²¹ Begreppet socialpolitik finns belagt från 1886. SAOB (Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien), (Lund 1903–).

Även tillgänglig på: <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> (gällande 2006-12-04).

socialpolitik vid sekelskiftet 1900, belysa denna förändring i liberalismens politiska ontologi såsom förutsättningen för uppkomsten av socialpolitiken. Dessa definitioner har hämtats från artiklar i två olika upplagor av Nordisk familjebok, 1890 respektive 1917 års upplaga. Både artiklarna är skrivna av två av dåtidens berömda liberaler.

I den första utgåvan av *Nordisk familjebok* finner vi en av de första standarddefinitionerna av socialpolitik, formulerad 1890 av nationalekonomen Johan Leffler. Han definierade socialpolitiken som:

sammanfattningen af alla sådana åtgärder från statens sida, hvilka hafva till medvetet ändamål att i det allmännas intresse reglera eller i en viss riktning leda förhållandena mellan olika samhällsklasser eller förbättra ställningen för någon särskild samhällsklass (i synnerhet i ekonomiskt afseende).²²

Lefflers definition omfattade några centrala aspekter av socialpolitiken i dess begynnelse, samtidigt som den skilde socialpolitiken från tidigare filantropiska fattigvårdande verksamheter. På vilket sätt var Lefflers begreppsbestämning annorlunda?

För det första skilde sig Lefflers definition av socialpolitiken från äldre definitioner av fattigvård genom att den framför allt avsåg statliga åtgärder. För den filantropiska fattigvården var det viktigt att staten inte skulle åta sig några uppgifter för att hjälpa behövande ekonomiskt. Staten skulle dock finnas där för reglering och disciplinering av de behövande grupperna. Att definiera socialpolitiken som statliga åtgärder var att tilldela staten en ny roll. Detta innebär också att Leffler definierade "den sociala frågan" som en politisk fråga. När han betecknade socialpolitiken som statliga åtgärder blev socialpolitiken en del av den "inre politiken" som Leffler beskrev som "statens omsorg om folkets ekonomiska välfärd".²³

För det andra menade Leffler att denna statliga åtgärd riktades mot ett "medvetet ändamål". Socialpolitiken var således inte en kristen handling. Den var inte en verksamhet med grund i någon sorts mänsklig empati eller barmhärtighet med de fattiga, utan den handlade först och främst om en sorts rationalitet som krävde reflektion, kalkylering, beräkningar och noggranna överväganden.

²² Johan Leffler, "Socialpolitik" i *Nordisk Familjebok*, 1 uppl. bd 14 (Stockholm 1890), sp. 1533.

²³ "Politik", i *Nordisk Familjebok*, 1 uppl. bd 12 (Stockholm 1888), sp. 1500.

För det tredje bestod, enligt Leffler, en av socialpolitikens funktioner av att "reglera eller i en viss riktning leda förhållandena mellan olika samhällsklasser". Socialpolitiken hade befolkningen som måltavla och syftade till att styra den i en bestämd riktning och i enlighet med en rad uppsatta normer. Detta mål förutsatte en ny form av relation mellan befolkningen och dess olika klasser och grupper. Socialpolitiken skilde sig därmed tydligt från den tidigare fattigvården som överhuvudtaget inte eftersträvade en modifiering eller "reglering" av klassförhållandena. Socialpolitiken betraktade hela "den sociala frågan" eller "arbetarfrågan" som en sammanhängande fråga, medan fattigvården framför allt, som Gustav Cassel påpekade, sysslade med vad de betraktade som en mängd från varandra åtskilda sociala frågor.²⁴ Medan den filantropiska fattigvården syftade till att tona ned de sociala och ekonomiska skillnaderna, riktade socialpolitiken in sig på att förändra de sociala och ekonomiska relationerna.²⁵ Socialpolitiken var en sorts rationalitet som syftade till att ändra samhällsförhållandena; med andra ord att i ekonomiskt avseende förbättra förhållandena för "någon särskild samhällsklass".²⁶

I sin förklaring av bakgrunden till socialpolitikens uppkomst framhöll Leffler lite vagt att man under tidigare perioder, utifrån naturrättsläran, velat begränsa statens verksamhet till "produktion af säkerhet utåt och inåt". Den bilden förändrades sedermera och detta i synnerhet sedan etableringen av "den historiska rättsskolan" då man började kräva en aktivare roll av

²⁴ Cassel (1902), s. 3. För en diskussion kring filantropins förändring under 1800-talet, se Birgitta Jordansson, "Hur filantropen blir en kvinna. Fattigvård och välgörenhet under 1800-talet", i *Historisk Tidskrift* (1992), s. 468–487. Så sent som år 1889, då Föreningen för Välgörenhetens Ordande bildades, ansågs syftet med verksamheten bestå av att erbjuda arbete i stället för allmosor och "motarbeta fattigdomen och således minska antalet af föremål för den offentliga fattigvården". Citat från Marja Taussi Sjöberg & Tinne Vammen, *På tröskeln till välfärden. Välgörenhetsformer och arenor i Norden 1800–1930* (Stockholm 1995), s. 135.

²⁵ Angående filantropins målsättning, se Sjöberg & Vammen (1995), s. 7.

²⁶ I Sverige var socialpolitiken, enligt många, inte enbart riktad mot arbetarklassen, utan mot en större del av befolkningen. Bland de faktorer som ledde till att den svenska socialpolitiken i början av seklet var mer omfattande, kan nämnas den omfattande utvandringen, se Bo Stråth, *The Organisation of Labour Markets. Modernity, culture and governance in Germany, Sweden, Britain and Japan* (London & New York 1996), s. 75. Peter Baldwin ser böndernas starka ställning som en orsak till att socialpolitiken i Sverige blev så generell. Se Peter Baldwin, *The Politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875–1975*. (Cambridge 1990), s. 83–100.

staten. Man menade att staten inte enbart borde vara en "rättstat" utan även en "kulturstat", med "uppgift att allsidigt befordra det allmänna bästa, äfven om detta måste ske genom inskränkningar i den individuella friheten och eganderätten."

Leffler talade här om en ny politik, enligt vilken relationen mellan staten och undersåtarna inte enbart skulle vara juridisk, utan även biopolitisk.²⁷ Staten måste även ta sig an livet och dess "allsidiga befordran" som sin uppgift. Leffler uppvisar dock en oro för en överdriven styrning och varnade därför för en "*lång drifven*" socialpolitik som enligt honom lätt kunde bli "ödesdiger". Detta eftersom staten "*i verkligheten* representeras af de för tillfället maktegande."

Den faran ligger därför nära tillhands, att åtgärder, som gifva sig ut för att åsyfta det allmänna bästa, i sjelfva verket gagna endast enskilda individer eller samhällsklasser och på samma gång skada talrika andra samhällsmedlemmars – måhända det stora flertalets – viktiga och fullt berättigade intressen.²⁸

Det är intressant att observera att Leffler överhuvudtaget inte nämnde "samhället", en aspekt som jag snart skall återkomma till. Han talade om det allmännas bästa såsom något som inte alltid sammanfaller med statens eller de styrandes intressen. Leffler talade om "talrika andra samhällsmedlemmars" viktiga intressen. Det allmännas bästa verkar ha varit synonymt med "folket" eftersom han, några rader tidigare, talat om en ny åsikt som "alltmer gjort sig gällande", enligt vilken staten bör vara en kulturstat, det vill säga en stat som "allsidigt [bör] befordra det allmänna bästa".

Leffler ansåg att statliga ingrepp kunde leda till "inskränkningar i den individuella friheten och eganderätten", vilket betyder att det allmännas bästa ansågs kunna komma i motsättning med den ekonomiskt förmögna klassen.

Efter att Leffler skrev sin artikel hände inte så mycket på det socialpolitiska fältet. Adolf Hedins motion för olycksfalls- och ålderdomsförsäkringen år 1884 hade i och för sig lett till bildandet av några kommittéer, men fram till början av sekelskiftet 1900 hände praktiskt taget ingenting.²⁹

Den första socialpolitiska lagstiftningen kom först år 1901 och handlade om ersättning för skada till följd av olycksfall i arbete inom industrin. Mel-

²⁷ Detta begrepp diskuteras närmare under rubriken "Det nakna livets politisering".

²⁸ Leffler (1890), sp. 1534.

²⁹ Jfr Elmér (1943), s. 72; Höjer (1952), s. 42 f.

lan 1901 och 1917 blev förändringarna däremot många. År 1901 startade *Social Tidskrift* som den första svenska socialpolitiska tidskriften. Gerard Halfred von Kochs var dess initiativtagare. År 1903 bildades *Centralförbundet för Socialt Arbete* (CSA) som kom att spela en viktig roll för socialpolitikens etablering i Sverige. Tio år efter bildandet av CSA, upprättades *Socialstyrelsen*. Samma år, det vill säga 1913, beslutade riksdagen att införa den allmänna pensionsförsäkringen – en reform som ur internationellt perspektiv var helt unik vid den tidpunkten.³⁰ Lagen om ersättning för skada från 1901 ersattes år 1916 av en obligatorisk försäkring för olycksfall i arbete som omfattade nästan alla arbetstagare. Socialpolitiken hade med andra ord såväl etablerats som institutionaliserats i Sverige vid den tid då den välkände liberala skriftställaren Ernst Herman Thörnberg skrev sin artikel för *Nordisk familjebok*.³¹

Jag skall nu övergå till Thörnbergs definition av socialpolitik i nästa upplaga av *Nordiska familjebok*, det vill säga uggleupplagan från 1917.

”Hela samhällets intresse”

Thörnbergs artikel skiljer sig redan kvantitativt från Lefflers text. Medan Lefflers artikel bestod av drygt en halv spalt, omfattade Thörnbergs artikel mer än fyra spalter. Den skillnaden är i sig talande för hur socialpolitiken, som en nästan ny och obetydlig term, plötsligt två decennier senare fått en större betydelse. Socialpolitiken var enligt Thörnberg:

I inskränkt och egentlig bemärkelse sammanfattningen af alla de åtgärder och institutioner, som af stat och kommun eller deras organ vidtagas och

³⁰ Se Annika Sundén, ”Pensionsreform i Sverige och USA”, i Joakim Palme (red.) *Pensionsreformer World Wide Europa och Amerika möter åldrande befolkningar* (Stockholm 2001), s. 121; Per Gunnar Edebalk, ”Folkpension och åldringsvård – om svensk socialpolitik 1903–1950”, i *Socialvetenskaplig tidskrift* 2003:2–3, s. 133; Åke Elmér, *Folkpensioneringen i Sverige* (Lund 1960); Hugh Heclo, *Modern Social Politics in Britain and Sweden. From Relief to Income maintenance* (New Haven 1974).

³¹ Perioden mellan 1880–1920 betecknas av Heclo som socialpolitikens experimenterings- och etableringsfas. Se även Rune Ervik & Stein Kuhnle, *Kunnskap, risiko og sosialpolitikk. Institusjonelle perspektiver på skandinavisk utvikling* (Bergen 1993), s. 15. Den norske socialhistorikern Anne-Lise Seip använder sig av begreppet ”socialhjälpstaten” som har fått ett visst genombrott i Norden. Med begreppet menar hon den period, mellan laissez-faire och välfärdstaten, det vill säga mellan 1870–1920. Anne-Lise Seip, *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740–1920*. (Oslo 1984), s. 281.

upprättas, i hela samhällets intresse och med den allmänna välfärden som hufvudsyfte, för att förbättra eller hindra en försämring af vissa samhällsklassers, särskildt lönearbetarnas, ekonomiska och sociala ställning, framför allt såsom denna gestaltar sig under de moderna industriella förhållandena.³²

Socialpolitiken kunde även förse med en mera allmän definition, och omfattade då alla de organiserade strävanden och anordningar som syftar till att åstadkomma sociala reformer. Målet blev, enligt den definitionen, att först "undanröja och förebygga fattigdomen" i dess absoluta form och vidare i dess mer relativa form.³³ Men socialpolitiken innebar inte, skrev Thörnberg, enbart själva strävandena, verksamheten eller lagstiftningen, utan även "läran om sådana strävanden och sådan verksamhet."

Den innefattar de sociologiska och nationalekonomiska principer, som, stundom efter företagna statistiska undersökningar, härvidlag befinnas tillämpliga och i öfverensstämmelse med hvilka den socialpolitiska verksamheten bör eller måste utvecklas. Sålunda är socialpolitiken en gren af den *praktiska nationalekonomien* [...]. Till grund för socialpolitiken ligger erkännandet af behovet af såväl själf- som stats- (l. offentlig) hjälp. En enhetlig samhällsuppfattning (i motsats till den atomistiska) och i samband därmed erkännandet af statens vidsträcktare rätt att inskrida i förhållandet mellan olika medborgare eller medborgargrupper utgöra likaledes utgångspunkter för socialpolitiken, som ingalunda helt sammanfaller, ehuru den har mycket gemensamt med statssocialismen.³⁴

Dessa två artiklar, skrivna med nästan 30 års mellanrum, rymmer en rad subtila, dock betydelsefulla, divergenser. Låt oss fästa vår uppmärksamhet vid några av dem.

(i) Medan regleringarna i den första artikeln motiverades av Leffler med hänvisning till "det allmännas intresse", valde Thörnberg att se "hela samhällets bästa" som sitt främsta motiv. De två beteckningarna är till synes synonyma, men bakom den yttre likheten gömmer sig en väsentlig skillnad. Historiskt har man använt "det allmännas intresse" synonymt med "statens bästa", i synnerhet under merkantilismen då det inte fanns några skillnader mellan stat och samhälle. "Det allmännas intresse" tydde i den kontexten på

³² Ernst Herman Thörnberg, "Socialpolitik" i *Nordisk familjebok*, 2 uppl. bd 26 (Stockholm 1917a), sp. 198.

³³ Ibid, sp. 199.

³⁴ Ibid.

en frånvaro av samhället som en abstrakt entitet och det är inte anmärkningsvärt eftersom samhället och staten inte förrän på 1800-talet betraktades som två skilda ting.³⁵

Senare under 1800-talet talades det om samhället som en sfär skild från staten. I Lefflers fall betecknade "det allmännas intresse" ett intresse som inte är identiskt med staten och inte heller med de i staten representerade grupperna, det vill säga "de för tillfället maktegande" grupperna. Samhället bestod just av dessa "maktegande" grupper som staten representerade. Samhället omfattade den "aktiva medborgaren" som hade en rationell förmåga att delta i statsverksamhet och samhällsangelägenheter. Här uteslöts kvinnor, de som var ekonomiskt osjälvständiga och andra som av olika skäl omyndigförklarades.³⁶ De som ansågs vara aktiva medborgare var de som hade "rätt att kunna väljas till representant och att delta i val af sådan eger han delaktighet i statsverksamheten".³⁷

Ett samhälle som skulle omfatta både de fattiga och de rika existerade inte när Leffler författade sin artikel. Det var först i början av 1900-talet som man la till adjektivet "hela" för att skilja mellan det exkluderande samhället, som omfattade enbart en minoritet, och det nya samhället, där man pläderade för en allmän rösträtt. När Thörnberg talade om "hela samhällets bästa" ville han distansera sig från den tidigare samhällssynen enligt vilken majoriteten av befolkningen var exkluderad från samhället.

³⁵ Det är framförallt vid mitten av 1700-talet som skilsmässan mellan staten och samhället börjar. Det är dock först under 1800-talets början som det drogs en skarp gräns mellan staten och samhället, en gräns som i litteraturen ofta beskrivs som distinktionen mellan det privata och det allmänna. Peter Aronsson skriver att det fram till mitten av 1700-talet inte fanns något samhälle i Sverige. Samhällsbegreppet lanserades, menar Aronsson, vid mitten av 1700-talet. Detta begrepp stod inte i motsats till staten utan snarare i motsats till mer traditionella sammanslutningar som byar eller släkter. Det var först under 1800-talets första hälft som samhällsbegreppet fick den innebörd som många idag förknippar med begreppet, och det skedde i samband med att det förankrades i nationsbegreppet. Samhället blir, som Aronsson skriver, "större, viktigare än sina medlemmar – individerna måste rätta sig efter denna större enhets krav och inte tvärtom." Se Peter Aronsson, *The possibility of conceptual history 'from above' and 'from below'. Reflections on samhälle 'society' in Sweden, 1700 to 1990* (Växjö 1995), s. 38 ff.

Även tillgänglig på: <http://www.vxu.se/hum/publ/texter/santiago.html> (2006-12-05).

³⁶ H. L. Rydin, "Val", *Nordisk Familjebok*, 1 uppl. bd 17 (Stockholm 1893), sp. 94.

³⁷ Ibid, sp. 93.

Man började även tala om "hela svenska folket", "hela befolkningen" etcetera. Denna förändring märktes också i synen på det politiska deltagandet. För Leffler var rösträtten och de politiska rättigheterna inte en del av socialpolitiken, medan Thörnberg räknade de politiska rättigheter som en del av begreppet. Denna förskjutning visar att politiska rättigheter inte alls var ett nödvändigt element i socialpolitiken, utan att det mest var en tillfällighet, i synnerhet som en följd av arbetarklassens kamp, som gjorde att dessa rättigheter inkluderades i socialpolitiken.

(ii) Medan socialpolitiken för Leffler framförallt avsåg statliga åtgärder, betonade Thörnberg såväl de statliga som de icke-statliga åtgärderna som en del av socialpolitiken. De icke-statliga åtgärderna räknades således som en del av det civila samhällets inrättningar. De fick avgränsa statens intervention alternativt rättfärdiga den på basis av samhällets behov. Socialpolitikens definition såsom innefattande både statliga och icke-statliga åtgärder tyder på att samhället *i sig* ansågs existera som en självständig sfär, men att samhället och staten inte ansågs vara varandras motsatser, vilket varit fallet vid mitten av 1800-talet. Samhället tycks för Thörnberg ha haft en betydelse som är nästan identisk med dagens användning av begreppet, medan Leffler överhuvudtaget inte använde termen "samhälle" i den nämnda artikeln. Leffler talade dock om "det allmänna" såsom de som saknar makt och inte representerades av staten, det vill säga det gemena folket. När han definierade socialpolitiken som statliga åtgärder syftade han på ingreppet som något som riktade sig mot samhället eller näringslivet.

Lefflers plädering för statliga åtgärder skall ses mot bakgrund av en mindre aktiv stat under 1800-talet, vilket ansågs vara en orsak till att konflikterna ökade i samhället. Thörnberg däremot, såg i samhället något som kunde bidra till en mer måttlig statlig styrning och därmed balansera faran med en överdriven styrning.

(iii) Leffler talade om socialpolitiken i termer av statliga åtgärder, men diskuterade inte politiken närmare som ett vetenskapligt fält. Det gjorde däremot Thörnberg. Socialpolitiken blev hos Thörnberg en "lära" som "innefattar de sociologiska och nationalekonomiska principer, som, stundom efter företagna statistiska undersökningar, härvidlag befinnas tillämpliga och i överensstämmelse med hvilka den socialpolitiska verksam-

heten bör eller måste utvecklas.”³⁸ Indelningen av fattigdomen i två kategorier, en relativ och en absolut sådan, kan ses som ett exempel på hur ett område vetenskapliggörs, och hur ett kunskapsfält skapas, där makt och vetande på ett tydligt sätt sammankopplas.

(iv) I Thörnbergs framställning av socialpolitiken ligger inte tonvikten på dess justerande eller reglerande effekter på samhällsklassernas relationer, utan på en förbättring av ”vissa samhällsklassers, särskilt lönearbetarnas, ekonomiska och sociala ställning”. Den disciplinära aspekten av socialpolitiken var mer framträdande i Lefflers definition än i Thörnbergs. Thörnberg nämner inte regleringen av förhållandena mellan olika samhällsklasser som ett mål för socialpolitiken, utan talar helt enkelt om ”sociala reformer”, utan att tala om klassantagonism. Men sociala reformer omfattar dock inte, enligt Thörnberg, enbart strävan mot en förbättring av vissa samhällsklassers ekonomiska och sociala ställning, utan innebär även en strävan att ”hindra en försämring af vissa samhällsklasser”.³⁹ Med andra ord ansågs socialpolitiken ha ett förebyggande syfte och det tyder på en annorlunda politisk ontologi än den som tidigare generationer av liberaler uppvisat. Risken skulle nu förebyggas och åtgärder riktas mer mot ”sociala omständigheter” än mot arbetare eller individer.

(v) Leffler underströk att staten inte enbart borde vara en rättstat utan även en kulturstat ”med uppgift att allsidigt befordra det allmänna bästa, äfven om detta måste ske genom inskränkningar i den individuella friheten och eganderätten”.⁴⁰ Thörnberg betonade också den aspekten, men han talade även uttryckligen om ”medborgare och medborgargrupper” och inte enbart om ”den individuella friheten och eganderätten”. Denna skillnad är väsentlig eftersom Thörnberg med ”medborgare och medborgargrupper” syftade på hela samhället, medan Leffler mer syftade på näringslivet eller en del av de styrande och bildade grupperna i samhälle.

(vi) Värt att notera är även att Thörnberg talade om ”god hälsa och god arbetsförmåga” hos medborgarna, vilket är ett indirekt sätt att beskriva arbetarklassen som medborgare, men också ett sätt att betona socialpolitiken som ett biopolitiskt projekt. Leffler tog också upp biopolitiken men gav däremot inget erkännande för arbetarna som en social klass. Detta bör inte

³⁸ Thörnberg (1917a), sp. 199.

³⁹ Ibid, sp. 198.

⁴⁰ Leffler (1890), sp. 1534.

komma som någon överraskning, eftersom kravet på allmän rösträtt vid den tiden (1890) ännu inte hade fått något gehör, medan den manliga allmänna rösträtt hade genomförts några år före publiceringen av Thörnbergs artikel (1917) samtidigt som det då också stod klart att även kvinnor snart skulle få samma rättigheter.

(vii) Enligt Thörnberg var socialpolitiken inte enbart riktad mot en förbättring av somliga samhällsklassers ekonomiska ställning, som Leffler antydde. Den var samtidigt, ansåg Thörnberg, ett försök att förbättra arbetarklassens sociala ställning. En förbättring av de ekonomiska förhållandena måste i och för sig inte kopplas till politiken, men en förbättring av arbetarnas "sociala ställning" var i högsta grad ett erkännande av arbetarna som klass samt ett politiskt ställningstagande för arbetarnas "politiska" status som medborgare. Erkännandet av arbetarna som klass visar hur socialpolitikens innehåll, beroende på omständigheterna, kan ändras och tydligare kopplas till politiska rättigheter.

(viii) Varken i Lefflers eller i Thörnbergs artikel berördes relationen mellan socialpolitik och kön. Trots att en rad områden togs upp som exempel på socialpolitiska åtgärder, lyste "kvinnofrågan" med sin frånvaro. Endast på ett ställe nämnde Thörnberg att socialpolitiken även innefattade "vissa sidor af kvinnorörelsen", men han gav ingen närmare förklaring av detta ställningstagande. Denna tystnad i de båda artiklarna kan förklaras på huvudsakligen två sätt. För Leffler var "kvinnofrågan" inte en fråga som handlade om politik eller ens hängde ihop med socialpolitiken. Denna fråga blev först i början av 1900-talet en politisk fråga och därmed en socialpolitisk fråga. För Thörnberg kan det ha handlat om att kvinnor trots allt fått lov att vara medborgare, även om det ännu inte hade lagstiftats om den allmänna rösträtten. Samtidigt är det möjligt att Thörnberg inte hade så stor tillit till kvinnorna, i synnerhet eftersom han ansåg att kvinnorna saknade stabilitet och förutsägbarhet. Thörnberg ansåg att kvinnor hade en benägenhet för ytterligheter, vilket skulle kunna utgöra ett hot mot den politiska ordningen. Kvinnor var, hävdade Thörnberg i ett annat sammanhang, lättleda i det att de hade starka böjelser för exempelvis mode, namn, titlar och rikedom.⁴¹

⁴¹ "I sin programpunkt om kvinnans rösträtt är liberalismen trogen sina äldsta traditioner om de naturliga rättigheterna, trogen sin store läromästare John Stuart Mill; men samtidigt anpassar den sig efter *lämplighetsynpunkten*. [...] Man bör kunna inse, att med kvinnans benägenhet för att intaga ytterlighetsståndpunkter, skola, åtminstone vid

Det nakna livets politisering

I betraktelsen av Lefflers och Thörnbergs definitioner av socialpolitik observerades att båda dessa författare ansåg att en förbättring av "livet" var socialpolitikens målsättning. Socialpolitiken utgjorde en del av den "inre politiken" som handlade om "statens omsorg om folkets ekonomiska välfärd".⁴² I det avseendet kan socialpolitiken betraktas som en biopolitik som syftar till att kontrollera befolkningens biologiska liv. Biopolitik handlar, som den italienska filosofen Giorgio Agamben hävdar, om en ökande inkludering av människans naturliga liv i maktens kalkylering och mekanismer.⁴³ Socialpolitiken som ett biopolitiskt projekt syftar till att genom olika tekniker samla, klassificera och producera kunskap om befolkningen och alla de problem som är förknippade med befolkningens levnadssätt. Den handlar om en politisering av det sociala livet eller rättare sagt om det "nakna livet".⁴⁴ På det sättet bidrar socialpolitiken även till skapandet av en ny subjektivitet och nya sociala beteendemönster.⁴⁵

Socialpolitiken var, som analysen av begreppet ovan visat, en politik som både skulle utövas på individ- och befolkningsnivå. Den spände över ett brett fält från arbetarnas till arbetsgivarnas organisationer, från kooperativa företag till intresseorganisationer och sjukvård. Till socialpolitiken hörde även, som Thörnberg påpekade,

stridsmättade tillfällen, stora skaror av kvinnor kasta sig från mellanpartiet över till socialdemokratien eller högern." Ernst Herman Thörnberg, *Sambällsklasser och politiska partier i Sverige. Studier och iakttagelser* (Stockholm 1917b), s. 132. Min kursivering.

⁴² "Politik" (1888), sp. 1500.

⁴³ Giorgio Agamben, *Homo Sacer. Sovereign power and bare life* (Stanford 1998), s. 119.

⁴⁴ "Det nakna livet" (*bare life*) är en term Agamben använder för det biologiska livet som är gemensam för människa som art, men som särskiljs från det politiska livet. Agamben hävdar att den västerländska politiken har sin grund i ett särskiljande mellan det nakna livet (*zoe*) och det politiska livet (*bios*), där *bios* kännetecknas av ett kontemplativt liv medan *zoe* är ett uttryck för det naturliga livet som är exkluderat från *polis* (politiken) och som hänvisas till ett reproduktivt liv inom *oikos* (hemmets) sfär. Se Agamben (1998), s. 2.

⁴⁵ Det är många som har betonat socialpolitikens folkuppfostrande aspekter. Se Mikael Sjögren, *Fattigvård och folkuppfostran. Liberal fattigvårdspolitik 1903–1918* (Stockholm 1997); Marika Hedin, *Ett liberalt dilemma. Ernst Beckman, Emilia Broomé, G H von Koch och den sociala frågan 1880–1930* (Stockholm 2002).

åtgärder och anstalter för folkbildning, undervisning i huslig ekonomi, yrkesundervisning och socialhygien; nykterhetsrörelsen och nykterhetslagstiftningen, arbetsgifvarnas välfärdsanordningar liksom vissa sidor af kvinnorörelsen etc. Hit höra också den offentliga fattigvården och det organiserade eller halft offentliga välgörenhetsarbetet, i den mån de antaga en mera förebyggande uppgift, som har ej blott en individuell, utan äfven en kollektiv karaktär.⁴⁶

På det sättet blev livets alla aspekter en del av socialpolitikens domän. Det är just genom den omfattande administrationen av livet som socialpolitiken ”lägger livet tillrätta” och som statens makt begränsas och sprids till en mångfald av andra instanser och institutioner: skolan, familjen, läkarkåren, psykologen, arbetsinspektörerna, fackföreningarna etcetera.

Socialpolitiken som ett liberalt projekt

Liberalismen är en politisk rationalitet som betraktar den bästa styrningen som en effektiv styrning med minsta möjliga resursanvändning (i både politisk och ekonomisk bemärkelse). Liberalismen handlar med andra ord om att besvara frågan: ”hur uppnå maximal effektivitet genom ett minimum av ingrepp?”⁴⁷ Den bästa styrningen för liberalismen är alltså den som sker genom minsta möjliga styrning.⁴⁸

I det avseendet är det ingen märkbar skillnad mellan den äldre och den nya liberalismen. Vad som skiljer ekonomisk liberalism från socialliberalism är inte synen på styrning, utan snarare synen på de medel genom vilka en lätthanterlig styrning kan uppnås. Om den ekonomiska liberalismen vid mitten av 1800-talet betraktade samhället som en självreglerande entitet som automatiskt kunde upprätthålla samhällsordningen så hade den senare liberalismen lärt sig utifrån sina erfarenheter att samhället i sig självt inte är kapabelt till att upprätthålla en sådan harmonisk ordning. Staten borde därför få mer utrymme för att kunna påverka processen. Som Cassel påpekade i sin lilla men inflytelserika skrift *Socialpolitik* från 1902: ”Att under-

⁴⁶ Thörnberg (1917a), sp. 199.

⁴⁷ Sven-Olov Wallenstein, ”Livets politik. Från territorium till population”, i *Sitemagazine* 2005:13–14, s. 12.

⁴⁸ Colin Gordon, ”Introduction”, i James D. Faubion (red.) *Essential works of Foucault, 1954–1984, Vol. 3, Power*, (New York 2000), s. xxvii–xxviii.

skatta statens användbarhet såsom organ för genomförandet af ekonomiska syften var ett grundfel hos den liberala ekonomien”.⁴⁹

För båda typerna av liberalism var huvudsyftet att styra individen eller befolkningen *genom* och *i* samhället så effektivt som möjligt och ändå med minsta möjliga ingrepp. Det innebar att individen skulle styras med hjälp av olika human- och samhällsvetenskaper, genom experter och utifrån ett kunskapsfält som var kopplat till politisk styrning men samtidigt var frikopplat från staten.⁵⁰ Individens styrning, menar den brittiska sociologen Nikolas Rose, kopplas på det sättet ihop med vetenskapens experter som styr människorna i sanningens namn utan att den politiska makten blir direkt inblandad. Den nya liberala styrningen tog sin utgångspunkt i en expertis vars auktoritet hade sitt ursprung i anspråket på en sann och positiv kunskap och på neutralitet och effektivitet.⁵¹

Den ekonomiska liberalismen hade, mot bakgrund av den merkantilistiska statens tidigare mycket interventionistiska karaktär under 1700-talet, en stark misstro till staten. Men den begränsade, jämförelsevis betydligt mindre interventionistiska, staten under 1800-talet ledde i sin tur till kaosartade förhållanden, där klasskonflikter och klassmotsättningar hotade den politiska ordningen.

Utifrån den erfarenheten blev socialpolitiken i början av 1900-talet ett medel som användes för att modifiera samt maskera klassmotsättningar. Staten fick, som min studie ovan illustrerat, en mer aktiv roll i det sammanhanget. Det är här viktigt att notera att synen på staten också ändrades markant. Staten blev den tredje parten mellan marknaden och samhället. Det betyder också att liberalismen som ”den mindre statens förnuft” (*Raison du moindre État*) ingalunda är för eller emot ett statligt ingrepp, det handlar i sista instans om ett balanserat styrande och inte om ett icke-styrande.⁵²

Om liberalismen är en princip eller metod som efterlyser ett effektivt styrande med minsta möjliga direkta ingrepp, och om den är ett sätt att

⁴⁹ Cassel (1902), s. 19 f.

⁵⁰ Jfr Michel Foucault, ”The Subject and Power”, i James D. Faubion (red.) *Essential works of Foucault, 1954–1984, Vol. 3, Power*, (New York 2000), s. 341.

⁵¹ Nikolas Rose, ”Politisk styrning, auktoritet och expertis i den avancerade liberalism”, i Kenneth Hultqvist & Kenneth Peterson (red.) *Foucault. Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik* (Stockholm 1995), s. 42, 49 f.

⁵² ”*Raison du moindre État*” (den mindre statens förnuft) är Foucaults terminologi, från Wallenstein (2005).

rationalisera styrningen, så finns det ingen fix och oföränderlig doktrin som vi kan kalla för liberalism. Den är snarare fråga om en sorts praktik, och dess olika former motsvarar olika svar på den konkreta styrningsproblematiken. Liberalismen var till syvende og sist det effektiva styrandets praktik, som skall uppnås med minsta möjliga ansträngning. Detta betyder dock inte att liberalismen var främmande för disciplinering eller illiberala styrformer. En effektiv styrning ansågs vara den styrning som följde samhällets eller marknadens naturliga gång. Frihet var, inom den liberala diskursen, ett sätt att göra dessa naturliga processer effektivare och smidigare. Om människors handlande på ett eller annat sätt skulle ansågs vara hindrande för de naturliga processerna, så måste de begränsas. I sista instans fyllde friheten en instrumentell funktion för liberalismen.⁵³

⁵³ Jfr Mikael Eivergårds beskrivning av frihetens funktion i den svenska sinnessjukvården i denna antologi.

Dygden har jag platt försummat

Subjektsskapande praktiker inom kriminalpolitiken

Robert Andersson

En egenskap tarvar särskilt omnämmande, brottslingens bedömning av sin förbrytelse. Jag skulle vilja undvika ordet ånger, emedan den ånger, som visas över vad som skett, ofta nog ingalunda motsvaras av någon känsla härför, emedan det hyckleri, som behövs för att bli väl anskriven, lätt kan uppåmmas, alltefter ton och behov i olika straffanstalter.¹

I arbeten som utgår från ett governmentalityperspektiv framställs kriminalpolitiken ofta som en självklar komponent i styrandet. Inom konventionella kriminologiska studier av kriminalpolitik talar man gärna om hur kriminalpolitiken allt mer gått mot hårdare tag, ökad repressivitet och hur en politisering skett av kriminalpolitiken. Det handlar om en analys av verkligheten som framför allt fokuserar på de mest uppenbara representationerna därav. Vid en hastig blick uppvisar de senaste decenniernas svenska kriminalpolitik först stora förändringar, men skärps blicken framkommer många likheter.

Syftet med denna text är att titta på omvandlingen och återanvändningen av en grundläggande kategorisering av det brottsliga subjektet. Kategoriseringen härstammar från den så kallade sociologiska skolan och dess främste företrädare, Franz von Liszt.² Kategoriseringen bygger på att "brottslingen" kan delas upp i tre underkategorier: *den obotlige*, *den reformerbare* och *den som*

¹ Gustav Aschaffenburg, *Brottet och dess bekämpande. Inledning till kriminalpsykologi för läkare, jurister och sociologer* (Stockholm 1911), s. 182.

² Den sociologiska skolan var en kriminalvetenskaplig och juridisk skolbildning i verkan under det sena 1800-talet och tidiga 1900-talet. De däri verksamma juristerna och kriminologerna utvecklade diverse kriminalpolitiska program med utgångspunkt i den ovan nämnda uppdelningen av brottslingen och var mycket aktiva och skolbildningen fick genomslag i en mängd straffrättsliga reformer i Europa under perioden. För von Liszts inflytande i Sverige se exempelvis Christian Häthén, *Stat och straff. Rättshistoriska perspektiv* (Lund 2004).

endast behöver ett skarpt tillrättavisade. Tanken är att påvisa att samma grundläggande kategoriseringsperspektiv kvarstår och formar dagens kriminalpolitiska tänkande samtidigt som det innebördsmässiga däri förändrats från en framställning av "brottslingen" som en *homo criminalis* till en *homo penalis*.³ Fokus ligger på hur det brottsliga subjektets determinerande patologi bytts ut mot ett subjekt som besitter varierande förmåga till moral, fri vilja och ansvar för sina handlingar. Dessa förmågor har dock inte några filosofiska kvalitéer som kan knytas direkt till subjektet, utan det rör sig om förmågor som är postulerade i den förståelse av verkligheten som bestraffningspraktikerna utspelar sig i. Förmågorna är så att säga belägna mer i ett moraliskt samhällstillstånd; det är föreställningen om samhället som en sammanslutning av frivilliga subjekt som bär dessa egenskaper. Det handlar helt enkelt om medborgerliga dygder lokaliserade i egenansvaret.

von Liszts och den sociologiska skolans ursprungliga kategoriseringar syftade till att dela upp brottslingarna utifrån åtgärdsbehov; att kategorisera för att friställa ett subjekt i botandets tjänst. Detta gäller även dagens uppdelning, men istället för ett botande syftar kategoriseringarna snarare till att möjliggöra daning av medborgerliga dygder eller en metod för att handskas med risker. Kategoriseringarna är inte, som på von Liszt tid runt sekelskifte 1800–1900, direkt uttalade, utan ligger immanent i själva verksamheten kriminalpolitik och framför allt kriminalvård. I min framställning framgår att dessa kategorier blivit till ett grundläggande raster för vetandet kring "brottslingen" som strukturerar det.

Trots denna kontinuitet i grundläggande kategoriseringar kan vi där-
emot tala om hur subjektet gått från att vara ett reformeringssubjekt till att bli ett bestraffningssubjekt. Detta avspeglar sig i generella förändringar i kraven på medborgaren och kan knytas till föreställningen om den mora-

³ Vetandet inom kriminalvetenskaperna och kriminalpolitiken har förändrat samtidigt som dess framställningsform till del kvarstår i "samma" former. Foucault skiljer på *connaissance* (ytkunskap) och *savoir* (djupkunskap) på så sätt att ytkunskapen kan sägas utgöra hypoteser, fördomar och enkla teorier som är lätta att revidera inom en vetenskap, medan djupkunskap är något mer än vetenskap, det är ett ramverk av föreställningar, postulat och regler som definierar vad vetande är. Se Ian Hacking, "The Archaeology of Foucault", i David Couzens Hoy (red.), *Foucault. A Critical reader* (Oxford 1986). von Liszts kategorier används här för att försöka påvisa dessa spänningar i det kriminalvetenskapliga vetandet.

liske och ansvarsfulla medborgaren (*the prudent citizen*).⁴ Dessa förändringar handlar om hur bestraffningsapparatens epistemologier hjälper till att utmejsla de egenskaper och förmågor som styrandet menar utmärker den dygdlige medborgaren.⁵

Viljan att förbättra och förebyggande – en bakgrundsteckning

Viljan att förändra, förbättra för att förebygga brott går historiskt tillbaka till 1700-talet och dess ursprung kan kopplas till upplysningens visioner om framtiden som möjlig att påverka. Föreställningen att samhället och dess individer går att påverka, forma och förbättra är en förutsättning för den förebyggande tanken. I fråga om påföljder för brott fick utilitaristiska tänkare som Cesare Beccaria och Jeremy Bentham stort inflytande på straffens utformning. Istället för att utmåla straffens syfte i termer av vedergällning blev det under 1700- och 1800-talen de brottspreventiva effekterna av straffen, det vill säga den framtida nyttan, som fick legitimera dess användning.⁶ På så sätt gick man från en bakåtblickande logik i straffandet till en framåtblickande, och sålunda från vedergällning till prevention som straffsystemets bärande princip.

Upptäckten av bakterierna framstår som betydelsefull för framväxten av den förebyggande tanken. Kampen mot bakterierna stod för ett epistemologiskt genombrott i det att sjukdomars uppkomst och spridning kunde förhindras genom att angripa dess orsaker. Den medicinska förebyggelseansatsens grundprincip – att det är "bättre att förebygga än att bota" – spreds snabbt till att omfatta andra samhällsområden och banade väg för 1900-talets socialhygieniska strategier.⁷

⁴ För diskussioner kring *the prudent citizen* och dagens maktutövning, se exempelvis Mitchell Dean, *Governmentality* (London 1999).

⁵ Texten bygger på min avhandling samt två artiklar, se Robert Andersson, *Kriminalpolitikens väsen* (Stockholm 2002); dens, "Behandlingstankens återkomst – från psykoanalys till kognitivbeteendeterapi", i *Nordisk tidskrift för kriminalvetenskap* (2004), s. 384–403; dens, "Superfängelset och den obotliges återkomst", i *Juridisk tidskrift* (2004), s. 483–497.

⁶ Ingrid Sahlin, *Brottsprevention som begrepp och samhällsfenomen* (Lund 2000), s. 51 f.

⁷ Sahlin (2000). Se även Kenneth Petersson, "Viljan att förekomma – om unga i den svenska profylaxens ordningsprojekt", i Lars Dahlgren & Kenneth Hultqvist (red.), *Seendet och seendets villkor* (Stockholm 1998), s. 197.

Brottsförebyggande arbete har i allmänhet en positiv laddning och är sällan kontroversiellt. Preventionen har i "allmänhet en särskild legitimerande kraft" genom sitt "per definition positiva syfte".⁸ Däremot har det funnits politiska och ideologiska konjunkturen i hur det preventiva arbetet skall bedrivas och i vad som anses genomförbart. Olika brottspreventiva trender har byggt på olika föreställningar om samhällets och människans natur. De har präglats av olika "överordnade värden", överhängande målsättningar (individernas utveckling eller samhällets ordning) och haft olika primära förändringsobjekt (sociala strukturer eller individers beteende).⁹ I detta ligger också olika föreställningar om vilket samhälle som är önskvärt och om det behöver förändras eller bevaras och skyddas, samt var orsakerna till problemet bör sökas och åtgärdas. Brottspreventiva strategier kan också ha olika långa framtidsperspektiv och skilda synsätt på avvikaren och samhället.

Under 1970-talet dominerade ett brottspreventivt tänkande som syftade till strukturförändringar. I denna tankefigur söktes brottslighetens orsaker i samhällets ojämlikhet och åtgärdsformerna bestod i förändringar av samhällets sociala och ekonomiska strukturer, och inte i förändringar av individen. Denna tankefigur kännetecknades av ett långt framtidsperspektiv med långsiktiga lösningar. Att den blev dominerande under 1970-talet kan sättas i samband med det kraftiga paradigmskifte som brukar kallas behandlingstankens fall. Behandlingstanken byggde på föreställningen om brottsligt och andra avvikande beteenden som patologiska och möjliga att åtgärda genom någon form vård eller förebyggande insatser.¹⁰ Orsakerna till avvikande beteende placerades därigenom hos individerna. Behandlingstankens legitimitet blev kraftigt ifrågasatt under 1970-talet. Behandlingskritiska forskare pekade dels på att åtgärderna var verkningslösa, dels på att de var orättvisa eftersom brottens påföljder differentierades. Strafflagstiftningen sågs dessutom som en klasslagstiftning eftersom samhällets sämst ställda drabbades av de hårdaste straffen. I och med behandlingstankens fall raserades hela det

⁸ Sahlin (2000), s. 17.

⁹ Andersson (2002) och David Garland, *The Culture of control. Crime and social order in contemporary society* (Oxford 2001).

¹⁰ Sitt namn till trots utgjorde den sociologiska skolan en tidig och central skolbildning inom den s.k. behandlingssideologin.

fundament som kriminalpolitiken vilat på under 1900-talet.¹¹ Brottslighetens orsaker förflyttades från individen och dess bristande egenskaper till att istället handla om samhälleliga brister i form av social och ekonomisk ojämlikhet. Exempelvis fick socialtjänsten som tidigare arbetat individinriktat istället i uppgift att arbeta strukturellt förebyggande.¹²

Under slutet av 1980-talet ske en gradvis övergång till mer social kontroll och övervakning. Skeendena från 1980-talets slut fram till idag kan beskrivas som en rörelse mot ökade kontrollåtgärder som syftar till att ”reglera beteendet hos enskilda individer, grupper eller hela befolkningen för den sociala ordningens skull”.¹³ Nu är det samhällets ordning som är det överhängande målet. Det handlar främst om att skydda samhället, inte om att förändra det och ”(t)he theories that now shape official thinking and action are control theories of various kinds that deem crime and delinquency to be problems not of deprivation but of inadequate controls. Social controls, situational controls, self-controls – these are the now-dominant themes of contemporary criminology and of the crime control policies to which they give rise.”¹⁴ Medlen för detta består av utökad kontroll som består i att dels minska möjligheterna till att kunna begå brott, dels genom att fokusera på individens förmåga till självkontroll.

Flertalet av dagens kriminologiska teorier bygger på ett rational choice-tänkande, där paradexemplet är rutinaktivitetsteorin. Denna teori går ut på att brott begås i situationer där det finns (i) en motiverad gärningsman, (ii) ett lämpligt brottsobjekt samt (iii) avsaknad av kapabel väktare. Brott uppstår alltså på grund av bristande kontroll endera i termer av övervakande kontroll påförd utifrån eller bristande självkontroll. Här finner man grunden för två av de subjektspraktiker som undersöks i denna artikel; det reformerbara som skall skolas i självkontroll och det obotliga som helt enkelt skall kontrolleras.

Vad som även bör tas in i bilden är dagens legitimering av kriminalpolitiken i Sverige. Som nämnts tidigare hade den så kallade behandlingskritiken stort genomslag på kriminalpolitiken, vilket även avspeglar sig i den officiella legitimeringen av densamma. Sedan 1989 har den primärt individualpreven-

¹¹ Andersson (2002), kap. 4.

¹² Sahlin (2000), s. 105.

¹³ Sahlin (2000), s. 99, se även Andersson (2002), kap 5 och Garland (2001), s. 15.

¹⁴ Garland (2001), s. 15.

tiva legitimeringen avförts och ersatts av en tredelad legitimering. Själva lagstiftandet, kriminaliserandet och nykriminaliserandet motiveras av dess allmänpreventiva effekter, det vill säga straffhotets brottsförebyggande verkan. Dömandet och utmätandet av straff legitimeras av att straffet skall vara en proportionell vedergällning på den begångna handlingen, medan verkställigheten av straffet motiveras på individualpreventivgrund, det vill säga att genomförandet av straffet skall göras så att risken för återfall minskar.¹⁵

Teoretiska utgångspunkter

Studiens teoretiska utgångspunkt utgörs av ett governmentality-perspektiv och tanken är att skriva en nutidshistoria kring producerandet av det kriminalpolitiska subjektet.¹⁶ Studien är förankrad inom governmentality såtillvida att det som ska analyseras dels utgörs av den kunskapsprocess som inramar själva styrandet, dels framställandet av det subjekt varemot styrandet både riktas mot och utgår från. I fokus sätts liberalismens tankefigur om det autonoma och självreglerande subjektet och en önskan om att förädla och utmejsla vad som därigenom framställs som individens egna resurser och egenskaper.¹⁷

I denna studie blir det även relevant att koppla analysen till den avancerade liberalismens styrningsrationalitet – de subjekt som produceras är sådana som eftersöks i denna form av liberalism. Den avancerade liberalismens styrning förlitar sig på experten och dennes kompetens på ett annat sätt än tidigare – styrandet går inte längre via samhället utan via individens självreglerade val. Expertkunskap handlar inte om hur samhället bör utformas för att uppnå det goda samhället, utan om hur individen bör handla, vilka val som är de rätta för att uppnå rationella individuella mål och därigenom det rätta samhället.¹⁸ Eftersom styrandet utgår från att det som finns är ett autonomt självförvaltande subjekt, delaktigt i sin egen styrning, blir

¹⁵ Andersson (2002).

¹⁶ Begreppet nutidshistoria presenteras närmare i Roddy Nilssons, Andreas Fejes och Ulf Olssons & Kenneth Petersons artiklar i denna antologi.

¹⁷ Kenneth Petersson, *Fängelset och den liberala fantasin. En studie om rekonstruktionen av det moraliska subjektet inom svensk kriminalvård* (Norrköping 2003).

¹⁸ Nikolas Rose, "Government, authority and expertise in advanced liberalism", i *Economy and Society* 22 (1993), s. 283–299. Jfr Shamal Kavehs definition av liberalism i denna antologi.

det således ett sådant subjekt som eftersöks i styrandet. Här framkommer hur styrandet alltid utgår från och grundas i en kunskap om det som ska styras.¹⁹

Att utgå från governmentality som teoretisk modell innebär att undersöka vilka tankefigurer och föreställningar som föreligger i styrandet av oss själva och andra. Att styra och påverka mänskligt handlande bygger på kunskap om det som ska styras: för att kunna styra eller påverka något måste det föreligga ett antal antaganden om hur det som ska styras är beskaffat.²⁰ För att kunna styra inom kriminalpolitiken krävs en kunskap om egenskaperna, förmågorna och förändringspotentialen hos de subjekt som innefattas i styrandets utövning. Tanken är att styrandet kan synliggöras genom sin kunskapsproduktion – frågan blir då hur styrandet ger upphov till specifika sanningar, men även hur dessa sanningar gör vissa frågor, domäner och problem styrbara.²¹

Det obotliga subjektet karaktäristik

Den obotliga historia är lika gammal som det kriminalvetenskapliga studiet av brottslingen. När fängelset som bestraffningsform introducerades, en åtgärd riktad mot brottslingen och inte brottet, behövdes en kunskap om vad brottslingen är för något. I det utrymmet trädde kriminalvetenskaperna in genom att producera just kunskap om brottslingen, vad han är, hur han ser ut och vad som driver honom.²² Genom dessa kunskapsformer har beteenden kunnat bedömas i termer av konformitet och avvikelse. De normer som upprättats har gjort det möjligt att kodifiera, rangordna, mäta och jämföra mänskligt

¹⁹ Kenneth Hultqvist & Kenneth Petersson, *Foucault. Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik* (Stockholm 1995), s. 25.

²⁰ Ibid.

²¹ David Garland, "Governmentality and the problem of crime. Foucault, criminology, sociology", *Theoretical Criminology*, 1–2 (1997), s. 173–214; Barry Hindess, *Discourses of power. From Hobbes to Foucault* (Oxford 1996). Jfr Roddy Nilssons, Andreas Fejes, Ulf Olssons & Kenneth Peterssons samt Thom Axelssons artiklar i denna antologi.

²² Michel Foucault, "About the concept of the 'the dangerous individual' in nineteenth-century legal psychiatry", i James Faubion (red.), *Power. Essential works of Foucault 1954–1984*, vol. 3 (New York 2000).

beteende.²³ Individualiseringsvetenskaperna har skapat scheman som gjort beteenden både synliga och till föremål för kunskap – beteenden har blivit identifierbara och registrerbara utifrån det raster av sociala koder som begreppen konformitet och avvikelse sprider över det sociala livet.²⁴

När återfallsbrottslingen upptäcktes på 1820-talet, tack vare statistiska undersökningar av fångpopulationen, började kriminalvetenskaperna inrikta sig på den problematik som har följt dem sedan dess – hur minskar man återfallen?²⁵ Den mest åtråvärda återfallsbrottslingen att finna var den vars borttagande från samhället genererade den största brottspreventiva effekten – den obotlige. Återfallsbrottslingen har under århundradena haft olika beteckningar som *homo criminalis*, recidivist eller kroniker. Den nuvarande beteckningen är karriärkriminell. Det som är avgörande för dessa beteckningar är att de avspeglar de subjekt som genom kriminalvetenskapernas kunskap definieras och skiljs från dem som bara begår enstaka lagbrott.²⁶

Att lokalisera den obotlige

De första försöken att lokalisera den obotlige och andra degenererade element i en viss population framställde kroppens yta som ett fält där de diagnostiserande faktorerna kunde utläsas och observeras. Här har vi bland annat Cesare Lombrosos studium av atavisten.²⁷ Genom att använda kroppens yttre proportioner och karaktäristika trodde man sig kunna studera det patologiska subjektet och systematiskt kartlägga osynliga mentala särdrag.²⁸ Efter ett tag blev det dock uppenbart att olika förmågor som påverkade kriminalitet och andra avvikelser inte kunde

²³ Bruno Latour, "Visualization and cognition. Thinking with eyes and hands", i *Knowledge and Society. Studies in the Sociology of Culture Past and Present* (1986), s. 1–40.

²⁴ Nikolas Rose, "Psyko-logens blick", i Kenneth Hultqvist & Kenneth Peterson (red.), *Foucault. Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik* (Stockholm 1995).

²⁵ Ian Hacking, "How should we do the history of statistics?", i Graham Burchell, Colin Gordon & Peter Miller (red.), *The Foucault Effect. Studies in governmentality* (Chicago 1991).

²⁶ Andersson (2004).

²⁷ Lombroso, som vanligen ses som kriminalantropologins centralgestalt, menade med begreppet atavist att det förelåg ett utvecklingsbiologiskt fel i/hos brottslingen.

²⁸ Nikolas Rose, *Inventing our selves. Psychology, power and personhood* (Cambridge 1998).

utläsas av kroppens yta. Tanken på förbrytaren som en lägre stående varelse var emellertid kvar för att stanna.²⁹

Misslyckandet med att utläsa den obotliges och andra avvikares karaktäristik utifrån deras lekamen förflyttade sökandet in i kroppen och till vad man kallade sinnesförmågorna. Speciellt intresse ägnades åt den sinnesslöe eftersom "(d)en sinnesslöe var besläktad med den prostituerade, den tuberkulossjuka, den vansinnige, den arbetsskygga, lösdrevaren och vällustingen – samtliga exempel på en degenererad konstitution".³⁰ Den sinnesslöe utgjorde ett hot mot samhällets fortbestånd och det behövdes verktyg för att kunna identifiera denne.

Ett viktigt verktyg i detta sammanhang blev intelligenstesterna, vilka slog igenom med införandet av allmän skolgång i England och Frankrike. Intelligenstestet i kombination med normalfördelningskurvan blev ett effektivt redskap i försöken att identifiera avvikelse. Med den kunde befolkningens intellektuella förmågor konstrueras i en enkel modell där dugligheten hos varje subjekt kunde fixeras och reduceras till en position på den aktuella kurvan.³¹ Även detta tänkande visade sig misslyckat som en nyckel till avvikarens identifikation, men ledde precis som Lombrosos och hans efterföljares idéer till att många personer fick spendera sina liv på institutioner, klassificerade som obotliga.³²

Den obotlige som ordningsproblem

De ursprungliga föreställningarna om den obotlige hör hemma i en tid av tilltro till vetenskapernas förmåga att lösa samhällsproblem. Kännetecknande för denna tid var biopolitiska åtgärder som framställde avvikelse, exempelvis brott, som samhällseliga och sociala problem.³³ Detta kan jämföras med de föreställningar som nu växer fram kring den obotlige. Denna utveckling sker inom en tankefigur som innefattar föreställningen om att brott och brottsligt beteende är ordningsproblem. Brottsligheten framställs

²⁹ Gordon Hughes, *Understanding crime prevention. Social control, risk and late modernity* (Buckingham 1998).

³⁰ Rose (1995), s. 179.

³¹ Ibid.

³² Nicole Hahn Rafter, *Creating born criminals. Biological theories of crime and eugenics* (Urbana 1997).

³³ Hugh (1998).

som ett hot mot demokratin och "det öppna samhället". Bilden av brottsligheten som ett ordningsproblem produceras framför allt på två sätt.

För det första har den så kallade vardagsbrottsligheten blivit en privat fråga. Enskilda medborgare skall ta ansvar för sina ägodelar genom olika typer av försäkringar och lås, men framför allt genom att ha kontroll över ägodelar och aktivt ta kontrollen över sina livsområden. Detta i form av frivilligorganisationer som till exempel grannsamverkan mot brott. Att skydda sitt livsområde har blivit en fråga om att upprätthålla ordning och det som utmärker hoten mot detta område är ordningsstörande beteenden från framför allt tonåringar.

För det andra blir brottsligheten ett ordningsproblem genom att den så kallade grova brottsligheten hotar ordningen i det offentliga rummet. Det är framför allt genom att hota statens våldsmonopol och genom att kränka en av statens viktigaste uppgifter, skyddet av medborgarna i det offentliga rummet, som brottsligheten har blivit ett ordningsproblem och inte bara ett socialt problem.³⁴

Från det förbjudna till det önskade

Tillsammans med att risktänkandets logik brett ut sig har uppfattningen om brottsligheten som ett ordningsproblem lett till att man hela tiden försöker förutse problem för att dessa skall kunna lösas innan de uppstår.³⁵ Det handlar om att genom bedömningar av situationer och populationer försöka avgöra vilka eller vad som utgör potentiella hot och att åtgärda dessa innan de blir faktiska problem. Härigenom blir själva värderandet av hotet och vad som utgör hot avgörande. När det handlar om avvikande beteende uppstår en fokusförskjutning från det i lag förbjudna till det önskade. Detta uppstår genom att det som skall åtgärdas inte är själva handlingen, utan de faktorer som kan vara orsaken till ett ordningsstörande beteende. Därför blir det viktigt att rikta åtgärder mot exempelvis ordningsstörande beteende eftersom dessa bedömts som riskfaktorer för brott. Mitchell Dean menar att rättstil-

³⁴ Denna tudelning av brottsproblemet är en avgörande problemställning i dagens Sverige. Styrandet byggs upp kring densamma och innebörden blir en omdefiniering av statens ansvars som därigenom går från ett välfärdsstatligt till en rättsstats mer begränsade ansvars. Andersson (2002).

³⁵ För mer om begreppet risk och dess funktioner inom socialpolitik och vuxenutbildning, se Andreas Fejes och Shamal Kavehs bidrag till denna antologi.

lämpningen i framför allt USA inte längre handlar om att åstadkomma någon form av samhällelig rättvisa med rättsväsendet som garant. Istället har straffandet blivit en kamp mellan en brottslighet som ses som ett farligt hot och ett samhälle som är utsatt för brottslighetens risker och som kräver vedergällning och samhällsskydd.³⁶ Barbara Hudson framhåller att även i Storbritannien har domstollämpningen allt mer kommit att handla om risk och riskbedömningar samt att rättviseargument får stå tillbaka för riskanalyser.³⁷ I Sverige har riskanalyser ännu inte tillåtits spela så stor roll i dömandeprocessen. Men det är värt att framhålla att i och med 1989 års straffvärdereform har instrument byggts in i regleringen av straffmättnings- och påföljdsvalsprocessen som mer än väl lämpar sig för riskanalyser. Detta är intressant eftersom regleringen ursprungligen var tänkt att innebära att straffmättnings- och påföljdsvalsprocessen skulle bygga på bakåtblickande logik via proportionalitetsprincipen.³⁸

Genom risktänkandet har behandlingen av brottsligt beteende börjat förskjutas från ett rättsligt förfarande byggt på lagar till ett administrativt handhavande, där tjänstemän och andra bedömer riskerna med oönskade beteenden. Risktänkandets logik är mer än uppenbar i exempelvis direktiven till den nya kriminalvårdslagen och psykansvarskommitténs betänkande.³⁹ Den gemensamma nämnaren i de direktiv, utredningar och förslag som på senare år behandlat kriminalvård är att en grupp kategoriseras som det *förändrade klientelet*. Dessa beskrivs som en mycket farlig grupp som förändrat förutsättningarna för kriminalvården, ett nytt klientel som samhället helt enkelt måste skyddas från.⁴⁰

³⁶ Mitchell Dean, *Governmentality. Power and rule in modern society* (London 1999).

³⁷ Barbara Hudson, "Punishment, rights and difference. Defending justice in the risk society", i Kevin Stenson & Robert Sullivan (red.), *Crime, risk and justice. The Politics of crime control in liberal democracies* (Devon 2001), s. 144.

³⁸ Andersson (2002).

³⁹ Dir. 2002:90, *En ny kriminalvårdslag*; SOU 2002:3, *Psykisk störning, brott och ansvar*, Betänkande av psykansvarskommittén (Stockholm 2002).

⁴⁰ Man kan skilja på riskanalyser och riskbedömningar på så sätt att analyser oftast görs mot aggregerade data och populationer medan bedömningar görs av enskilda och handlar om exempelvis den individuella återfallsrisken.

Den vansinnige

Under behandlingsideologin var argumentet att vissa individer måste hållas borta från samhället på grund av samhällshygieniska frågor – den degenererade utgjorde ett hot mot samhällets fortbestånd utifrån socialdarwinistiska föreställningar. Detta tänkande möjliggjorde drakoniska åtgärder som exempelvis sterilisering av sinnessvaga eller internering av obotliga brottslingar. Även idag motiveras åtgärder i termer av samhällsskydd. Psykansvarsutredningen presenterar 2003 ett förslag om en tidsobestämd påföljd som motiveras av just samhällsskyddsbehovet. Risktänkandets logik används för att motivera förslaget eftersom den tidsbestämda påföljden skall användas vid ”en påtalig återfallsrisk samtidigt som det frihetsberövande som annars skulle ha dömts ut inte är tillräckligt för att tillgodose samhällsskyddsintresset”.⁴¹

Här framträder den obotlige i form av den vansinnige. Förutom risktänkandet understöds dessa föreställningar återigen av en biologisk reduktionism. Psykiatrin har med stormsteg tagit sig tillbaka in i kriminalpolitiken. Man har sedan nederlaget på 1970-talet vässat sina vapen med forskning om gener, DNA, signalsubstanser, DAMP, ADHD och ”hjärnskador”.⁴² Det intressanta med denna nya vansinnighetskategorisering är att den innefattar en form av ansvarsförmåga. Själva vansinnet befriar inte från moraliskt ansvar.⁴³ Detta resonemang återfinns även i de diskussioner som psykansvarsutredningen för. I en situation där ”den vansinnige” blir frisk, vill man att han skall kunna påföras ett fängelsestraff att avkänna som ”frisk”. Främst handlar det emellertid om att den obotligt vansinnige skall ta ansvar för sitt sjukdomstillstånd; en sjukdom som inte kan botas men väl behandlas och underkuvas med medicin.⁴⁴

Den onde

Den obotlige har inte bara återkommit i form av den vansinnige utan även i form av den onde. Enligt Murray Edelman utgör skapandet av den onde ett

⁴¹ SOU 2002:3, s. 276.

⁴² Hughes (1998).

⁴³ Nikolas Rose, ”The Biology of culpability. Pathological identity and crime control in a biological culture”, i *Theoretical criminology* (2000), s. 5–34.

⁴⁴ Ibid.

viktigt inslag på alla nivåer i dagens politik.⁴⁵ Enligt honom är konstruktionen av den onde en politisk strategi som används för att förklara oönskade förhållanden samtidigt som man därigenom undviker den nödvändiga analysen som verksamma åtgärder kräver. Ondskan anses helt enkelt räcka som förklaring. Denna strategi kan på internationell nivå exemplifieras med beskrivningen av Saddam Hussein och på kriminalpolitisk nivå kan vi se den i framställningen av Tony Olsson och Jackie Arklöf. Vad som anses vara orsaken till dessa personers val av handlingar är deras ondska. Dessa onda brottslingar anses också vara verkligt rationella och deras handlingar manifesterar bara deras ondska.⁴⁶

Föreställningen om en rationell brottsling hör ihop med de kriminologiska teorier som vuxit fram efter behandlingstankens fall. Problemet med dessa teorier, som rutinaktivitetsteorin, är att de egentligen inte kan förklara varför grova brott begås, deras fokus ligger snarare på att förklara vardagsbrott. Emellertid har dessa teorier hjälpt till att utveckla en ny beskrivning av kriminalvetenskapernas stora problem – återfallsbrottsligheten. Karriärkriminell är den senaste formen av begreppsliggörande av återfallsbrottslingen och begreppet är intressant eftersom det ger en bild av just en rationellt väljande individ. Tanken är att en kriminell karriär byggs upp genom att brottslingen börjar med små brott och ordningsstörande beteende, för att därefter ”jobba sig upp i karriären” genom att till sist begå grova brott. Vad det egentligen handlar om är ett teoretiserande av den gamla devisen – *det börjar med en knappnål och slutar med en silverskål*.

Skyddsbehovet

Logiken i den obotliges återkomst är densamma som när den obotlige var närvarande i kriminalpolitiken senast – det handlar om ett neutraliserande av individen som motiveras av ett skyddsbehov. Vad som idag ger upphov till ett skyddsbehov är, till skillnad från förr, inte avvikarens eventuella sjukdom utan de risker denna medför. Logiken i dagens diskussioner och utredningar om kriminalvården handlar om att minska riskerna med ett farligt och svårhanterbart klientel.⁴⁷

⁴⁵ Murray Edelman, *The Politics of misinformation* (Cambridge 2001).

⁴⁶ Garland (2001).

⁴⁷ Se exempelvis SOU 2005:54, *Framtidens kriminalvård* (Stockholm 2005).

Vi har sålunda två former av den obotlige som egentligen överlappar varandra så till vida att den ena har ett moraliskt ansvar, medan den andra enbart är förkastlig på grund av sin ondska. Den obotlige i form av den vansinnige har ett moraliskt ansvar för sitt handlande som manifesterar sig på två sätt. För det första genom att det i såväl politiska som i allmänna samtal handlar om att bestraffa omoral när man dömer vansinniga för deras vansinnesdåd. För det andra har de vansinniga som diagnostiserats med "sjukdomar" som DAMP och ADHD moraliskt ansvar att handskas med sin sjukdom via exempelvis medicinering. Den onde däremot undandras egentligen alla former mänsklighet och manifesteras bara i form av sin ondska.⁴⁸

Det reformerbara subjektet

Basen i de behandlingsepistemologier som används i omskapandet av det reformerbara subjektet utgörs av föreställningen om en fri vilja och risktänkandets logik. Att subjektet har någon form av fri vilja är en grundförutsättning för att ens kunna formulera de påverkansprogram som bygger på kognitiv beteendeterapi (KBT). Vid den påverkan som skall göras inom kriminalvården handlar det om att förändra hur "brottslingen" tänker. Detta eftersom

[...] (f)örändrat beteende åstadkommes på ett effektivt sätt genom att ändra på vad vi tänker och hur vi tänker. Känslor, tankar och beteende hänger alltid ihop på något sätt. Ändrar vi på en av dessa faktorer, påverkas alla tre. När vi arbetar med kognitiva metoder, fokuserar vi på tankeprocessen som den mest användbara för att åstadkomma förändringar.⁴⁹

Historiskt har de faktorer som framförts som kausala för brott varierat från fysisk predisposition till socialstrukturell determinism – förklaringsformer som lämnat litet eller inget utrymme till en fri vilja.⁵⁰ Däremot innefattar rutinaktivitetsteorin, och andra kriminologiska teorier som utvecklats efter 1960- och 70-talens behandlingskritik, idéer som förutsätter en fri vilja av den typen KBT utgår ifrån.

⁴⁸ Andersson (2004).

⁴⁹ http://www.kvv.se/templates/KVV_InfopageGeneral____3612.aspx (tillgänglig 2006-05-15).

⁵⁰ Andersson (2004).

Terapins uppbyggnad

Kriminalvårdens KBT-program omfattar vanligen sju block där det första är att lära sig problemlösning där "(m)an lär sig skilja mellan fakta och åsikter samt att hämta information för bättre ställningstaganden i olika situationer". I det andra blocket tränas man i sociala färdigheter där social kompetens är att "lära sig ett beteende som leder till färre problem". Genom det tredje blocket lär man ut förhandlingsfärdighet genom vilka den kriminelle "lärt sig att kunna acceptera kompromisser, undvika konflikter genom att ge och ta i det dagliga livet samt att finna alternativ genom att analysera olika konsekvenser när de ställs i en valsituation". Det fjärde blocket ägnas åt hantering av känslor genom att behandla "hur det känns när vi börjar få problem, vad som gör oss upprörda och hur ilska utlöses". Det femte blocket består i att lära ut kreativt tänkande med syftet att "använda sin fantasi för att undvika enkla lösningar som ofta leder till problem". Ett sjätte led består i att lära sig värderingar som innebär "att genom aktivt lyssnande, diskussioner och ett öppet synsätt lära sig acceptera andra". Slutligen består programmet av att det lär ut kritiskt tänkande vilket innebär att "[d]eltagarna tränas i att tänka grundligt, logiskt och rationellt".⁵¹

Det subjekt som detta program eftersträvar tycks mer än kompatibelt med den avancerade liberalismens styrningsrationalitet. KBT, som reforminstrument inom kriminalvården, handlar om det kontinuerliga bearbetandet av jaget via skolning, träning, fortbildning, kompetenshöjning som väl tangerar den form av styrningstänkande som Nikolas Rose beskriver.⁵² KBT-programmen tycks handla om att lära ut giltiga tekniker för att människor skall kunna ommodellera sig själva.

KBT och risktänkande

Det som genomsär och informerar reformeringsprocessen är risktänkandet. Den epistemologiska basen för KBT-programmen utgörs av riskanalyser. Det handlar här om ett risktänkande som innebär att vi hela tiden lever med olika risker som vi måste ta hänsyn till och basera vårt handlande på. KBT handlar om att få subjektet att inse och ta ansvaret för det som händer dem.

⁵¹ Ibid.

⁵² Nikolas Rose, *Powers of freedom. Reframing political thought* (Cambridge 1999), s. 161.

Individen måste förstå att risk är något vi kan och bör lära oss att hantera, minimera, lokalisera och undvika. Risker är något som omfattar oss alla.⁵³

Vi kan alltså konstatera att föreställningen om risk används på olika sätt. Å ena sidan används detta tänkande för att begreppsliggöra det reformerbara subjektet som skall styra sina val av handlingar utifrån kontinuerligt genomförda riskanalyser av sig själv och sitt handlande. Å andra sidan förstås risktänkandet som profylax där subjektet suddas ut till förmån för riskfaktorerna. Denna tudelning ger en begynnelsepunkt som inte tar avstamp i en konflikt/motsättning baserade på observationer och erfarenhet, utan snarare tar utgångspunkt i riskfaktorer som härletts ur en allmän definition av risker och faror som önskas undvikas; en profylax som handlar om övervakning som ämnar till systematisk proaktiv prevention.⁵⁴ Att göra riskbedömningar av "klienterna" har också blivit en huvudsyssla inom dagens kriminalvård. Risktänkandet generar vetande för alla nivåer av systemet, i allt från personutredningar till bedömningar av risker för återfall. Detta tänkande är en beslutsteknik som är tillämpbar överallt.

Självdisciplin

Det reformerbara subjektets disciplineringsresa i det egna tänkandet syftar till att subjektet skall omvandla de externa kraven på beteende till självpåtaga krav i form av självdisciplin. Tanken är att om subjektet internaliserar gränserna för riktigt beteende i sitt "eget" tänkande kommer det att avstå från oriktigt beteende.

Kännetecknande för de nya reformeringspraktikerna är hur dessa gränser presenteras för det avvikande subjektet. Tidigare skulle experten via botandet lära ut och tillgängliggöra dessa gränser. Detta botande hade sin grund i den kunskapsmässiga överlägsenheten hos experten som låg inbyggd i den läkare-patient-relation som var tillgängliggörandets grundförutsättning. Den bekännelseprocess som låg till grund för denna epistemologi byggde på en hierarkisk relation och därigenom en hierarkisk övervakning.

Det nya tillgängliggörandet av gränser sker via bekännelsen och mötet med "jämlingar". I detta ligger en horisontal istället för hierarkisk övervak-

⁵³ Andersson (2002).

⁵⁴ Robert Castel, "From dangerousness to risk", i Graham Burcell, Colin Gordon & Peter Miller (red.), *The Foucault effect. Studies in governmentality* (Chicago 1991), s. 288.

ning. Reformeringsprocessen skall lära de intagna subjekten att skapa sitt eget fängelse genom att lära sig självkontroll:

[D]et faller liksom på den intagnes lott att lyckas eller misslyckas med detta att förse sig med murar och staket inom sig själv. Den intagne måste inför sig själv rita upp ett fungerande fängelse, vars omarkerade gränser styr honom att mentalt vakta på varje steg.⁵⁵

Själva kärnan i KBT är att avvikande beteende uppstår på grund av brister och tillkortakommanden i det egna tänkandet och självkontrollen. Det viktigaste verktyget i tillämpandet av självkontroll är riskanalys och riskhantering. Självkontrollen tycks gå ut på att man hela tiden skall göra riskanalyser av sitt eget beteende som man i sin tur lär sig känna genom bekännsen. I detta finns även en föreställning om det livslånga lärandet, man måste hela tiden lära känna sig själv och ens tillkortakommanden om och om igen.

De nya reformeringspraktikerna syftar, till skillnad från botandets praktiker, till att lära subjektet att handskas med sina tillkortakommanden. Vad man säger sig sträva bort från i svensk kriminalvård är vedergällning, passivitet och hjälplöshet. Tanken är att man bör komma bort från ovanifrån införda direktiv och dikterade förändringsbehov – skeenden som man menar leder till underkuvelse. Vad man vill nå är självbestämmande, självreglerade val och man anser sig nå dithän genom att uppmuntra inaktiva avvikare till att bli aktiva och självmotiverade. Det man vill betona är samarbete och interaktiv kommunikation. Det handlar om att via självbekännsen få det styrda subjektet att producera sanningen om sig själv; en genomgripande bekännsprocedure som samtidigt syftar till att iscensätta ”det goda livet”.⁵⁶

Självbestämmande, självreglering och valfrihet

Ett fundament i de beskrivna praktikerna är dess antiexpertistillämpning. Detta betyder inte att experterna försvunnit från reformeringsprocessen, utan det innebär snarare att relationen mellan forskning och praktisk tillämpning förändrats. Experten arbetar idag inte genom att sätta upp regler och kräva dess genomförande, utan genom att tillhandahålla och bistå med råd och

⁵⁵ Petersson (2003), s. 56.

⁵⁶ Ibid, s. 68.

information som det är upp till den enskilde att handskas med utifrån ett risktänkande. Detta innebär att den intagne skall lära sig beakta riskerna i sin egen livsföring utifrån att denne lär sig känna igen och förstå sitt beteende medan experten drar nytta av erfarenheter av att ha haft liknande "problem" som den som skall vårdas. Borta är alltså den forskare som befinner sig ovanför den krassa verkligheten och som ger direktiv från sitt verklighetsfrånvända laboratorium. De nya reformeringspraktikerna utgår helt enkelt från en "mer verklighetstillvänd" kunskap. Den erfarenhetsbaserade kunskapen har formen av möte – igenkännande – bekännelse. Grunden för den är; jag har varit där, jag vet hur det är eller hur det ser ut. Kunskapen är alltså ett sunt förnuft som uppstår ur bekännelsen – ett bekännande av hur det verkligen är.⁵⁷

Vad som eftersträvas är sålunda ett självreglerande subjekt som är förmöget att bete sig i den avancerade liberalismen valfrihetsvärld.⁵⁸ Inom kriminalpolitiken i allmänhet figurerar nu tankefigurer som handlar om det positiva med frivillighet, ansvar, informell kontroll. I dessa framställs filantropi, frivilliga sammanslutningar och moralisk fostran som botemedel till den centraliserade maktens pacificerande paternalism.⁵⁹ Lokala brottsförebyggande råd, medlingsverksamhet, brottsofferrörelsen och restorativ rättvisa som kriminalpolitik kräver, menar man, filantropi och aktiva medborgare.

Framväxten av en expertstyrd och professionell kriminalvård, som företrädarna för denna nya form av kriminalvård kritiserar, var inte på förhand given. Religiösa grupper som kväkarna i USA drev fängelser,⁶⁰ och tanken att just vår form av polis skulle sköta lagens upprätthållande är en sentida tankefigur.⁶¹ I Sverige påbörjades dock en professionaliseringsprocess inom kriminalvården med framväxten av en kår av frivårdare, en professionalisering som sågs påkallad på grund av den villkorliga frigivningens införande

⁵⁷ Petersson (2003).

⁵⁸ Om självreglering inom sinnessjukvården, se Mikael Eivergårds bidrag till denna antologi.

⁵⁹ Robert Andersson "The unveiling of merit – the local community and the prudent citizen", i Thomas Popkewitz, Kenneth Petersson, Ulf Olsson & Jamie Kowalczyk (red.), *The future is not what it appears to be. Pedagogy, genealogy & political epistemology* (Stockholm 2006).

⁶⁰ P-E Wallén, *Svensk straffrätts historia*. Del 2 (Stockholm 1979).

⁶¹ Garland (1996).

1906.⁶² Under större delen av 1900-talet har också staten allt mer kommit att ta över drivandet av institutioner som verkat för barnavård, sjukvård, missbruksvård och kriminalvård. Allt detta som ett led i ett behandlingstänkande som Claes Levin benämner den socialpolitiska behandlingstanken.⁶³

Behandlingstänkandet har alltså gått från att många gånger ha haft starka inslag av filantropi till ett statligt övertagande genom införandet av professionella yrkesgrupper. Nu är filantropin på väg tillbaka i stor stil som lösning på många problem inom kriminalpolitiken.

Vetandets nya väg – från det universella till det partikulära

En ytterligare aspekt av dessa nya praktiker är deras lösning på vetandets kris, det vill säga de problem om förutsägbarhet, prediktion, generaliserbarhet, vetenskapsoptimism och botande som drabbade beteende- och samhällsvetenskaperna på 1970-talet. Detta problem – enkelt uttryckt oförmågan att göra de intagna friska med expertis – löser den nya kriminalvården genom att framföra minskade anspråk gällande vetenskaplig optimism. Dess syfte är numera endast att lära ut olika tekniker för att lära den avvikande att handskas med sina "problem". I en kognitiv terapi är det terapeutens uppgift att leverera tekniker för att individen skall kunna bryta sönder negativa tankescheman.⁶⁴

KBT bygger, kanske i ännu högre grad än klassisk psykoanalys, på metodologiska modeller som är beroende av kontextuella normativa föreställningar som omsätts i begrepp som "bristande självkontroll", "hög impulsivitet" och "oförmåga att se konsekvenserna av ens handlingar". Avvikande beteende är helt enkelt ett uttryck av "bristande personliga färdigheter". Istället för universella lösningar syftar KBT till att producera kontextuella lösningar. Dess anspråk är alltså partikulärt, till skillnad från tidigare former av kriminalvård som hade universellt gällande svar på kriminalitetens problem.⁶⁵

⁶² Christian Häthén, *Straffrättsvetenskap och kriminalpolitik. De europeiska straffteorierna och deras betydelse för svensk strafflagstiftning 1906–1931, Tre studier* (Lund 1990); Kerstin Svensson, *I stället för fängelse? En studie av vårdande makt, straff och socialt arbete i frivård* (Lund 2001).

⁶³ Claes Levin, *Uppfostringsanstalten. Om tvång i föräldrars ställe* (Lund 1998).

⁶⁴ Petersson (2003).

⁶⁵ Andersson (2004).

David Garland talar om hur man inom kriminalpolitiken i Storbritannien och USA håller på med en process han benämner *redefining success*.⁶⁶ Som jag ser det är det just vad dessa förändrade förväntningar på vetenskaperna handlar om – de stora vetenskapliga idealen med universallösningar omdefinieras till målsättningar som är tämligen små och specifika, samtidigt som de ska vara lätta att utvärdera. Steven Lab säger om den nya behandlingsforskningens resultatmått att: "(p)erhaps the most common outcome measure in the rehabilitation literature are those that do not look to recidivism and deviant behaviour".⁶⁷ Istället utvärderar man saker som förändringar av självkänsla, språkhäntering, attityder och anpassningsförmåga.

För att sammanfatta kan man säga att den moderna bestraffningsapparaten allt sedan Benthams panoptikon har förmedlat en disciplineringsprocess som handlar om ett övervakande seende. Den klassiska behandlingstankens disciplineringsprocess utgick från en hierarkisk övervakning påförd utifrån. De nya reformeringspraktikerna syftar istället till en horisontal övervakning som skall komma inifrån för att manifestera sig utåt i ett personligt ansvar. Vad som eftersträvas är en självkänedom, tillgänglig via beaktelsen, som skall omsättas i redskap för att handskas med sig själv och sina problem. Dess huvudsakliga epistemologiska bas, kognitiv beteendeterapi, handlar om att förändra hur vi tänker, våra attityder, mål och önskningar. Vad som eftersträvas är att ge verktyg till subjektet, så att denne kan bli en ansvarstagande person som kan komma att delta i de samhällsvisioner som styrandet omfattar.

Dömandets subjekt

Dömandets subjekt leder fram till både det reformerbara och det obotliga subjektet. Men häri ligger också det subjekt som bara behöver ett skarpt tillrättavisande. Idealt sett, men sett även ur straffutmätningsspraxis, är det subjekt som står inför domarskranket ett subjekt som skall finna den "rätta vägen" genom ett skarpt tillrättavisande.

⁶⁶ Garland (2001).

⁶⁷ Steven Lab, *Crime prevention. Approaches, practices and evaluations* (Cincinnati 2004), s. 294.

Den juridisk-filosofiska diskursen

Den demokratiska maktformeringen formuleras vanligen i termer av att staten mot upplåtande av makt erbjuder sig, eller snarare, ställer sig som en garant för individens frihet, säkerhet och trygghet. Den demokratiska maktformeringen hämtar sin legitimitet inifrån samhällskroppen. Tanken är att den demokratiska maktutövningen, till skillnad från suveränens, utgår från medborgarnas vilja och makt som de upplåter till staten att förvalta genom fria och allmänna val. Detta kan man kalla den juridisk-filosofiska diskursen för legitimering av demokrati.⁶⁸

I denna diskurs finns också föreställningar om maktutövningens legitimitet, där maktutövningen skall begränsas via lagstiftning. Rättsprinciper som legalitet, proportionalitet, förutsägbarhet och likhet inför lagen har uppfattas som begränsningar på statens maktutövning, begränsningar som formulerades i direkt motsättning till vad man såg som kännetecknen för en despotisk maktutövning.⁶⁹

Mot denna tolkning av rättvisans, lagens, domstolarnas och kriminalvårdens funktion, har hela tiden stått behovet av att styra och disciplinera befolkningen, att sköta, uppfostra och dressera den utifrån ett allmänt bästa. I stället för att betrakta straffrätten som en begränsning för statens maktutövning, har man velat uppfatta den som ett instrument för att uppnå olika syften. Under den juridisk-filosofiska diskursens täckmantel har detta skett inom ramen för ett utilitaristiskt nyttotänkande.⁷⁰

Det nyttiga straffet

Centralt i strävanden efter att åtgärda problem eller avvikelser är en kunskap om det som skall åtgärdas. Den kriminalvetenskapliga kunskapen har alltid varit avgörande i skapandet av brottslingen. Historiskt är det alltså kriminalvetenskapligt vetande om brottslingen som legat till grund för styrandet av brottsligheten. Denna kunskap har följaktligen bidragit till skapandet av detta subjekt. Logiken och rationaliteten i såväl kunskapsproduktionen som kriminalpolitikens utformning har varit av utilitaristisk karaktär, där nyttan

⁶⁸ Michel Foucault, *Society must be defended. Lectures at the collège de France, 1975–76*, Mauro Bertani & Alessandro Fontana (red.), (New York 2004).

⁶⁹ Andersson (2002).

⁷⁰ Ibid.

av både forskning och tagna åtgärder legitimerat såväl forskningen som politiken. Föreställningen om vad som skall förstås som brottspreventivt eller inte genomskär därför både kunskapen och maktutövningen.⁷¹

Själva utdömandet av det som endera benämnts straff, sanktion eller påföljd har historiskt gått hand i hand med en biopolitik som riktats mot skötandet och omvårdnaden av befolkningsstammen.⁷² Dess normativa grund har varit en nyttoetik som sträcker sig från nyttan av att åtgärda det enskilda subjektet till nyttan av att upprätthålla samhällsskyddet. Kunskapsbasen i kriminalpolitiken har utgjorts av en behandlingsideologi, omfattande olika vetenskapliga program, där det patologiska subjektet skapats för att kunna åtgärdas via olika behandlingsåtgärder. Detta har inneburit att utgångspunkten för kriminalpolitiken allt sedan 1800-talets mitt har varit att brott uppstår på grund av sjukdomstillstånd hos enskilda subjekt och att kriminalpolitikens syfte är att undanröja dessa sjukdomstillstånd. Kriminalpolitik handlade därmed om att finna vetenskapliga sätt att identifiera det avvikande subjektet, så att det endera kunde botas eller isoleras från det omgivande samhället. I denna strävan sammanstrålade tankefigurer omfattande positivistisk vetenskapssyn, socialdarwinism, nationalism, föreställningar om rasen och vetenskapsoptimism.⁷³

Följderna för domstolsförfarandet och själva dömandet blev att dessa processer underordnades nyttan. Nyttan av straffandet drev hela processen. Påföljden, sanktionen, straffet skulle anpassas till brottslingens sjukdomstillstånd och inte bestämmas av faktorer som skuld, uppsåt eller ansvar. Att låta domstolsförhandlingar handla om skuld och ansvar var irrationellt och ociviliserat eftersom det handlade om sjuka individer i behov av vård. Denna behandlingsideologi nådde sin höjdpunkt inom kriminalpolitiken under 1950-talet, när det i flera länder framfördes förslag om att påföljdsbestämningen skulle skötas av läkare och psykiatrer. I Sverige var skyddslagsförslaget⁷⁴ ett exempel på denna vetenskapsoptimism. I Storbritannien var straffrättaren och kriminologen Lady Barbara Wotton en stark förespråkare

⁷¹ Ibid, kap. 5.

⁷² För en definition av biopolitik, se Shamal Kavehs artikel i denna antologi.

⁷³ Hughes (1998).

⁷⁴ SOU 1956:55.

för att helt avskaffa ansvarsfrågan och låta hela straffmätningen och påföljdsvalet skötas av experter.⁷⁵

Den juridiska rationaliteten

Under 1950-, 60- och 70-talen hördes allt fler röster som ifrågasatte effektiviteten hos dessa behandlingsåtgärder och det rättvisa i att behandla brottslingar som sjuka. Kritiken var av två slag. För det första var det en juridisk kritik som hävdade att behandlingstanken stred mot de grundläggande rättsprinciperna rörande likhet inför lagen, förutsägbarhet, legalitet och proportionalitet. Behandlingstanken var orättvis eftersom det var personen och inte handlingen som bestraffades och sålunda var det inte brottets svårighetsgrad utan personens sjukdomstillstånd som avgjorde valet av påföljd. För det andra var det en empirisk kritik som påvisade att tagna behandlingsåtgärder inte gav några positiva resultat på brottsligheten. Behandlingstanken hade inget empiriskt stöd och behandlingskritikerna ifrågasatte rimligheten i antagandet att brott hade sin orsak i det patologiska subjektet. Kritikerna påvisade att socioekonomiska strukturella faktorer var viktigare om man ville förstå varför brott begicks. Behandlingstanken var följaktligen både vetenskapligt osund och juridiskt orimlig.⁷⁶

Den juridiska kritik som framfördes mot behandlingsideologin byggde alltså på att det var orättvist att låta faktorer som tog sikte på framtiden styra utformningen av kriminalpolitiska åtgärder och att låta konsekvenserna av sanktionen bestämma hur straffet/påföljden skulle utformas. Frågeställningen i dömandet borde istället handla om hur rättvisa uppnås. Argumenteringen tog som utgångspunkt att straffsanktionen till sitt väsen är ett fördömande. Straffet skulle alltså utifrån sin karaktär av fördömande fördelas utifrån "[...] a matter of fairness according to the degree of blameworthiness of convicted criminals' conduct".⁷⁷ Denna beslutsgrund är bakåtblickande till skillnad från den utilitaristiska etikens framåtblickande beslutsgrund. I fokus sätts hur allvarligt den brottsliga handlingen bedöms vara utifrån frågor om uppsåtet, ansvarsförmåga och skador.

⁷⁵ Claes Lernestedt, "Något om grunden för den mänskliga ansvarsförmågan inom straffrätten", i *Juridisk Tidskrift* 8 (1996/1997), 323–351.

⁷⁶ Andersson (2002), kap. 3.

⁷⁷ Andrew von Hirsch, *Doing justice. The choice of punishments. Report of the Committee for the Study of Incarceration* (New York 1976), s. viii.

Denna pliktetiska argumentering tog vedergällning och soning som grund för straffandet. Därigenom formulerades dömandet som just dömande och det blev fråga om att straffa, att straffa begångna orätter. Att framhålla soning och vedergällning innebär att grunda straffsystemet i andra hänsynstaganden än samhällsnyttan. De krav som då ställs på straffrättens utformning förefaller i stor utsträckning bygga på juridikens egen rationalitet och tala mot en inblandning av fenomenet samhällsnytta. Det handlar om en process som innebär en fokusförskjutning i dömandeprocessen från det goda till det rätta som samtidigt innebär producerandet av ett nytt subjekt för straffandet; ett rationellt subjekt med fri vilja.

Att placera frågan om straffandets utformning inom en vedergällningslogik, där empiriska frågor om straffets brottspreventiva effekter är borttagen, innebär att "vetandet" om vilket straff den enskilde skall ådömas inte är en empirisk fråga, belägen i en verklighet utanför dömandeprocessen. I stället placeras frågan om vilket straff som skall utdömas i ett moraliskt system där rättvisa och det rätta eftersträvas.

Straffvärdereformen

År 1989 genomfördes i Sverige en reform av straffrätten och nya regleringar av straffmätning och påföljdsvalsprocessen infördes. Numera handlar dömandet i Sverige om att påföra brottslingen en proportionerlig vedergällning som skall baseras på handlingens straffvärde. Vad domstolen prövar är först och främst skuldfrågan. Om skuld kan påvisas vidtas frågan och straffmätning och påföljdval. Vad som vägleder denna process är inte subjektets patologi och egenskaper, utan handlingens egenskaper som till exempel skadlighet och förkastlighet. Brottet definieras utifrån dels avsikter och ansvarsförmåga hos ett handlande subjekt (brottets subjektiva rekvisit), dels effekterna av handlingen (brottets objektiva rekvisit). Det är själva brottet och inte brottslingen som skall bestraffas och för att ett bestraffningsbart handlande skall föreligga krävs att både de objektiva och de subjektiva rekvisiten är uppfyllda.⁷⁸

Framställandet av straffandet som ett etablerande av rättvisa innefattar tankefigurer som inrymmer beskrivningar av juridik och rättstillämpning som något som alltid handlat om att avgöra skuld, ansvar och uppsåt. Tan-

⁷⁸ Nils Jareborg & Josef Zila, *Straffrättens påföljdslära* (Stockholm 2000).

kar om att dömandeprocessen i sitt väsen alltid strävat mot att åstadkomma det rätta, och inte det goda, bygger på en tankefigur om att rättsprocessen alltid burit dessa värderingar. Detta motsägs dock av att kriminalpolitiken, och då även straffandeprocessen, alltid tycks innefatta ett nyttotänkande och en preventionsvilja.⁷⁹ Även om jurister velat betona straffrättens roll som statens gräns, är det viljan att använda den som statens instrument som triumferat. Det producerande av ett ansvarsförmöget subjekt som dagens svenska straffrätt bygger på ligger i fas med en generell ansvarsgörandeprocess på flertalet områden i samhället. Som visats innefattar dagens kriminalpolitik många olika subjektsskapande praktiker där den gemensamma nämnaren är ett ansvarigt subjekt. Att man idag talar om ansvar på det sätt som man gör i domstolarna, bygger sålunda på att det är just de subjektsegenskaperna som primärt eftersöks, dels inom kriminalpolitiken och dels inom politiken i allmänhet.

Jämvikt och rättvisa

Att förflytta dömandeprocessen tyngdpunkt från att handla om att åstadkomma det goda till att uppnå det rätta innefattar många tankegestalter. Av dessa är det kanske det "naturliga" och det "normala" som är mest intressant. Följer man de kriminalpolitiska, juridiska och rättsfilosofiska debatterna från behandlingstankens fall på 1970-talet framträder ett naturliggörande av ansvar, fri vilja, vedergällning och proportionalitet, samt hur dessa företeelser framställs som rättsprocessens väsen och innebörd. Detta är en förändring där rättsprocessens väsen först framställs som opposition mot den orättvisa som råder på grund av behandlingssideologin; för att sedan framställas som ett botemedel mot samhälleliga orättvisor som uppstår på grund av nyttotänkandet, och till sist konstrueras som något "naturligt" som mer eller mindre alltid legat immanent i rätten oavsett om det goda och nyttoetiken egentligen styrt.⁸⁰

I denna förändring från det goda till det rätta ligger även konstruerandet av ett straffandets subjekt som har egenskaper och förmågor som gör det naturligt att tala om frågor såsom skuld, ansvar och uppsåt. Det är en *homo penalis* som framträder, som till skillnad från *homo criminals*, hela tiden

⁷⁹ Andersson (2002), kap 5.

⁸⁰ Andersson (2002).

överväger sitt handlande utifrån sin vilja. Men det är inte Benthams lust över lidandekalkylerande subjekt som produceras, utan ett moraliskt ansvarstagande subjekt som väger moral/omoral och inte lust/lidande i sina kalkyler. Vedergällning handlar om förtjänst, det är odygdigt kontra dygdigt handlande som sätts i fokus. Det är subjektets förtjänster eller brister som adresseras i dömandeprocessen. Brottet blir då också ett angrepp mot den jämvikt som är samhällets kärnpunkt. Brottsslingen står genom sitt brott i moralisk skuld till samhället genom att brottet hotat jämvikten. Straffandet blir ett återupprättande av jämvikten och ur denna process framträder ett moraliskt och ansvarstagande subjekt som framställs genom synliggörandet av dess brister. Det är detta som är dömandeprocessens grund. Att döma den odygde är att producera den dygde som normalitet.

Att dömandet kunnat framställas i termer av en återknytning till vad som beskrivs som rättens naturliga funktion är intressant när Foucault påvisar hur just rätten från 1700-talet och framåt spränger sina gränser i disciplinerandets tjänst. Rätten och då speciellt straffrätten blir under denna period ett viktigt instrument när disciplinering som maktutövning sprids över hela samhällskroppen.⁸¹ Att detta tal om, och denna framställning av, straffrätten som något som strävar mot det rätta och det subjektsegenskaper som därigenom produceras, ligger i fas med andra ansvarsgörande praktiker vari välfärdsstaten retirerar från att vara en disciplinär biopolitisk stat till att bli en rättsstat. Detta gör denna fråga minst sagt intressant. Att den juridisk-filosofiska diskursen som legitimering ges det utrymme den ges speglar förändringarna i styrandet i stort, där staten blir en upprätthållare snarare än en reformator.

Straffandet som maktformering och styrande

De subjekt som utmejslas inom kriminalpolitiken är i sig till viss del motsägelsefulla. Många konkurrerande tankefigurer är närvarande. Här ryms ondska som företräde tillsammans med rational choice; vedergällning och återanpassning. Här gestaltas framtiden via risktänkandet och riskanalyser, men även genom nostalgi och återblickar på ett svunnet samhälle där moral, ordning, informell kontroll och fasta värden var givna. Men oavsett tankefi-

⁸¹ Michel Foucault, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse* (Lund 1987).

gurernas tillsynes motsatta relationer framträder dygder, företräden och egenskaper som är mer normala och mer önskvärda än andra. Det är en ansvarfull och moralisk medborgare som genom sin närvarande frånvaro belyser det önskvärda subjektets egenskaper.

De förändringar som uppmärksammats ovan kan beskrivas som en övergång från en kriminalpolitik som social ingenjörskonst till kriminalpolitiken som moralisk ingenjörskonst. Frågan är dock om inte detta bör ses som en återanvändning av de tankefigurer om moral som verktyg för samhällsutveckling som rådde vid 1800-talets början.⁸² Dagens fokus på de moraliska aspekterna inom kriminalpolitiken och viljan till moralisk fostran av så väl avvikaren som den ansvarsfulle medborgaren talar här sitt eget språk.

Som Foucault påvisat är en analys av straffandet en tämligen god beskrivning av de rådande maktformerna i ett samhälle. Det subjekt som producerades inom kriminalpolitiken under 1800- och större delen av 1900-talet var ett subjekt som skulle inordnas under, friställas inför och botas av en under perioden allt mer expanderande expertis och statsapparat. Dagens subjekt skall snarare friställas gentemot den stat som tycks avsäga sig allt mer av det ansvar för det som tidigare benämndes sociala eller samhällseliga problem. Om de olika kriminalpolitiska subjekten tidigare skulle införas i och åtgärdas via "det offentliga" skall dagens subjekt således å ena sidan frikopplas från staten, men å andra sidan fortsättningsvis legitimera den samma. Den reformerbara och den som endast behöver ett skarpt tillrättavisande blir på ett helt annat sätt idag ansvariga för sina tillkortakommanden. Staten bibehåller rätten att straffa, men tycks avsäga sig ansvaret för dessa subjekts fortsatta vandel. Den obotlige däremot är fortsättningsvis statens ansvar, men detta ansvar ser annorlunda ut. Numera handlar det om ett skyddande av de laglydiga medborgarna mot det hot som den obotlige utgör. Även om tankarna kring samhällsskydd inte är nya i sig tycks dagens tankefigurer vara befriade från de föreställningar kring förädlandet av "samhället" och "befolkningen" som exempelvis steriliseringslagar och interneringslagar innefattade. Det "samhällsskydd" som synes erbjudas inom dagens kriminalpolitik sträcker sig till en moralisk och ansvarfull medborgare som genom sin ansvarsförmåga gjort sig förtjänt av detta skydd.

⁸² Om moralteknologier, se Frans Lundgren, *Den isolerade medborgaren. Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt* (Hedemora 2003).

Livslångt lärande i Sverige

En teknik för att återskapa det vuxna utbildningsbara subjektet

*Andreas Fejes**

I nutida berättelser om välfärdsstaten i ”Väst” lyfts livslångt lärande fram som ett medel för att den Europeiska unionen och dess nationer ska fortsätta att vara ledande inom utbildning, forskning, ekonomi etcetera. Vi lär oss ständigt på olika platser såsom i vuxenutbildningen, på arbetsplatsen, på fritiden och i familjen. Alla dessa arenor är del av det livslånga lärandet.¹ Berättelserna skapar ett löfte om en förbättring för alla; alla ska inkluderas i det livslånga lärandet som ett sätt att nå sina mål och önskningar i livet.

Konstruktionen av lärande i relation till olika praktiker är inte endast ett sätt att nå ”paradiset”, det skapar också historiska praktiker för styrning.² Utbildning har sedan ett par hundra år tillbaka varit ett sätt att styra befolkningen och skapa ett bättre samhälle. De subjekt och det samhälle som konstrueras som åtråvärda idag är inte desamma som i andra tider. Begrepp

* Jag vill tacka Professor Staffan Larsson, Universitetslektor Ulf Olsson, Professor Thomas S. Popkewitz och torsdagsgruppsseminariet vid Department of Curriculum and Instruction, University of Wisconsin-Madison, för synpunkter på olika upplagor av denna text. Den är en bearbetad version av Andreas Fejes ”The planetspeak discourse of lifelong learning in Sweden. What is an educable adult?”, i *Journal of education policy* 21 (2006).

¹ SOU 1998:51, *Vuxenutbildning och livslångt lärande. Situationen inför och under första året med Kunskapslyftet* (Stockholm 1998); *European Commission, Communication from the Commission. Making a European Area of Lifelong Learning a Reality* (Brussels 2001).

² Thomas S. Popkewitz, ”Governing the Child and Pedagogicalization of the Parent. A historical excursus into the present”, i Marianne Bloch, Kerstin Holmlund, Inger Moqvist och Thomas S. Popkewitz (red.), *Governing children, families and education. Restructuring the welfare state* (New York 2003), s. 35–61.

reser genom tid och rum, ändrar karaktär, tillskrivs nya betydelser och roller i diskurserna. Ingenting är stabilt, allt är under ständig förändring.³

Kenneth Hultqvist med flera argumenterar för att vi idag kan se en pedagogisering av staten. Idén om pedagogik, ett sätt att styra som varit närvarande under ett par hundra år, sprider sig nu till andra praktiker än skolans. Vi kan se hur den pedagogiska diskursen, med sina specifika sätt att resonera och uttrycka sig, skrivs in i praktiker hörande till bland annat kriminalvården, folkhälsan, sockenbiblioteket och lärarutbildningen.⁴ I denna text kommer jag att argumentera för att livslångt lärande kan ses som ett uttryck för en ny rationalitet för styrning och som en pedagogisk teknik som skrivs in i andra praktiker än de som återfinns i formella utbildningssammanhang. Det livslånga lärandet skrivs också in i en persons vardagsliv. Du skapas som ett subjekt som lär hela tiden, under din fritid, på arbetet, i utbildning etcetera. Ett sådant sätt att tänka om lärande tycks indikera ett nytt sätt att resonera om vad som ska styras och hur styrning ska gå till.

Berättelserna om livslångt lärande kan också ses som nya globala allomfattande diskurser; ett sätt att tänka som inte tycks ha några strukturella rötter, ingen social plats och inget ursprung. Det är en del av en världsomfattande bibel som finns på var persons tunga och tycks erbjuda lösningar på de problem som finns. Dessa diskurser reser genom världen och skrivs in i olika länder och praktiker där de tar sig speciella uttryck.⁵ I denna text diskuteras det specifika exemplet Sverige för att hjälpa oss att förstå denna allomfattande diskurs såsom historiskt relaterad till styrningsproblematiken och dess förändrade struktur i nutiden. Det övergripande syftet med föreliggande text är att visa hur den globala diskursen om livslångt lärande skrivs in i den svenska diskursen, samt hur denna lokala diskurs kan bidra till att förstå den globala diskursen. Mer specifikt kommer texten att redogöra för hur begreppet livs-

³ Michel Foucault, "Nietzsche, Genealogy, History", i Donald F. Bouchard (red.), *Michel Foucault. Language, Counter-Memory, Practice. Selected Essays and Interviews* (Oxford 1977), s. 139–164; dens, *Diskursens ordning* (Stockholm 1993).

⁴ Kenneth Hultqvist, Thomas S. Popkewitz, Kenneth Petersson, Ulf Olsson & Dan Andersson, Staten, subjektet, och pedagogisk teknologi. En nutidshistorisk studie av politiska epistemologier och styrningsrationaliteter i det tidiga 2000-talet. Opublicerad ansökan till vetenskapsrådet (Stockholm 2002).

⁵ Antonio Nóvoa, "Ways of thinking about education in Europe", i Antonio Nóvoa och Martin Lawn (red.), *Fabricating Europe. The formation of an education space* (London 2002), s. 131–155.

långt lärande skrivs in i "vuxenutbildningspraktiken" och vilka effekter detta har på vårt tänkande kring de makt- och kunskapsrelationer som skapas, vad som är möjligt att säga och vad som skapas som normalt/onormalt. I diskursen om det livslånga lärandet skapas ett utbildningsbart subjekt som kan och ska lära hela tiden. Denna idé spåras tillbaka till tidigt 1900-tal och fungerar som ett sökljus som låter oss få perspektiv på det sätt varpå den vuxna studerande konstrueras och styrs idag.⁶

Genealogi, governmentality och källor

För att problematisera livslångt lärande och det utbildningsbara subjektet har jag använt mig av två begrepp från Foucaults verktygslåda; genealogi och governmentality. Genealogi har sitt ursprung i det latinska ordet *genea* som betyder födelse.⁷ Idén har sin grund i Michel Foucaults syn på historia, som delvis baseras på Friedrich Nietzsche. Historien är enligt detta perspektiv icke-linjär och innehåller ett antal brott och oregelbundenheter. Att studera historia handlar följaktligen inte om att finna kausala samband och förklara varför saker har hänt. Inte heller handlar det om att söka efter någots ursprung eller essens. Istället riktar genealogin in sig på att spåra idéer bakåt i tiden, idéer som idag är viktiga för oss och som tas för givet. Detta sker genom att identifiera de omständigheter under vilka dessa idéer framträder. Analysen handlar om ett ifrågasättande av de för-givet-tagande vi idag har om saker.

Genealogin koncentrerar sig på uppkomsten av specifika sätt att tänka och resonera, vilka kan relateras till en situation av dominans; genealogi rekonstruerar system för underkastelse.⁸ Med andra ord är genealogi en analys av idéer i nutiden. Dessa spåras tillbaka i tiden och de omständighe-

⁶ Texten är del av ett större forskningsprojekt där skapandet och styrningen av den vuxna studerande står i fokus. Per Andersson & Andreas Fejes, "Recognition of prior learning as a technique for fabricating the adult learner. A genealogical analysis of Swedish adult education policy", i *Journal of Education Policy* 20 (2005), s. 595–613; Andreas Fejes, "New wine in old skins. Changing patterns in the governing of the adult learner in Sweden", i *International Journal of Lifelong Education* 24 (2005), s. 71–86; Andreas Fejes, *Constructing the adult learner. A governmentality analysis* (Linköping 2006).

⁷ Mats Beronius, *Genealogi och sociologi. Nietzsche, Foucault och den sociala analysen* (Stockholm 1991).

⁸ Foucault (1977); dens (1993)

ter under vilka de uppstod analyseras. Detta är en specifik form av historia, benämnt nutidshistoria, som kan ses som "an understanding of the present and of collective memory as the weaving together of multiple historical configurations that establishes connections that make for the common sense".⁹ Det är alltså de historiska konfigurationerna som står i fokus och forskaren spårar dem tillbaka i tiden. Perspektivet introducerar:

[...] a critical attitude towards those things that are given to our present experience as if they were timeless, natural, unquestionable: to stand against the maxims of one's time, against the spirit of one's age, against the current of received wisdom.¹⁰

För min del är genealogi ett verktyg för att svara på frågor om det subjekt (den vuxna studerande) som skapas idag och de tekniker som skapas för att styra detta; är det de enda subjekt och de enda sätt för styrning som är möjliga?¹¹ Centralt i min analys är tankefiguren om det utbildningsbara subjektet och vad för historiska konfigurationer det är en del av.¹²

Governmentality används av Foucault för att analysera politisk styrning. Begreppet har två olika utgångspunkter; att politik handlar om styrning och att styrning baseras på för-givet-taganden om det som ska styras. Centralt hos en styrningsrationalitet är frågan om styrningens form och om hur styrning ska gå till – "the conduct of conduct".¹³ Vägledande frågor i en governmentalityanalys är enligt Michel Foucault och Mitchell Dean bland annat: Vad ska styras, hur ska styrningen gå till och vad är målet med styr-

⁹ Thomas S. Popkewitz, Barry M. Franklin och Miguel A. Pereyra (red.), *Cultural History and Education. Critical essays on Knowledge and Schooling* (New York 2001), s. 4. Jfr Roddy Nilssons och Ulf Olssons & Kenneth Peterssons bidrag till denna volym.

¹⁰ Nikolas Rose, *Powers of Freedom. Reframing Political Thought* (Cambridge 1999a), s. 20.

¹¹ För en mer utförlig diskussion om nutidshistoria se t.ex. Kenneth Hultqvist och Kenneth Petersson, (red.), *Foucault. Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik* (Stockholm 1995); Popkewitz m.fl. (2001).

¹² En kompletterande definition av genealogi återfinns i Ulf Olssons och Kenneth Peterssons bidrag till denna antologi.

¹³ Michel Foucault, "Governmentality", i James D. Faubion (red.) *Essential works of Foucault, 1954–1984, Vol. 3, Power*, (New York 2000a).

ningen (styrningens teleos)?¹⁴ Syftet med denna studie är att utifrån dessa frågor problematisera idéer/mentaliteter om hur det vuxna subjektet skall styras under olika delar av 1900-talet och hur dessa har blivit omformulerade och återuppstått i nya språkliga former.

I denna text har jag valt att analysera statens offentliga utredningar rörande vuxenutbildning och folkbildning under 1900-talet och i början av 2000-talet. Sådana dokument är idag en viktig del i den politiska beslutsprocessen och tillskrivs en central position i dagens diskurs om vuxenutbildning och livslångt lärande.¹⁵ I kunskapsproduktionen om subjekten i dessa utredningar skapas även mentaliteter och tankar om hur styrning av dessa ska utövas. Det är detta som kommer att analyseras i denna text.¹⁶

Skapandet av det politiskt ansvarstagande subjektet

Berättelserna under första delen av 1900-talet skapar ett specifikt utbildningsbart subjekt som innebär att alla anses kunna lära sig något. Folkbildningen lyfts fram som ett sätt att skapa möjlighet att:

¹⁴ Michel Foucault, "On the genealogy of ethics. An overview of work in progress", i Hubert Dreyfus & Paul Rabinow (red.), *Michel Foucault. Beyond structuralism and hermeneutics* (Chicago 1983); Mitchell Dean, *Governmentality. Power and rule in modern society* (London 1999). Jfr Roddy Nilssons, Robert Anderssons, Ulf Olsson & Kenneth Peterssons samt Thom Axelssons definitioner av begreppet i denna volym.

¹⁵ Jan Johansson, *Det statliga kommittéväsendet. Kunskap-kontroll-konsensus* (Stockholm 1992).

¹⁶ På grund av utrymmesskäl kommer inte allt material att citeras, men exempel kommer att illustrera och stödja de resonemang som förs. De dokument som ligger till grund för analysen är följande: SOU 1924:5, *Betänkande med utredning och förslag angående det fria och frivilliga folkbildningsarbetet* (Stockholm 1924); SOU 1948:27, *1947 års skolkommissons betänkande med förslag till riktlinjer för det svenska skolväsendets utveckling* (Stockholm 1948); SOU 1952:29, *Vidgat tillträde till högre studier* (Stockholm 1952); SOU 1996:27, *En strategi för kunskapslyft och livslångt lärande* (Stockholm 1996); SOU 1998:51, *Vuxenutbildning och livslångt lärande. Situationen inför och under första året med Kunskapslyftet* (Stockholm 1998); SOU 1999:141, *Från Kunskapslyftet till en strategi för livslångt lärande* (Stockholm 1999); SOU 2000:28, *Kunskapslyftet 2000 – det livslånga lärandet* (Stockholm 2000); SOU 2001:78, *Validering av vuxnas kunskap och kompetens* (Stockholm 2001); SOU 2004:30, *Folkbildning i brytningsstid – en utvärdering av studieförbund och folkhögskolor* (Stockholm 2004); SOU 2004:51, *Vem får vara med? En belysning av folkbildningens relation till icke-deltagarna* (Stockholm 2004).

under fria och tvångslösa former samla folkets breda lager omkring allmänna medborgerliga och kulturella intressen. Målet är således allmän folkstämmning av andlig vakenhet för tidens sociala och kulturella uppgifter.¹⁷

Det som ska skapas är subjekt medvetna om olika sociala samhällsfrågor. Den sociala aspekten accentueras i relation till exempelvis den allmänna rösträttens introduktion.

Detta för individernas andliga utveckling redan så betydelsefulla bildningsarbetet blir ur social synpunkt desto mer ansvarsfullt i och med den beslutande utvidgningen av medborgarrätten, varigenom av allt större grupper medborgare krävas ökade kunskaper i ekonomiska och sociala frågor och en mera djupgående social bildning.¹⁸

Den vuxne ska lära sig om ekonomiska och sociala frågor för att kunna handskas med en ny framtid. De är tvungna att ta goda och ansvarsfulla politiska beslut, vilket skapar ett ansvarsfullt demokratiskt subjekt. I berättelserna från det tidiga 1900-talet är det lärande om sociala frågor – social utbildning – som står i fokus.

Det som är gemensamt med dagens vuxenutbildning är att det är hela befolkningen som är målet för utbildningen. Beteckningen folkbildning innebär att målgruppen inkluderar alla, oavsett deras föregående utbildning och vilken samhällsklass de tillhör.¹⁹ Detta implicerar en ”generell utbildningsbarhet”, där alla anses ha möjlighet att lära sig. Här kommer också resonemanget om miljöns påverkan på lärande in. Eftersom alla, oavsett bakgrund, anses kunna delta i lärande kan miljön (folkbildning) skapa förändring i/hos subjekten. Men en skillnad från idag är att det inte sker en konstruktion av lärande som norm; det finns i texten från tidigt 1900-tal inte någon berättelse om att lärande bör ske konstant.

Livslångt lärande och förädlandet av befolkningen

Idén om det livslånga lärandet, där du anses lära hela tiden, kan vid en första anblick tyckas finnas närvarande i dessa berättelser från tidigt 1900-tal. Ut-

¹⁷ SOU 1924:5, s. 197.

¹⁸ Ibid, s. 6.

¹⁹ Ibid, s. 9.

bildning ska till exempel inte endast ske vid speciella föreläsningar utan också i nöjeslivet. Genom studiecirkel kan ett sunt och förädlat nöjesliv skapas.

Vid sidan om den direkta betydelsen av studiecirkelarna haft för medlemmarnas kunskapstillägnande ha de även varit värdefulla ur den synpunkten att de bidragit till att skapa ett sunt och förädlande sällskaps- och nöjesliv [...] Det är otvivelaktigt att dessa enkla underhållningsaftnar varit av mycket stor betydelse, framför allt på landsbygden, som motvikt mot det okultiverade och andefattiga nöjesliv som där tyvärr ofta varit det enda som bjödits allmänheten.²⁰

Dock skiljer sig denna form av folkbildning från dagens utbildning. I texten från 1920-talet var lärandet en icke-formell aktivitet skapad genom folkbildning och inte en norm som rörde hela livet. Vidare finns här ett fokus på institutionell styrning genom folkbildning. Citatet ovan konstruerar ett omoget, uppfostringsbart subjekt med ett okultiverat och andefattigt liv som ska förädlas genom folkbildning. Det är en fråga om medborgerlig utbildning, kultivering av intellektet och skapandet av goda vanor i nöjeslivet. Vi kan säga att befolkningen konstrueras som en enhet som ska styras och förädlas; det livslånga lärandet är en fråga om befolkningens kvalitet.

Ett sådant sätt att tala kan belysas med utgångspunkt i föreställningar om arvshygien, vilka växer fram i Sverige under de första decennierna under 1900-talet; till exempel tvångssteriliseras de som ansågs vara degenererade, för att inte föra sina gener vidare.²¹ Arvshygieniska resonemang karaktäriseras bland annat av att ärftliga egenskaper inte kan påverkas av sociala reformer som baseras på miljön.²² Därmed tycks det i de berättelser som analyserats i denna artikel inte handla om arvshygien, eftersom dessa handlar om förbättring av befolkningen genom att skapa förändring via miljöns påverkan. I stället är det en idé om att befolkningen kan fostras, styras och regleras genom folkbildning, som vi ser i berättelserna från tidigt 1900-tal.

²⁰ Ibid, s. 128.

²¹ Maja Runcis, *Steriliseringar i folkhemmet* (Stockholm 1998); se också Steven Selden, "Eugenics and the social construction of merit, race and disability", i *Journal of Curriculum studies* 32 (2000), för en parallell till USA.

²² Selden (2000)

Den sociala staten som planerar framtiden

Berättelserna från tidiga delen av 1900-talet skapar en planerande social stat, något som illustreras i citatet på föregående sida. Bland annat sägs att medborgarna behöver ”ökade kunskaper i ekonomiska och sociala frågor och en mera djupgående social bildning”.²³ Ett annat exempel är tanken om att man ska uppnå officiell hygien, ett ord som blir möjligt tack vare medicinen och samhällsvetenskaperna.²⁴ Detta märks exempelvis vid biblioteken, där en bedömning ska ske om hur en bok influerar den person som läser den. Litteratur som behandlar:

... samhällsskadliga eller osunda sexuella förhållanden och äro av den beskaffenheten, att de i sedligt avseende kunna inverka skadligt, om de sättas i händerna på unga och omogna läsare, icke genom utlåning eller på annat sätt hållas tillgängliga för personer, som ej kunna anses besitta erforderlig mognad.²⁵

I citatet kan vi se en konstruktion av någon som uppfostrar någon annan. I detta fall är det ”staten” som, genom att reglera vilken litteratur som anses vara ”sund”, ser till att ”fel” böcker inte faller i de omognas händer. Bibliotekarien är statens representant i det lokala med uppgift att se till att ordningen följs.²⁶ Denna person bedömer vilka som är omogna och därmed ska undvika vissa böcker. På så sätt är bibliotekarien medskapare av det omogna, utbildningsbara subjektet. Han/hon är experten som samlar in kunskap om vad som läses och bidrar därigenom till styrningen av subjektet. I följande citat kan vi också se denna idé om den sociala statens del i styrningen av individen.

Det är givetvis också av mycket stor betydelse, att en verkligt allsidig och grundlig utredning åvägbringas i avsikt att utröna vad från statens sida kan och bör göras för att vidare utveckla det för de vuxna medborgarna avsedda folkbildningsarbetet så att det verkligen fyller sin plats i det nationella uppfostringsväsendet.²⁷

²³ SOU 1924:5, s. 6.

²⁴ SOU 1924:5.

²⁵ SOU 1924:5, s. 25.

²⁶ SOU 1924:5.

²⁷ Ibid, s. 6.

Genom folkbildningens institutionella stöd kan ett ramverk för styrning skapas. Styrningen är här på väg att institutionaliseras. Vi kan säga att samhället konstrueras som möjligt att planera, något som möjliggör för en "synlig" stat att framträda. Staten skapas som den som planerar framtiden tillsammans med folkrörelserna. Idén om framtiden som planeringsbar accentuerades under 1930-talet när välfärdsstaten träder fram tillsammans med idéer om social ingenjörskonst och det kan också ses i materialet från mitten av 1900-talet.²⁸ Enligt Ulf Olsson och Kenneth Petersson fanns det under tidigt 1900-tal ingen distinktion mellan staten och samhället. Att skapa framtiden var en kollektiv uppgift och individen skulle anpassa sig till välfärdens allmänna standard.²⁹

Att styra de politiskt oansvariga subjekten – skapandet av "de andra"

När alla människor skapas som utbildningsbara och när folkbildning är öppen för alla, definieras samtidigt vissa grupper som specifika målgrupper; de som inte har nått den "korrekta" kulturella nivån. Därmed skapas en inkluderings- och exkluderingspraktik. Dessa grupper behöver utbildas på ett korrekt och riktigt sätt för att på så sätt räddas från "passioner" och ett ociviliserat liv. Annars riskerar de att marginaliseras (att inte kunna handskas med sina medborgerliga rättigheter). Vad som är "korrekt" beslutas av staten och folkbildningen. Vetenskapen konstrueras också som en viktig del av folkbildningen och bidrar därmed till konstruktionen av den vuxna medborgaren.

Då det är ett livsvillkor för vårt folkbildningsarbete, att vetenskapsmännen i största möjliga utsträckning medverka i detsamma, är det enligt de sakkunnigas mening synnerligen önskligt att centralbyråerna för föreläsningförmedling organiseras i så nära anslutning som möjligt till universiteten.³⁰

²⁸ Yvonne Hirdman, *Att lägga livet till rätta. Studier i svensk folkhemspolitik* (Stockholm 2000).

²⁹ Ulf Olsson och Kenneth Petersson, "Dewey as an epistemic figure in the Swedish discourse on governing the self", i Thomas S. Popkewitz (red.), *Inventing the modern self and John Dewey. Modernities and the traveling of pragmatism in education* (New York 2005).

³⁰ SOU 1924:5, s. 101.

Den nära relation som förespråkas mellan folkbildning och universitet motiveras med att folkbildningen måste vara i "kontakt med modern vetenskaplig kunskap".³¹ Föreläsarna måste behandla frågor på ett objektivt sätt som en del i utvecklingen av en medborgare som ägnar sig åt självstudier.³² Vetenskapsmännen konstrueras som experter som tar del i styrningen av att skapa demokratiska och ansvarsfulla medborgare.

Denna uppdelning i den normala ansvarsfulla medborgaren och den icke ansvarsfulla medborgaren flyter ihop med tanken om framtiden. Nationella inre hot mot framtiden presenteras. Det handlar om att den "vanliga" medborgaren inte blir tillräckligt utbildad för att handskas med sina medborgerliga rättigheter på ett korrekt sätt. Det finns en risk att de endast blir halvbildade, vilket inträffar om den studerande endast rör på ytan i ett ämne. Därför anvisas att en föreläsning ska åtföljas av en lista med litteratur som deltagarna kan fördjupa sig i.³³ Regleringen av litteraturen agerar i sig självt som en teknik för styrning av både deltagarna och föreläsarna; föreläsarnas agerande är både resultatet av en styrningspraktik och en styrningspraktik i sig.

För all föreläsningsverksamhet bör det uppställas som villkor för statanslagets erhållande, att föreläsningarna om möjligaste äro åtföljda av litteraturanvisningar. En bildningsverksamhet, som endast resulterar i att intresset för ett visst ämne väckes utan att möjlighet beredes för ett fördjupat studium av detta ämne, leder till ytlighet och halvbildning.³⁴

Genom att föreslå "bra" böcker till föreläsningarna ges den vuxne möjligheten att ägna sig åt djupstudier och han/hon kan därmed få en korrekt bildning. En ytlig bildning tycks vara farlig för både individen och samhället eftersom konsekvensen kan bli oansvarsfullt politiskt agerande. "Den andre" konstrueras som den som inte kan ta ansvarsfulla politiska beslut. Med andra ord fungerar begreppet halvbildning i detta sammanhang som en teknik för styrning av subjekten, där målet är att skapa politiskt ansvarsfulla medborgare. Denna idé kan relateras till idén om att det vuxna subjektet ska bli självstyrande. "En av grundprinciperna för det fria bildningsarbetet bör

³¹ SOU 1924:4, s. 7.

³² SOU 1924:5.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid, s. 79.

vara, att det leder till självverksamhet.”³⁵ Subjekten ska inspireras av föreläsningarna att tillsammans med vänner skapa studiecirklar. Denna idé pekar mot en styrningspraktik där det finns tankar om individens självansvar och självstyrning i kombination med specifika åtgärder från experter (med stöd av samhällsvetenskaperna). Den sociala administrationen av befolkningen utförs genom att skapa aktiva och ansvarsfulla medborgare som är involverade i folkbildning. Denna tanke verkar kanske bekant med resonemang från nutid. Men den stora skillnaden är att det i texten från tidigt 1900-tal finns en idé om livet som möjligt att planera. Denna planering sker genom staten, det civila samhället, dess representanter och individerna själva. Det handlar med andra ord om styrning genom samhället som ett sätt att skapa ett stabilt samhälle.

Att skapa det begåvade utbildningsbara subjektet

Om vi istället vänder oss till berättelserna från mitten av 1900-talet kan vi se hur ett annorlunda utbildningsbart subjekt skapas. Det var då andra diskurser och idéer som var närvarande och som konstruerade subjektet på ett annorlunda sätt jämfört med tidigt 1900-tal. Vad som stod i fokus var det begåvade subjektet.³⁶

Att den enskilde kommer till den plats i livet, där han bäst kan utnyttja sin begåvning och sina övriga förutsättningar, ger honom en känsla av tillfredsställelse. Att så blir fallet, är också ett samhällsintresse från den synpunkten, att den enskilde då kan väntas göra en större arbetsinsats än eljest.³⁷

Här konstrueras ett subjekt med en inneboende potential som kan utvecklas med rätt stöd från samhället. Alla ska hamna på den plats i samhället som överensstämmer med den inre potentialen. De som ska studera är de vuxna med den potential som korrelerar med goda studieförutsättningar. Detta leder oss till tanken om det utbildningsbara subjektet. Men det är en ”villkorad utbildningsbarhet” där vissa människor bedöms och skapas såsom havandes studieförutsättningar att delta i vuxenutbildning. De som saknar dessa förut-

³⁵ SOU 1924:5, s 120.

³⁶ SOU 1952:29; Fejes (2005).

³⁷ SOU 1952:29, s. 14.

sättningar ska ägna sig åt det deras potential säger. Detta är en skillnad från tidigare då det var en generell utbildningsbarhet som skrevs fram.

Den rådande diskursen under mitten av förra seklet gjordes möjlig genom tanken om arv. Enligt denna delades människor genom födseln in i grupper med förutsättningar för eller avsaknad av förutsättningar för studier. Det utvecklades tekniker för att mäta denna potential och bedöma vilka som skulle och vilka som inte skulle studera. Det utbildningsbara subjektet skulle uppmuntras att utveckla sin inre medfödda potential. Även här förefaller det som om föreställningar om arvshygien var inskrivna i vuxenutbildningspraktiken. Det åtråvärda subjektet skulle skapas genom manipulation av medfödda egenskaper.³⁸ Men idén om arv löper parallellt med ett erkännande av miljön som en "kraft" i skapandet av utbildningsbarheten. "Sådana egenskaper som ambition, kunskapsintresse och förmåga att anpassa sig till studiearbete och studiemiljö kan icke bedömas av testresultatet."³⁹ Förändring hos subjekten relateras därmed främst till samhälleligt policyskapande på vuxenutbildningens område, inte till idén om arvshygien.

Att inte följa sin potential – skapandet av "de andra"

Vad vi kan se i berättelserna är skapandet av en inkluderings- och exkluderingspraktik. Det fanns en inkluderingstanke med vuxenutbildning. Kategoriseringen av begåvade och icke begåvade subjekt sågs som ett sätt att ge alla, oberoende av klass, möjlighet att studera.⁴⁰ Att utnyttja sin potential ansågs göra individen lycklig, även om det innebar att individen på grund av sina förutsättningar inte behövde studera. Men som jag har hävdat skapar dessa berättelser också en exkluderingspraktik. De vuxna som inte bedöms vara begåvade exkluderades från vuxenutbildning. Vissa skulle studera, andra inte. Det fanns med andra ord en distinkt uttalad uppdelning. I texterna från 1920-talet fanns också en uppdelning i dem som skulle och dem som inte skulle delta i folkbildning. Den uppdelningen var inte lika distinkt som i texterna från 1950-talet. Man kan säga att det var under mitten av förra seklet som det blev möjligt att kombinera tankar om inkludering med en tydlig exkluderande kategorisering i relation till vuxenutbildning. Detta sätt

³⁸ Selden (2000).

³⁹ SOU 1952:29, s. 23 f.

⁴⁰ SOU 1952:29.

att skapa subjektivitet kallas av Foucault uppdelande praktiker. Det är en procedur där subjekten objektiveras; de blir objekt för kunskapsproduktion. På samma gång bidrar detta till en subjektiveringsprocess i vilken det normala och onormala skapas.⁴¹ Det som möjliggjorde denna praktik var vetenskaperna. Statistik och psykologi relaterades till styrningsambitionen. Med hjälp av deras kunskapsproduktion skapades de subjekt som skulle studera och de som inte skulle studera.

Under mitten av 1940-talet började omfattande studier genomföras på värnpliktigas begåvning och deras förutsättningar för studier. Resultaten generaliserades till hela befolkningen. Intresset för sådan forskning ökade på 1950-talet men minskade sedan under 1960-talet.⁴² Utgångspunkten för denna forskning var antagandet att alla människor har en viss intelligens som kan mätas. Detta kombinerat med omfattande tester och utvärderingar gav grund för att göra uttalanden om hur stor del av befolkningen som skulle kunna studera upp till en viss nivå. Människor delades upp i de begåvade och icke begåvade samtidigt som det skapade en tanke om att människan hade en medfödd inre potential enligt vilken de skulle välja väg i livet. De som inte lyckades välja enligt sin potential skapades som "de andra". Mot dessa skulle styrningstekniker riktas.

Den distanserande staten planerar framtiden

I texterna från mitten av 1900-talet kan vi se hur staten konstrueras som en mer synlig aktör i styrningsprocessen, än vad som är fallet idag. De som skulle studera var de begåvade vuxna och staten skulle genom en dispensnämnd avgöra vilka som var begåvade eller ej.⁴³ Resonemanget implicerar en tvädelad roll för experterna, dels skulle de samla in kunskap om vem som skulle studera/inte studera, dels skulle de ge råd till subjekten baserat på denna kunskap.

Vi skulle också kunna säga att idén om begåvning var en del av en framtidsdiskurs. I texterna från mitten av 1900-talet målas bilder upp av behovet

⁴¹ Michel Foucault, "The Subject and Power", i James D. Faubion (red.) *Essential works of Foucault, 1954–1984, Vol. 3, Power*, (New York 2000b).

⁴² Torsten Husén, *Begåvning och miljö* (Stockholm 1948); dens, "En försummad begåvningsreserv", i *Tiden* 5 (1956); Kjell Härnqvist, SOU 1958:11, *Reserverna för högre utbildning. Beräkningar och metoddiskussion* (Stockholm 1958).

⁴³ SOU 1952:29.

av en högutbildad befolkning som ett sätt att tillfredsställa arbetsmarknadens behov. Sverige ansågs behöva höja befolkningens utbildningsnivå för att bibehålla en hög levnadsstandard. Speciellt var behovet av kvalificerade lärare stort.⁴⁴ Detta scenario framställs samtidigt som ett potentiellt hot mot nationen i framtiden. Om åtgärder inte togs fanns det en risk att de positiva trenderna skulle stagnera. Genom att måla upp hotbilder legitimerades den åtråvärda framtiden samtidigt som dessa bilder fungerade som en teknik för att skapa det åtråvärda subjektet. Vidare skapade denna idé framtiden som planeringsbar. Genom att dimensionera vuxenutbildningen i enlighet med antalet begåvade personer ansågs framtiden kunna tämjäs. Mätning av individernas inre potential gjorde framtiden möjlig att planera samtidigt som detta möjliggjorde redskap för att möta de framtida hoten. På så sätt skulle ett välmående och framgångsrikt samhälle skapas.

I denna diskurs om den styrande staten finns också en idé om den vuxne som tar sina egna beslut, och därmed skapas denna som aktiv. Genom att hänvisa till mognad och den inre potentialen blir subjekten ansvariga för sin egen styrning.

En väsentlig synpunkt är också värdet för den enskilde att så långt som möjligt fritt få välja studiebanan. Slutligen torde man kunna räkna med, att personer med sådan erfarenhet och mognad, som här kan påräknas, icke ger sig ut på ett område, för vilket de saknar fallenhet eller nödig bildningsgrundval.⁴⁵

Men subjektet skapas också såsom havandes begränsningar. Han/hon kan endast göra valen inom ramverket som sätts upp av dennes potential. Diskurserna är i detta avseende inte entydiga. Det finns ett ständigt spel om tolkningsföreträde som tar sig uttryck i ständigt förändrade diskurser. Styrningsdiskursen under mitten av förra seklet implicerar att staten tycks vara i en process av distansering från styrningspraktiken. Liksom under början av 1900-talet spelar vetenskapen en viktig roll i denna styrning av subjekt. Möjlighetsvillkoret för denna process är psykologisk och statistisk forskning om begåvning, vilket skapar lingvistiska möjligheter till styrning på distans.⁴⁶ Nu blir det möjligt att tala om det styrda subjektet i termer av begåvad/icke begåvad, samt i termer av ansvaret att leva i linje med sin med-

⁴⁴ SOU 1952:29.

⁴⁵ Ibid, s. 60.

⁴⁶ Rose (1999b).

födda potential. Därmed skapas distans mellan stat och subjekt. Det styrda subjektet blir delvis också den som styr sig själv.

Livslångt lärande som ett sätt att fabricera det utbildningsbara subjektet

Även idag skapas ett utbildningsbart subjekt i officiella dokument om vuxenutbildning. Det varnas för att alla inte är en del av det livslånga lärandet. Studiemöjligheter för dessa grupper måste skapas annars riskerar de att marginaliseras. Dessa riskgrupper måste ha möjligheten att bli kompenserade för sin bristande kompetens, som försvårar deras möjlighet att göra sig gällande på arbetsmarknaden och berövar dem delaktighet i det livslånga lärandet. Riskgrupperna är de långtidsarbetslösa, immigranterna och de socialbidragsberoende.⁴⁷ Målet är att göra det utbildningsbara subjektet anställningsbart.

Med kunskapslyft avsåg kommittén förstärkta utbildningsmöjligheter för de vuxna som har kortast formell utbildning. Det finns grupper som riskerar att marginaliseras och slås ut från arbetsmarknaden därför att de inte har de förutsättningar som krävs för att delta i det livslånga lärandet. Det är för dem som vuxenutbildningen måste förstärkas och ett kunskapslyft komma till.⁴⁸

Kunskapslyftet (1997–2002) beskrivs som ”ett viktigt inslag i regeringens satsningar på att halvera arbetslösheten”⁴⁹. Syftet är att skapa normaliserade vuxna subjekt med sociala färdigheter. Dessa ska införskaffas genom vuxenutbildning som har som ett av sina mål att ”framgent garantera tillgång till relevant utbildning för individer, som på grund av otillräckliga baskunskaper riskerar att marginaliseras i samhället och hamna utanför arbetsmarknaden”.⁵⁰ De sociala färdigheterna som ska utvecklas är ”förmåga att kommunicera, att tänka kritiskt och kreativt och att utveckla självförtroende och social kompetens”.⁵¹ Vuxenutbildning ska också ”öppna möjligheter för vidare studier och personlig utveckling i såväl medborgar- som yrkesrollen. Den ska rymma både kun-

⁴⁷ SOU 1998:51; SOU 2004:30; SOU 2004:51.

⁴⁸ SOU 1998:51, s. 27.

⁴⁹ Ibid, s. 21.

⁵⁰ Ibid, s. 22.

⁵¹ Ibid, s. 18.

skap och kreativitet och stärka individens förmåga att ta till sig nya kunskaper och hantera förändringar”⁵². De som saknar dessa grundläggande färdigheter och inte klarar av att handskas med förändring måste delta i vuxenutbildning.

Vi kan här se hur de existerande maktrelationerna i samhället tillskriver den vuxna studerande och fenomenet livslångt lärande ett specifikt innehåll. Genom vuxenutbildning ska alla människor få förutsättningar för att ta del av det livslånga lärandet. På så sätt skapas alla människor som utbildningsbara. Detta baseras på och konstrueras genom kunskapsproduktion genomförd av samhällsvetare och andra experter. Ett av de viktigaste sätten att samla kunskap är enligt texterna statistik.

För utvärderingen har det på nationell nivå framför allt handlat om att från början försäkra sig om tillgång till statistik som underlag för såväl mer kort-siktig uppföljning som mer långsiktig utvärdering – en statistik som kan användas både för kvantitativa analyser och som urvalsram och bakgrundsmaterial i kvalitativa studie.⁵³

Baserad på sådan information kan redskap för styrning användas för att skapa det åtråvärda subjektet. Intressant att notera är den vikt som läggs på statistikens kvantitativa och kvalitativa aspekter. De är två olika sätt att skapa den kunskap som anses vara central. I texter från mitten av 1900-talet var den kvalitativa aspekten frånvarande, vilket tycks tyda på att kunskapsproduktionen nu har blivit mer diversifierad. Det finns en åtrå till sanning, något som alltid varit närvarande i olika diskurser; det är en av diskursernas produktiva element. Det agerar som ett uteslutningssystem som återskapas och förstärks genom institutionellt stöd från pedagogik och andra vetenskaper.⁵⁴ I detta fall används olika vetenskapliga discipliner, till exempel pedagogik, utbildningsvetenskap, sociologi, psykologi och statistik, för att skapa kunskap om det vuxna subjektet.

Skapandet av ”de andra”

I resonemangen om det utbildningsbara subjektet uppmärksammas numera i högre grad en tanke om miljöns påverkan på de vuxna. Alla skapas som utbildningsbara; det finns ingen uppdelning i dem som kan studera baserat

⁵² SOU 1998:51, s. 8.

⁵³ Ibid, s. 247

⁵⁴ Foucault (1993).

på en potential via födsel och dem som saknar denna potential. Det konstrueras en tanke om en generell utbildningsbarhet där alla har möjlighet att delta i vuxenutbildning. Enligt texterna kan alla bli del av det livslånga lärandet genom stöd från samhället, alla människor lär sig konstant. Med andra ord kombineras det utbildningsbara subjektet idag med tankar om lärande som normalitet; viljan att lära sig konstrueras såsom en mentalitet. Vi lär oss ständigt (borde lära oss) och uppmuntras att göra så. Vi ska lära oss hela livet annars riskerar vi att marginaliseras. Denna tankegång skulle också kunna ses som en liberal teknik för styrning; styrning genom beräkning av risk.⁵⁵ Genom att beräkna risk uppmuntras subjekten att agera på ett sätt som undviker denna risk.⁵⁶

I utbildningspolitiken är det vanligt att skapa inkluderingspraktiker av ovan nämnda slag. Den normaliserade och inkluderade vuxna är den som är del av det livslånga lärandet, något som alla tycks kunna bli. Vad som dock inte behandlas i politiken är de exkluderings effekter som därmed skapas. Genom skapandet av en normaliserad vuxen, skapas även en exkluderingspraktik där "de andra" konstrueras.⁵⁷ Detta blir tydligt då vi tittar närmare på texterna. Vi kan se hur livslångt lärande presenteras som något som alla ska vara en del av, vilket ännu inte är fallet. Det presenteras som en möjlighet och som något som borde vara ett naturligt mål för alla individer. Det finns en föreställning om att vi lär oss under hela våra liv i alla kontexter såväl formellt som informellt:

Livslångt lärande för alla har blivit ett allt viktigare inslag i Sveriges långsiktiga politik. Denna idé förstås bäst som en process av individuellt lärande och utveckling under ett helt liv, från vaggan till graven – från lärande i tidig barndom till lärande under pensionsåldern. Det är ett allomfattande begrepp som hänvisar inte bara till utbildning i formella miljöer, såsom skolor, universitet och vuxenutbildningsinstitutioner, utan också till det "livsvida" lärandet i informella miljöer, både hemma och på arbetet.⁵⁸

⁵⁵ Patrick O'Malley, "Risk and responsibility", i Andrew Barry, Thomas Osborne och Nikolas Rose (red.), *Foucault and Political reason. Liberalism, neo-liberalism and rationalities of government* (Chicago 1996), s. 189–208.

⁵⁶ För betydelsen av "risktänkandet" inom socialpolitik och kriminalvård, se Robert Anderssons och Shamal Kavehs bidrag till denna volym.

⁵⁷ Popkewitz (2003), passim.

⁵⁸ SOU 1999:141, s. 10.

Livslångt lärande förs fram som något vi gör hela livet samtidigt som det finns en uppfattning om att alla ännu inte har de nödvändiga förutsättningarna för att kunna delta i det livslånga lärandet. En sådan språkanvändning är ett uttryck för de rådande maktrelationerna som skapas i texterna. Begreppet *alla* blir här centralt. Först talas det om att alla inkluderas i det livslånga lärandet och sedan talas det om vissa grupper som ännu inte är med. Därmed omdefinieras alla till att gälla specifika grupper; alla är inte alla i dess strikta bemärkelse. Alla är de som har förutsättningarna för att delta i det livslånga lärandet. Frågan blir då vad som händer med dem som väljer att inte delta i det livslånga lärandet (vuxenutbildning) eller som inte har förutsättningar att göra det? Genom texterna blir dessa människor marginaliserade. Skapandet av ett normaliserat vuxet subjekt bidrar till exkludering; det skapar "den andre" som någon som är i behov av att normaliseras genom social policy inom området livslångt lärande.

Den möjliggörande staten som styr förändring – samhälle, framtid och subjekt

Det konstruerade subjektet står inte för sig självt i den diskursiva praktiken. Kunskap som produceras om subjektet placeras i relation till visioner av framtiden. "Livslångt lärande för alla har blivit ett allt viktigare inslag i Sveriges långsiktiga politik."⁵⁹ Detta implicerar att det utbildningsbara subjektet är del av framtiden; det är något som måste realiseras.

Varje styrningsrationalitet har en vision om framtiden. Styrning ses som nödvändig och möjlig för att nå denna framtid. Det är styrningens teleos.⁶⁰ Dessa framtidsvisioner kan också betraktas i relation till det livslånga lärandets tekniker för styrning. Vi kan bland annat se detta i talet om behovet av en högutbildad befolkning som en förutsättning för att skapa ett kunskapsbaserat samhälle som kan konkurrera med övriga världen.⁶¹ Enligt de statliga utredningarna måste detta ske för att "öka tillväxten och bibehålla välfärd och sysselsättningen".⁶² Ambitionen som sådan är förknippad med förbättrad levnadsstandard och en bättre framtid i Sverige.⁶³ I denna tanke

⁵⁹ SOU 1998:51, s. 10.

⁶⁰ Dean (1999).

⁶¹ SOU 1998:51.

⁶² SOU 1999:141, s. 90.

⁶³ SOU 1998:51.

finns ett implicit hot; Sverige kommer att halka efter den övriga världen om vi inte har en högutbildad befolkning. Ett sådant resonemang är inte endast lokalt till sin karaktär utan kan även ses på den europeiska nivån. I svenska texter refereras det även till omvärlden, bland annat genom att hänvisa till ministermötet i Lissabon 2000, där det sades att Europa måste bli:

världens mest konkurrenskraftiga och dynamiska, kunskapsbaserade ekonomi med möjlighet till ekonomisk tillväxt med fler och bättre arbetstillfällen och en högre grad av social sammanhållning. Vid mötet bekräftades att unionen tagit steget in i kunskapsåldern, med allt vad det innebär för det kulturella, ekonomiska och sociala livet. Hur vi lär oss, hur vi lever och arbetar – allt detta förändras snabbt. Detta innebär inte bara att individerna måste anpassa sig till förändringar, utan även att etablerade beteendemönster måste förändras.⁶⁴

Pengar måste alltså satsas på vuxenutbildningen för att inkludera alla i det livslånga lärandet, som skydd mot framtida hot. Jag menar att vi i dessa formuleringar ser styrning i namn av framtiden. Genom att måla upp hotfulla framtidsbilder om vad som kan hända om vissa åtgärder inte sätts in, styrs vi utefter den väg som beskrivs som åtråvärd. Vi fabriceras som subjekt som vill leva i ett demokratiskt och högproduktivt samhälle; ingen vill komma på andra plats. Framtiden i dessa texter är en projektion – någon skriver om en icke existerande framtid som om den var naturlig och verklig. Den skrivs fram som en faktisk realitet och vissa åtgärder måste tas för att undvika och/eller nå denna ”verkliga” framtid. Som vi har sett är denna teknik för styrning inte ny. I texter från mitten av 1900-talet skapades nationella och internationella hotbilder där Sverige behövde högutbildad arbetskraft för att fortsätta vara ett välfärdssamhälle. Under 1920-talet var hoten nationella, då var det den halvbildade medborgaren som hotade nationens stabilitet.

I citatet rörande ministermötet i Lissabon 2000 kan vi också se hur diskurser om framtid, samhälle och subjekt flyter samman. Samhället och framtiden är under konstant förändring, vilket gör att även subjekten måste vara beredda att förändras. Man presenterar en framtidsvision, något som kommer att bli ”verkligt”. En sådan framtid kan emellertid inte planeras. Istället läggs ansvaret på subjekten själva. Vi måste alla anpassa oss till för-

⁶⁴ SOU 2001:78, s. 44.

ändringar genom att förändra de etablerade beteendemönstren, något som implicerar att subjekten är aktörer i sin egen lokala välfärd.⁶⁵ Det finns inget som tydligt guidar dig i en föränderlig värld; det är upp till dig att vara flexibel och anpassningsbar.

Detta tycks peka mot en stat som inte är närvarande i styrningspraktiken. Vad vi ser är en neoliberal styrningsrationalitet. Staten konstrueras som den "möjliggörande staten" som ska göra det möjligt för subjekten att göra sina egna val. Det är i dessa val och i subjektens handlingar som staten skrivs in.⁶⁶ Genom att möjliggöra för subjekten att bli autonoma, självreglerande aktörer ansvariga för sin egen framtid, kan denna framtid kontrolleras, men inte planeras. Vad som skapas är den utbildningsbara individen som är medskapare av sin egen framtid genom att vara i ett tillstånd av konstant lärande. Ett sådant lärande gör subjekten redo att möta den föränderliga framtiden. Som vi har sett skiljer sig denna konstruktion av subjektet från tidigare konstruktioner. I texter från tidigt 1920-tal och 1950-tal skrivs framtiden fram som möjlig att planera genom olika åtgärder från "staten". Därmed kan man hävda att staten distanserade sig från styrningspraktikerna under 1900-talet. Resultatet blev emellertid inte mindre styrning, utan bara en ny form av styrning.

Den utbildningsbara vuxna i ett ständigt föränderligt samhälle

I denna text har jag argumenterat för att nya former för styrningen av den vuxna studerande har skapats under de sista 80 åren i Sverige. Det har skett ett skifte från styrning genom samhället till styrning genom individernas egna handlingar. I detta skifte har tankefiguren om det utbildningsbara subjektet rest genom tid och rum och tagit sig olika uttryck. Under det tidiga 1900-talet hade det vuxna subjektet potential att lära sig. Det skulle lära sig om ekonomiska och sociala frågor för att kunna ta goda ansvarsfulla politiska beslut; målet var att skapa en demokratisk och politiskt ansvarsfull medborgare. I mitten av 1900-talet var det utbildningsbara subjektet istället

⁶⁵ Kenneth Hultqvist, Ulf Olsson, Kenneth Petersson, Thomas S. Popkewitz & Dan Andersson, Deciphering Educational thought in Sweden in the early 2000. Fabricating subjects in the name of history and the future. *Philosophy and History of the Discipline of Education. Evaluation and Evolution of the Criteria for Educational Research*. Conference in Leuven, 5–8 November 2003.

⁶⁶ Rose (1999a).

begåvat. De begåvade vuxna skulle utbildas för att Sverige skulle fortsätta att vara ett välfärdssamhälle. Alla, inte endast de begåvade, skulle välja väg i livet enligt sin inre medfödda potential, vilket i sin tur var en förutsättning för att skapa en god framtid. Idag är det utbildningsbara subjektet någon som ständigt lär sig för att kunna möta en osäker och ständigt föränderlig framtid. Om inte alla blir till en del av det livslånga lärandet finns det en risk att Sverige inte kan konkurrera med den omgivande världen.

Den globala diskursen om livslångt lärande har i Sverige skrivits in som en "sanning" och ett botemedel för att se till att Sverige fortsätter att vara en ledande välfärdsstat i världen. Denna idé kan inte ifrågasättas; de som gör det skapas som "de andra" som är i behov av "behandling". I denna text har jag argumenterat för att denna diskurs idag skrivs in i den svenska vuxenutbildningspraktiken samtidigt som den också skrivs in i andra praktiker såsom fritiden, arbetslivet etcetera. Lärandet skrivs fram som norm. Därmed knyts spridningen av det livslånga lärandet och dess normaliserande lärandepraktik inte endast till skolpraktiken. Som Olsson och Petersson argumenterar skrivs denna diskurs in i samhället som helhet; samhället konstrueras som ett lärande samhälle. Tanken om "skolan som samhället" har ersatts av "samhället som skola".⁶⁷

I ett sådant samhälle är det utbildningsbara subjektet en nödvändig skapelse; om du ska lära dig måste du vara utbildningsbar. Vuxenutbildning skapas som en central del för att realisera detta samhälle. De som inte har förutsättningarna att delta i det livslånga lärandet kan skaffa sig dessa genom vuxenutbildning. Om alla konstant lär sig kan styrningens teleos i Sverige nås; en vision om den "goda" framtiden – välfärdsstaten. Denna vision agerar som en teknik för att skapa denna framtid och det utbildningsbara subjektet. Denna diskurs om välfärdsstaten är emellertid lokal till sin karaktär. I USA används också berättelser om välfärdsstaten som en teknik för styrning för att skapa en god framtid, men på motsatt sätt. Välfärdsstaten presenteras som en negativ version av framtiden, en risk som måste undvikas för att den goda framtiden ska nås.⁶⁸

⁶⁷ Olsson & Petersson (2005).

⁶⁸ Gaile S. Cannella, "Child welfare in the United States. The construction of gendered oppositional discourse(s)", i Marianne Bloch, Kerstin Holmlund, Inger Moqvist & Thomas S. Popkewitz (red.), *Governing children, families and education. Restructuring the welfare state*, (New York 2003), s. 174–193.

Samtidigt som det utbildningsbara subjektet skapas, skapas också "de andra", de som är målgruppen för olika tekniker med syfte att normaliseras. Som jag visat var "den andre" under tidigt 1900-tal den som inte kunde ta goda politiska beslut. Genom deltagande i folkbildning, såsom att närvara vid föreläsningar med efterföljande läsning av de "rätta" böckerna och självstudier, kunde den vuxne förberedas för att bli en ansvarsfull medborgare som kunde ta goda politiska beslut. Deltagande i folkbildningen skapade aktiva subjekt med syfte att skapa ett stabilt samhälle. I mitten av 1900-talet var "den andre" den som inte valde väg i livet enligt sin potential. De vuxnas begåvning skulle mätas för att se vilken medfödd potential de hade och därmed lades grunden för "korrekta" beslut. Besluten skulle tas av de vuxna själva vilket skapade aktiva subjekt. Detta kan ses som en neoliberal form för styrning där styrningen sker genom individernas egna val och handlingar. Ett sådant sätt att resonera verkar ha möjliggjorts tidigare i Sverige än vad som vanligtvis är fallet i den politiska retoriken hos neoliberalismen.⁶⁹ Idag är "de andra" de som inte deltar i det livslånga lärandet. De behöver stå i fokus för vuxenutbildning genom vilken de kan erhålla förutsättningar för deltagande i det livslånga lärandet.

Vad som är gemensamt för dessa berättelser under 1900-talet och in på 2000-talet är att de i sin ambition att inkludera också skapar praktiker för exkludering, något som inte tillerkänns i utbildningspolitiken och i utbildningspraktikerna. Ambitionen i politiken har alltid varit att inkludera alla. Under tidigt 1900-tal skulle alla inkluderas i samhället genom att lära sig ta goda politiska beslut. Vid mitten av 1900-talet skulle alla välja enligt sin potential, vilket innebar att social klass inte skulle stå i vägen för studier. Idag ska alla vara en del av det livslånga lärandet. I denna text har jag kunnat visa att de makt- och kunskapsrelationer som genom sin rörelse i diskurserna skapar inkludering, också har exkludering som en av sina effekter. Alla människor kommer inte att ta goda politiska beslut, alla människor kommer inte att välja enligt sin inre potential, alla människor kommer inte delta i det livslånga lärandet. Vi behöver därför ifrågasätta berättelserna om det livslånga lärandet samt försöka förstå vad för sorts subjekt som är tänkt som slutresultat och vad för sorts exkluderingspraktik detta skapar. Hur kan det livslånga lärandet omformuleras så att exkludering undviks? Är sådana berättelser möjliga?

⁶⁹ Rose (1999a).

Frihet, makt och disciplin

Om social styrning i svensk sinnessjukvård

Mikael Eivergård

Den 20 november 1920 flyttades Harry Gunnarsson från den låsta avdelningen 1D till den öppna avdelning 7 på dåvarande Östersunds hospital.¹ Överförandet från låst till öppen avdelning motiverades av läkaren med att Gunnarsson den senaste tiden hade skött sig klanderfritt och den gångna hösten arbetat flitigt i sjukhusets jordbruk.

Harry Gunnarsson var 25 år och uppvisade en lång och brokig men inte särskilt ovanlig anstaltskarriär när han togs in på sinnessjukhuset i Östersund. Den började i unga år på den statliga uppfostringsanstalten Bona. Sedan följde några korta fängelseresor innan sinnessjukvården tog vid. I sjukhusjournalen noterades han vara ömsom lugn och flitigt, ömsom störande och besvärlig. Dessa skiftningar motsvarades av ständiga förflyttningar mellan sjukhusets olika avdelningar; 1D (för lugna patienter), 1B (halvroliga), 1C (övervakningsavdelningen) och 1A (oroliga).

Hösten 1920 var han placerad på den lugna avdelningen 1D och 20 november var första gången han kom till en helt öppen avdelning. Här hade han frigång på sjukhusområdet, vilket innebar att han kunde röra sig fritt på området under förutsättning att han skötte det anvisade arbetet och passade de tider som angavs i dagordningen. Efter en månad noterades i hans journal:

Pat. medgiver att han blivit mer uppspelt sedan han kom från slutna avdelningen och säger, att det är svårt att sköta sig då man kommer från en sådan, och att här är väl fritt för honom. Pat. uppträder självmedvetet och spotskt,

¹ Avsnittet bygger på journal 10/20, journalarkivet, Östersunds sjukhus arkiv (Frösö sjukhus). I denna, liksom i övriga journaler som används i artikeln, är uppgifter som namn, tidpunkter och liknande vilka kan bidra till identifikation av enskild person ändrade.

är högröstad och skrytsam och pratar vidt och brett. Har gått utan tillstånd till staden men lovar att foga sig efter tillsägelser om att slippa flytta.

Läkarens notering i Gunnarssons journal anger att frigången och placeringen på den öppna avdelningen var villkorad och nära kopplad till patientens uppträdande. I anteckningen kan vi också identifiera ett slags överenskommelse mellan läkare och patient som baserades på att den senare visade prov på en viss förmåga att inspektera sitt eget handlande. Gunnarsson bekände sina tillkortakommanden och gjorde själv bedömningen att det på den öppna avdelningen "varit väl fritt" men att han hädanefter lovade att foga sig om han fick stanna kvar.

För patienten var frigången något eftersträvansvärt eftersom den gav ett avsevärt vidare manöverutrymme än vad tillvaron på den låsta avdelningen bjöd. För läkaren var den relativa friheten något mer. Det var en prövning där patientens förmågor till självreglering examinerades; uppförde han sig väl, återkom han självmant till avdelningen på utsatt tid, höll han sig inom de anvisade gränserna? Frigången var också en övning som organiserades på så vis att frihet var något som patienten måste tränas och läras till. Till en början var den av läkaren utmätta frigångstiden kort. Efterhand blev – som det ofta uttrycktes – "dosen" högre i takt med att patientens kapacitet ansågs växa.

I Gunnarssons exempel drogs frigången snart in. Efter att några kvällar ha anlänt för sent till avdelningen, och dessutom utan tillåtelse lämnat sjukhusområdet, hade han förverkat förtroendet. Harry Gunnarsson hade inte förmått hantera prövningen och fick återvända till en sluten avdelning. Det problem som man försökte hantera genom att förflytta patienter mellan olika avdelningar rör närmast frågorna: Hur skulle patienten förmås att själv vilja det rätta? Hur skulle han förmås att aktivt delta i styrningen av sig själv?

Liberal styrning

I denna artikel diskuterar jag hur frihet, eller rättare sagt, föreställningar om frihet, har använts som ett styrningsredskap inom den moderna sinnessjukvården.² Den centrala frågan kan sägas gälla hur moderna maktutöv-

² Artikeln bygger på material och resonemang ur Mikael Eivergård, *Frihetens milda disciplin. Normalisering och social styrning i svensk sinnessjukvård 1850–1970* (Umeå

ningstekniker tog sig uttryck i sinnessjukhusets miljö. Utgångspunkt tas i Michel Foucaults resonemang kring den disciplinära maktens karaktär och då framförallt i dess frigörande potential.³ Foucault hävdar att disciplinär makt leder till att öka den enskilda individens herravälde över sig själv, även när den uttrycks i lydnadsregimer. Dess syfte är att skapa ett förhållande som ”på en och samma gång gör kroppen lydigare ju nyttigare den är – och tvärtom”.⁴ Den disciplinerade människan är nyttig och lydig, och samtidigt självreflekterande och utrustad med förmågan att styra sig själv.

Vid läsning av *Övervakning och straff* förefaller detta vara en paradox. Det är det också i någon mening, menar den engelske sociologen Nikolas Rose som talar om den moderna maktutövningens grundläggande problem i termer av rädslan ”att inte styra tillräckligt kontra rädslan att styra för mycket”.⁵ Metoderna för hur makt utövas måste relateras till den moderna erfarenheten, alltså till det komplex av idéer, praktiker och föreställningar som sedan 1700-talet präglar västvärldens politiska styrningsformer. Å ena sidan betonas här individens autonomi och självständighet, å andra sidan ska samma individ styras på ett sådant sätt att han eller hon av egen kraft och vilja agerar på ett för samhället önskvärt sätt.⁶

Enligt Rose ska liberalismen och den liberala demokratin i det avseendet ses som en formel för maktutövning som introducerar lågmälda men effektiva metoder för att styra och reglera människors handlande utan att onödigtvis pålägga dem tvång och restriktioner.⁷ Det vore alltså ett misstag att uppfatta makt och disciplin som motsatsen till frihet. Det vore också ett misstag, menar Rose, att betrakta frihet som en given storhet eller en absolut kvalitet. Frihet bör i stället förstås som en föränderlig relation – ”a mobile historical possibility” – som inte uppstår i frånvaron av makt utan som är ett

2003). Exempel på hur frihet använts inom kriminalpolitik och socialpolitik, se Robert Anderssons och Shamal Kavehs artiklar i denna antologi.

³ Foucaults definition av begreppet disciplin diskuteras närmare i Johannes Fredrikssons bidrag till denna volym.

⁴ Michel Foucault, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse* (Lund 1987), s. 162.

⁵ Nikolas Rose, ”Politisk styrning, auktoritet och expertis i den avancerade liberalism”, i Kenneth Hultqvist och Kenneth Petersson (red.), *Foucault. Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik* (Stockholm 1995), s. 51.

⁶ Rose (1995), s. 51.

⁷ Jfr Shamal Kavehs och Robert Anderssons definitioner av liberalism.

slags makt.⁸ Frihet ska ur ett sådant perspektiv inte fattas i termer av mindre styrning, utan som ett annat slags styrning än den traditionella, repressiva och lydnadsinriktade.

Sinnessjukhuset

När moderna sinnessjukhus började inrättas i Sverige vid mitten av 1800-talet var det som delar i system av anstalter och institutioner med människan, hennes kropp, moral och egenskaper som sitt råmaterial.⁹ Oavsett om vi talar om fängelser, korrektionsanstalter, sinnessjukhus eller någon annan anstaltsform så fanns en grundläggande behandlingstanke som innebar att tillvaron på anstalten skulle förändra den intagne i önskvärd riktning. Åtminstone idealt tänkte man sig att den som lämnade anstalten vara en annan, förändrad och förbättrad person än den som en gång skrivits in. Denna tänkta positiva förändringsprocess var åtminstone det officiella och retoriska uppdraget. De människobehandlande institutionerna hämtade, beroende på anstaltsform, i högre eller lägre grad sin legitimitet i vetenskapliga rön om människan och från en växande kår av expertis på mänskligt beteende och uppförande. Hit hörde psykiatrin och den snabbt – närmast explosivt – expanderande slutna psykiatriska sjukvården under 1900-talets första hälft.

År 1900 vårdades cirka 4 000 personer på svenska hospital. Samma år genomförde Medicinalstyrelsen en inventering som gav för handen att cirka 16 000 svenskar var sinnessjuka. Av dessa ansågs 10 000 behöva anstaltsplats medan övriga ansågs kunna klara sig i samhället.

Femtio år senare var läget ett annat. Sinnessjukhusen hade plats för drygt 30 000 patienter.¹⁰ De psykiska sjukdomarna beskrevs som "frätande syror" som orsakade gnissel på samhällsmaskineriet. Den statliga mentalsjukvårdsutredningen 1958 menade att 257 000 personer, fem procent av Sveriges

⁸ Nikolas Rose, *Powers of Freedom. Reframing Political Thought* (Cambridge 1999), s. 96. Se vidare t.ex. Graham Burchell, Colin Gordon & Peter Miller (red.), *The Foucault effect. Studies in governmentality* (Chicago 1991).

⁹ Fram till 1931 var hospital det officiella namnet på sjukhus för psykiatrisk vård. Från 1931 till 1958 var benämningen sinnessjukhus och därefter mentalsjukhus. Mellan 1886 och 1931 var asyl benämningen på den del av hospitalet som var avsedd för obotliga patienter.

¹⁰ Siffrorna är hämtade ur Bengt Sjöström, *Kliniken tar över dårskapen. Om den moderna psykiatrins framväxt* (Göteborg 1992), s. 13.

befolkning, led av svåra psykiska sjukdomstillstånd. Omkring 40 000 ansågs behöva vård på mentalsjukhus. Vid sidan av dessa uppskattades ungefär 1,5 miljoner ha sådana psykiska problem att läkare behövdes kopplas in.¹¹ Den kraftiga expansionen innebar att anstalterna för psykiatrisk vård inte bara blev flera under loppet av 1900-talets första hälft, de blev också större. Ett ordinärt sinnessjukhus hade omkring tusen platser.

Låst dörr – eller öppen?

Sinnessjukhusen byggde på att en komplex tvångssituation etablerades runt den intagne. För det första krävdes det ett juridiskt tvång som innebar att patienten kunde tas till anstalten och kvarhållas mot sin vilja. Från 1858 års sinnessjukstadga till 1929 års nya sinnessjukvårdslag var i princip all intagning ett tvångsförfarande. Med 1929 års lag gjordes intagning på patientens eget initiativ möjligt, medan den generella kvarhållningsrätten avskaffades först med 1966 års lagstiftning.¹²

För det andra fanns ett påtagligt fysiskt tvång som innebar att den intagne enbart fick vistas på bestämda platser och att dessa begränsades av staket, murar, låsta dörrar eller andra fysiska hinder. För många innebar det att dagarna tillbringades i avdelningens dagrum och korridor. Sjukhuset kontrollerade med andra ord den intagnes rörelseförmåga och därmed också hans eller hennes sociala umgänge. Mindre iögonfallande, men förmodligen nog så genomgripande i sin verkan, var de gränsdragningar som dagordningar, rutiner och olika terapier lade kring patientens sociala liv.¹³

Därtill ska läggas det selektiva tvång i form av olika hindrande don, så kallade mekaniska tvångsmedel, som användes på enskilda patienters kroppar. Redskap som spännbälten, remmar, handskar och andra hindrande plagg var tillsammans med inlåsning i cell åtgärder som riktades mot patienter som uppfattades störa eller oroliga. På 1860-talet stod cellen i centrum för läkarens uppmärksamhet och vid denna tid meddelade överläkaren

¹¹ SOU 1958:32.

¹² Jenny Björkman, *Vård för samhällets bästa. Debatten om tvångsvård i svensk lagstiftning 1850–1970*. (Stockholm 2001), s. 169 ff. Se även Eivergård (2003), s. 41.

¹³ För exempel på tvingande tekniker i sinnessjukvårdens praktik, se Eivergård (2003), t.ex. s. 110 ff.

vid Stockholms hospital att drygt en tredjedel av patienterna hade vårdats i cell, det vill säga i ett omöblerat, låst och fönsterlöst utrymme.¹⁴

Fram till slutet av 1800-talet kunde sådana insatser omges av en viss terapeutisk retorik. Trots detta var det just denna form av direkt fysiskt tvång som först problematiserades. Lagstiftningen angav att tvångsåtgärderna skulle verkställas med "mildhet" och vid sekelskiftet 1900 uttalade sig läkarkåren tämligen enhetligt mot mekaniskt tvång. Sådant tvång skulle undvikas i möjligaste mån. Framförallt menade man att inlåsning i cell var en åtgärd som i allt väsentligt verkade förråande.¹⁵

Parallellt fördes en diskussion rörande sinnessjukhusets generella tvångspotentialer, och i det tidiga 1900-talets programtexter återfinns en ny dimension i problematiserandet av relationen mellan tvång och frihet. En sträng anstaltsregim framhölls vara nödvändig, men den skulle inte innebära att patientens friheter begränsades mer än nödvändigt. Frey Svenson, en av dåtidens ledande sinnessjukläkare, formulerade vad han kallade den frihetliga vårdens princip; det var den sjukes "ovillkorliga rätt att erhålla så mycket frihet han kan bära [...] icke mer, men icke heller ett uns mindre".¹⁶

Vad som här uttrycks är en djupgående liberal tankefigur byggd på å ena sidan den enskildes individens frihet som överordnad princip, å andra sidan samhällets rätt att begränsa denna frihet för den som inte förmår att leva efter samhällskontraktets lagar, regler och normer. Denna fråga har i det moderna samhället förflyttats från den politiska och religiösa beslutsfären till den vetenskapliga auktoriteten och expertisen. Den sinnessjukes förmåga att bära frihet blir således en fråga för psykiatern, och den frihet som det här handlar om är inte primärt förankrad i ett politiskt rättighetsstänkande. I stället bygger den på vetenskapliga bedömningar av den enskildes förmåga att leva upp till olika sociala och moraliska överenskommelser.¹⁷

Det tidiga 1900-talets sinnessjukhus inrymde ett brett register av vårdmiljöer som var anpassade till en mångfald av olika patientkategorier. Här

¹⁴ Riksarkivet, Medicinalstyrelsens arkiv, Årsberättelse för Stockholms hospital 1863.

¹⁵ Om fysiska tvång inom den anstaltsbundna sinnessjukvården, se Lars-Eric Jönsson, *Det terapeutiska rummet. Rum och kropp i svensk sinnessjukvård 1850–1970* (Stockholm 1998), s. 185–216.

¹⁶ Frey Svenson, "Den moderna sinnessjukvårdens hufvudprinciper", i *Upsala läkareförenings handlingar*, häfte 1 (1908–09), s. 8.

¹⁷ Rose (1999). Se även t.ex. Mats Börjesson, Eva Palmblad & Tomas Wahl, *I skötsamhetens utmarker. Berättelser om välfärdsstatens sociala optik* (Stockholm 2005)

fanns övervakningssalar med så kallad sänglägesbehandling för nyinsjuknade och oroliga, asylavdelningar för obotliga, särskilda avdelningar för arbetande patienter, för slöa och uppegående, för osnygga och så vidare. Till dessa olika sorteringskategorier lades vid sinnessjukhusen ytterligare en uppdelning – den mellan låsta och öppna avdelningar.¹⁸

Inför att det nya sinnessjukhuset i Säter skulle byggas fördes en diskussion kring hur mer frihetliga och öppna vårdformer skulle kunna rymmas inom anstaltens hägn. Psykiatern Georg Schuldheis, som skrev byggnadsprogrammet för det nya sjukhuset, menade att anstaltens frihetsinskränkningar innebar problem för flera patientkategorier.¹⁹ Flera patienter skulle dessutom, tänkte sig Schuldheis, bli mer lättskötta om de erbjöds friare förhållanden och pekade på utländska erfarenheter som visade att ”eljest motspänstiga och opålitliga element blifva fogliga, villiga och arbetsamma” i den stund anstalten erbjöd friare villkor.²⁰

Överlag antydde vårdprogrammen från 1900-talets början en strävan efter att minska de fysiska regleringar som omgav patienten. I programtexterna intog begreppet frihet en central plats och det talades om en ny, modern sinnessjukvård bedriven under frihetliga principer. Synliga galler för fönstren, celler och allt för höga murar och annat som kunde ge associationer till fängelset skulle helst elimineras och de nya sjukhus som byggdes planerades med långt fler öppna avdelningar än tidigare. När mönstersjukhuset i Säter stod klart 1912 var nära en tredjedel av platserna på öppna avdelningar.

Konfronteras denna frihetliga retorik med källor rörande sjukhusens praktiska verksamhet kompliceras bilden en aning. Från Säter rapporterades ganska snart om akut platsbrist på de låsta avdelningarna, medan de öppna var svåra att belägga.²¹ Rapporterna från andra sjukhus var likalydande. Men oavsett om de öppna platserna inte ersatte de slutna i den omfattning och i den takt som programmen antyder, så ägde en förskjutning rum. Under loppet av 1900-talets första hälft omgavs patienten gradvis av allt mindre fysiska hinder.

¹⁸ Se t.ex. Jönsson (1998), s. 155.

¹⁹ Georg Schuldheis, ”En ny anstalt för sinnessjuka”, i *Hygiea* (1905), s. 234 f.

²⁰ Schuldheis (1905), s. 235.

²¹ Riksarkivet, Medicinalstyrelsens arkiv, sinnessjukhusens årsberättelser, årsberättelser för Sätters hospital 1912, 1913, 1914.

På Säter framstod den öppna avdelningen som ett ideal, men anstalten var i allt väsentligt sluten. De flesta avdelningar var låsta, sjukhuset låg inhägnat, avgränsat och för sig själv en bit utanför staden. De så kallade promenadgårdarna som fanns vid varje avdelning var omgärdade av plank, murar eller staket.

Ett av de sista mentalsjukhus som togs i bruk var Falbygdens sjukhus som öppnades 1961. Det nya sjukhuset påminde mer om ett samtida bostadsområde än om en anstalt. De ljusgula huskropparna var oregelbundet utplacerade runt ett centrum med ett litet torg, kafé, postkontor och annan service för de intagna. Området vände sig mot staden och låg öppet mot omgivningarna. Här fanns inga staket, ingen skarp gräns mellan innanför och utanför. I stället för promenadgårdar hade varje avdelning "sitt lilla trädgårdsområde med buskar och fruktträd avskilt genom en häck".²²

Patienterna hade generell frigång och de flesta avdelningar stod olåsta. Denna förändring av anstaltens fysiska miljö motsvaras av en auktoritetsförskjutning från en lydnadsregim till ett ideal där patienten självantog gjorde det rätta och önskvärda. Det tidiga 1900-talets ordningsregler föreskrev att patienten "lydde" läkaren – på 1960-talet handlade det om att med mer lågmälda metoder förmå patienten att handla rätt.

Frihet som styrningsmedel

På ett yttre plan kan den ovan tecknade historien sägas gå från låst till öppen sinnessjukvård, från fjättrad till fri patient. I en sådan tolkning ligger en underförstådd förutsättning; om de yttre och påtagliga hindren elimineras, så ökar individens, i detta fall, patientens, frihet och autonomi. Det är förstås svårt att argumentera mot att nedmonteringen av olika fysiska hinder innebar ett avlägsnande av anstaltens tvångspotential. Men samtidigt uppstår frågan om vad som trädde i dessa hinders ställe. Vad skulle få patienten att av fri vilja stanna kvar på sjukhuset? Vad skulle få honom eller henne att självantog återvända till avdelningen efter frigång?

Om vi tar som utgångspunkt att sinnessjukhusets disciplinära maktutövning inbegrep ett samspel mellan tvingande och frigörande praktiker måste samtidigt det dikotomiska förhållandet mellan tvång och frihet sättas

²² Socialstyrelsen, Mentalvårdsbyrå, årsberättelser för mentalsjukhus, årsberättelse för Falbygdens sjukhus 1961.

i fråga. I material som härrör från sinnessjukhusens verksamhet – vetenskapliga texter, program, årsberättelser, journaler etcetera – är det emellertid uppenbart att tvång och frihet beskrivs som två motsatta krafter där den ena breder ut sig på det andras bekostnad. Tvång anses kunna ersättas av frihet och vice versa med en skarp gräns dragen mitt emellan.

Om vi undviker en sådan fast och fixerad distinktion kan vi i stället tala om frigörande respektive tvingande praktiker i termer av samspelande styrningstekniker. De utgör då inte varandras motsatser, utan framstår snarare som varandras förutsättningar. Frånvaron av synligt tvång innebär således inte att patienten träder in i ett område av ”frihet” eller en plats befriad från makt, utan snarare i ett område där föreställningen om frihet systematiskt utnyttjas som ett medel att styra patientens handlingar och uppförande.

Med vilka tekniker skulle självregleringens förmågor etableras hos sinnessjukhusens patienter? Vad var det för egenskaper som skulle internaliseras i patienten för att träda i staketens och murarnas ställe? Hur skulle man skapa patienter som var självreglerande och kapabla att under fria former styra sig själva?

Makt och belöning

Relationen mellan styrning och belöning var central i hanteringen av patienterna. När murar och staket plockade ned innebar det inte att patienten ”fick” frihet. De förmåner som ställdes i sikte var villkorade och en del av ett belönings- och bestraffningssystem. Vid 1800-talets slut rensades ordet straff bort från den psykiatriska nomenklaturen och ersattes av benämningen disciplinär åtgärd. Den praktiska innebörden i detta ska inte överskattas. Liksom straffet verkställdes den disciplinära åtgärden – till exempel isolering eller kalla bad – som ett svar på patientens oönskade handlingar.

Här fanns också en kategori åtgärder som hade karaktär av förlust, vilket innebar att patienten framtogs en vunnen förmån. På så vis sattes sanktionen i samband med ett belöningssystem som fungerade på så sätt att patienter som skötte sig, det vill säga inordnade sig i sjukhusets regler och visade gott uppförande, belönades. Det kunde röra sig om allt från ett uppmuntrande ord och extra kaffe- eller matportion till flyttning till ”bättre” avdelning, eget rum eller rentav frigång.

Till skillnad från bestraffningen som var ett anstalts svar på en redan utförd felaktig handling så syftade belöningens strategi till att på sikt styra och förändra patientens framtida uppförande i önskvärd riktning. Belöningen väddar dessutom till den underordnades medverkan och ger sken av att det föreligger någon form av valsituation, medan hotet om straff snarare antyder en tvångssituation. Denna skillnad är skenbar men betydelsefull. Belöningen, skriver Magnus Hörnqvist i *Foucaults maktanalys*, ger en upplevelse av frivillighet och delaktighet på ett annat sätt än straffet, vilket i sin tur ökar viljan att underordna sig det påbjudna beteendet.²³

För sinnessjukhusets patient innebar det att ett gott beteende belönades med en förmån medan en felaktig handling innebar att en eller flera uppnådda förmåner förlorades. Om patienten slutade att utföra det anvisade arbetet eller uppförde sig fel kunde till exempel matportionen minskas, patienten kunde flyttas till en sämre avdelning eller mista frigången.

Sociologen Erving Goffman har påpekat hur denna teknik på ett effektivt sätt tränger in sjukhusets bild av patienten i dennes egen självuppfattning genom att den lär den intagne att förmåner eller indragna sådana är självklara reaktioner på dennes tillstånd.²⁴ Skötsamhet och friskhet länkades på så sätt samman och med hjälp av belöningssystemet omvandlades det sociala beteendet till medicinska spörsmål. Att erhålla förmåner var ett meddelande om att sjukdomstillståndet förbättrats och omvänt signalerade en handling som resulterade i en indragen förmån en motsvarande försämring.

Normalisering och frihet

Frigång innebar att patienten mellan vissa tidpunkter tilläts lämna avdelningen och fick vistas på sjukhusområdet, i vissa fall också utanför detta. Under loppet av 1900-talets första hälft omfattades allt fler patienter av frigången. Vid sekelskiftet var det en relativt exklusiv förmån, som dessutom främst gällde manliga patienter. Vid 1960-talets sjukhus var frigången generell.²⁵

²³ Magnus Hörnqvist, *Foucaults maktanalys* (Stockholm 1996), s. 210.

²⁴ Erving Goffman, *Totala institutioner. Fyra essäer om anstaltslivets villkor* (Stockholm 1983), s. 108 f.

²⁵ Se Eivergård (2003), s. 82 ff.

Frigång i olika former var en av flera tekniker som på ett eller annat sätt lösgjorde patienten från sjukhusets direkta inflytande. Familjevård var en annan modell som innebar att patienten sattes i arbete och bodde på en bondgård inte allt för långt från sjukhuset. Denna förflyttning av patienten kan beskrivas som ett steg från en regelstyrd och lydnadsorienterad tillvaro till ett sammanhang där patienten aktivt och frivilligt skulle anpassa sitt beteende och uppförande till påbjudna normer. Medan avdelningen var organiserad för att hindra patientens felaktiva handlingar, öka förutsägbarheten och minimera handlingsalternativen syftade frigången till att utveckla och pröva individens positiva egenskaper. Med Michel Foucault kan vi säga att patienten övergick från en lag- och regimstyrd till en normreglerad värld när han eller hon lämnade avdelningen.²⁶

Vi möter en maktutövning där föreställningar om "slarv", om det "opassande" och "olämpliga" utgör en grund för bedömningen av patientens sociala förmågor och hans eller hennes psykiska hälsa. Låt oss plocka fram en journal förd över en kvinnlig patient vid Frösö sjukhus.²⁷ Året är 1955.

9.6. Frågar dagl. om hon får åka in till stan och köpa skor. Vanliga skor du-ger ej utan pat. ska ha årets modefärg (pats. ålder 61 år). Får överläkare Möllers tillåtelse att i sköt. sällskap fara och handla med får ej köpa skära skor. Pat. mycket svårhanterlig inne i stan, köper trots förbud skära skor, när sköt. påminner pat. överl. ord, svara pat. att hon gör som hon vill och att sköt. ska vara tyst. Vid provningen av skorna drager pat. upp kjolen ovanför knäna, sitter ofint (manligt biträde).

14.6. Dr. talat med pat. idag om sköket, men pat. envisas med att behålla skorna. Men har i och med detta förverkat rätten att gå till stan och handla. Får hädanefter inte gå till stan ens med skötare enl. överl. Möller.

Dessa noteringar beskriver inte regelbrott, utan begångna fel och olämpligheter. För att åter tala med Foucault: de "inrutar ett område som lagarna lämnar öppet, de stämplar och bestraffar en samling förseelser som är så pass relativt obetydliga att de undandrar sig de stora straffsystemen".²⁸ Frigången och stadspermissionen placerade kvinnan i en sfär där anstaltsregimen inte längre kunde göra anspråk på att styra henne. I dess ställe trädde en mängd

²⁶ Foucault (1987), avsnittet "Den normaliserande sanktionen", s. 208 – 216.

²⁷ Östersunds sjukhus arkiv, (Frösö sjukhus) journalarkivet, journal 99/34.

²⁸ Foucault (1987), s. 208.

normregleringar i kraft, utifrån vilka patienten kunde göra sig skyldig och till föremål för sanktioner och tillrättavisanden.

Samtidigt illustrerar händelsen med de skära skorna den liberala maktutövningens ambivalenser. Under 1950-talet ägde en privatiseringsprocess rum på sjukhusen som innebar att patienter tilläts och uppmuntrades till att ersätta institutionsdräkten med privata kläder. Att handla kläder gjordes till en del av den sociala träning som på sikt skulle införliva patienten i samhällsgemenskapen. I detta fall gavs patienten tillåtelse att köpa egna skor, men fick inte själv välja färg.

Utövandet av normalisering ägde, som i detta fall, rum genom ett fastställande av de olämpliga och felaktiga handlingarna som man på ett eller annat vis försökte korrigera, vanligtvis genom tillsägelser eller temporära förluster av förmåner. Så länge normalitetens yttre gränser inte överträdades var straffen för olämpligheter och slarv sällan långvariga. Syftet var inte heller att straffa, utan att nyttja brännpunkten mellan frigörande och tvingande praktiker till att öva upp och inpränta ett korrekt beteende. Processens andra sida handlade om att uppmuntra och belöna det riktiga uppförandet – den som inte slarvade, den som inte var högljudd eller uppträdde på ett sätt som ansågs olämpligt, premierades med ökade förmåner. I denna disciplinära logik skapades den självreglering som utgjorde förutsättningen för ett sjukhus med fria patienter.

Bekännelse och delaktighet

Det patriarkala sinnessjukhuset eftersträvade lydnad från sin patient. På 1950-talets mentalsjukhus talades hellre om att patienten gjordes delaktig i sin egen behandling. En förutsättning för detta var att patienten på något vis kunde bibringas insikten om att han eller hon var i behov av behandling.

Här finns en lång bekännelsetradition där samtalet mellan läkare och patient hade karaktär av ett förhör samtidigt som det också fungerade som en tillrättavisningsstrategi. I sinnessjukvårdens praktik innebar den ideala bekännelsen att patienten erkände sjukhusets biografi om sig själv och sina egna tillkortakommanden. Patienten skulle fås att betrakta sig själv med

sjukhusets perspektiv, inse att hon var sjuk och att de åtgärder som sattes in var berättigade.²⁹

I början av 1900-talet framstod patientens tal i första hand som ett behov initierat av läkarens kunskapsintresse. Femtio år senare knöts behovet att tala till patienten själv. I 1958 års Mentalsjukvårdutredning framhålls den intagnes vilja att tala om sin sjukdom och man förordade olika former av gruppterapi. Det handlade i grunden om att påverka patientens inställning till sin situation och till patienskapet.³⁰

På 1960-talet bedrevs gruppterapi vid de flesta mentalsjukhus. Från specialavdelningen vid S:t Sigfrids sjukhus rapporterades om logoterapi:

Patienter på specialen har rätt att få tala ut. Logoterapin uppskattas högt och uppfattas som den mest effektiva formen av psykoterapi. Dessa ibland en kvarts eller halvtimmas långa samtal har ofta hjälpt patienten till en bättre introspektion och visat honom möjlighet till en viss självkorrektion.³¹

Den i samtiden tongivande psykiatern Gunnar Lundquist menade att samtalen med patienten inte skulle vara någon moralpredikan, men väl inrymma ett fostrande moment, särskilt om patienten var socialt missanpassad. Samtalets uppgift var, menade Lundquist att ”hjälpa patienten att lära känna sig själv, påvisa hans fel, få honom att inse dem och hjälpa honom att eliminera dem.”³²

Att få den intagne att betrakta sig själv med psykiatrins perspektiv – att få honom eller henne att själv nyttja ett psykiatriskt språkbruk och att betrakta sig själv som en person med problem och i behov av hjälp – var alltså en teknik för att få patienten involverad i sin egen behandling.

Det var emellertid inte enbart den enskilde patienten som skulle involveras i vården av sig själv utan patienterna som kollektiv skulle helst göras delaktiga i utformningen av sjukhusets vård och miljö. Vid Falbygdens sjukhus talades i mitten av 1960-talet om en strävan efter ökat självstyre från patienterna sida och det ordnades gemensamma möten. Överläkaren skrev 1964:

²⁹ Se t.ex. Jönsson (1998), s. 60 ff.

³⁰ Se Eivergård (2003), s. 63 f.

³¹ Socialstyrelsen, Mentalvårdsbyråns arkiv, mentalsjukhusens årsberättelser, årsberättelse S:t Sigfrids sjukhus 1966.

³² Gunnar Lundquist, ”Den psykiatriska sjukvården och de socialt missanpassade”, i Ivar Agge (red.), *Samhällets åtgärder mot lagöverträdare* (Stockholm 1960), s. 207.

Mötena understryker också betydelsen av patientens egen insats och minskar den auktoritära ställningen av personal – läkarsidan. Människor kan inte hjälpas till ökad självständighet och personlig frihet under eget ansvar genom att göras till endast den mottagande delen i ett starkt hierarkiskt system.³³

Vid Sidsjöns sjukhus ordnades ett patientråd med motiveringen att om sjukhuset skulle "bli en rätt terapeutisk miljö, är det ju nödvändigt att patienterna får känna att de är medansvariga".³⁴ När man hävdade att patientens medansvar var av fundamental betydelse för den terapeutiska miljöns effektivitet så ska det förstås i termer av maktutövning. Patienten omvandlas från ett passivt lydnadsobjekt till ett subjekt som aktivt deltar i sin egen underordning och identifikation som patient. Vid tillfällen där patienten prövades i friare sammanhang än de som sjukhuset erbjöd, var det egna ansvaret, den egna viljan och de inre förmågorna viktigare än förmågan att lyda. Men det var inte patientens vilja i största allmänhet som avsågs, utan viljan att göra rätt.

Patient i välfärdsstaten

I en mening kan man läsa historien om den anstaltsbundna sinnessjukvården som en berättelse över hur de terapeutiska åtgärderna allt mindre kommit att handla om att lägga fysiskt tvång på individen och mer om att uppöva förmågan att handskas med en reglerad frihet. Denna process bör inte förstås i termer av vare sig mindre maktutövning eller ökad humanitet. I stället bör den fattas som en maktutövningsteknik som verkar just genom att göra individen fri. Denna frihet är emellertid inte villkorslös utan intimt kopplad till en serie av normaliserande processer. Nikolas Rose föreslår att de disciplinära maktteknikerna – övervakning, fördelning av kroppar i tid och rum, den individualiserade kunskapsproduktionen, den hierarkiserande blicken, examinationsprocedurerna – ska betraktas som liberala styrningstekniker vilka i grunden syftar till att producera "fria" individer som är kapabla att själva normalisera och reglera sitt beteende. Disciplinär makt syftar till att på samma gång reglera människan och göra henne fri.

³³ Socialstyrelsen, Mentalvårdsbyråns arkiv, mentalsjukhusens årsberättelser, årsberättelse Falbygdens sjukhus 1964.

³⁴ Sundsvalls sjukhus arkiv, PM rörande patientrådet vid Sundsvalls sjukhus psykiatriska kliniker 1966.

I den moderna välfärdsstaten sker disciplineringen inte i första hand inom ramarna för totalitära och slutna institutioner. Om avskiljning och isolering tidigare varit kodorden ersätts de efterhand av integrering och normalisering som syftar till att anpassa människan till samhället snarare än till anstalten. Den människobehandlande institutionen är inte längre en avgränsad plats utan snare en gränslös praktik. Vad gäller den institutionaliserade psykiatrin har ett skifte ägt rum, från en i allt väsentligt isolerande till en integrerande praktik. Denna förändring inom sinnessjukvården följer en generell tendens i välfärdssamhällets maktutövningsstrategier, vilka inte längre syftar till att isolera och marginalisera utan till att integrera och normalisera.

Detta betyder att vi inte på ett okomplicerat sätt kan beskriva samhällets eller sinnessjukvårdens historia i termer av ökad frihet. Frihet kan inte, vilket Rose betonar, fattas som ett ting, ett fixerat tillstånd eller en absolut kvalitet, utan ska ses som en relativ och över tid föränderlig relation. Det samma gäller begreppet humanitet, också det nära förknippat med retoriken kring sinnessjukvården. När moderna sinnessjukhus började byggas var det i termer av ett gigantiskt humanitetsprojekt och när socialminister Gustav Möller 1943 invigde Sidsjöns sjukhus i Sundsvall talade han om ett "humanitetens tempel".³⁵ På samma sätt kom nedläggningen och rivningar av sinnessjukhus under en senare period att ske i humanitetens namn. Om den psykiatriska vården har blivit humanare eller om dagens patient är friare än gårdagens, är frågor som inte så enkelt låter sig besvaras. Kanske kan vi säga att vården och patientens villkor har förändrats på ett sådant sätt att vi utifrån vår tids perspektiv gärna uppfattar saken så.

³⁵ Mikael Eivergård & Lars-Eric Jönsson, *Sidsjöns sjukhus. Ur den moderna sinnessjukvårdens historia* (Sundsvall 1993), s. 38.

Tattarna och deras begåvning

Tekniker för styrning under det tidiga 1940-talet

Thom Axelsson

Kriminalitet och bristande försörjningsförmåga, oförmåga att fostra barnen, alkoholism, sedeslöshet, lättsinne m.m. äro nämligen till icke ringa del en naturlig följd av undermålighet i intellektuellt avseende. En undersökning av begåvningsförhållandena bland tattarna kan därför få en praktisk betydelse i kampen mot tatarplågan, fränsett de psykologiska forskningsresultat som en dylik undersökning oberoende härav kan komma att lämna.¹

De citerade raderna är hämtade från 1940-talets vetenskapliggörande av vad som uppfattades som ett samhällsproblem. Sedan slutet av 1800-talet beskrevs lösdriveri och luffande som ett kritiskt socialt problem, vilket gjorde att den icke bofaste och skamlige icke-arbetaren hamnande i fokus.² När lagarna om lösdriveri diskuterades var det den diffusa gruppen tattare som avsågs.³ Mot dessa riktades särskild politisk uppmärksamhet och olika åtgärder sattes in för att hantera situationen.

Syftet med föreliggande arbete är att studera hur tattare konstruerades som ett socialt problem i utredningsmaterial under första hälften av 1900-talet. Som utgångspunkt kommer jag att använda mig av Michel Foucaults begrepp *governmentality*.⁴

¹ Manne Ohlander, "Begåvningsförhållandena hos tattare. En genealogisk och sociologisk studie", i *Tidskrift för Psykologi och Pedagogik* 3 (1943a), s. 3.

² Jfr Ian Hacking, *Mad Travellers. Reflections on the Reality of Transient Mental Illnesses*, (Cambridge 1998), s. 68–69.

³ För att underlätta läsningen sätts inte det emiska begreppet, det vill säga begrepp som härstammar från det empiriska materialet, tattare i citationstecken.

⁴ Michel Foucault, "Governmentality", i Graham Burchell, Colin Gordon & Peter Miller (red.) *The Foucault effect. Studies in Governmentality* (Chicago 1991); För en översikt av begreppet, se Jonas Larsson "Ordlek och styrningskonst", i *Historisk Tidskrift* 3 (2005). För diskussioner kring begreppet, se även Roddy Nilssons, Robert Anderssons och Andreas Fejes bidrag till denna volym.

Att analysera styrning

Genom användningen av begreppet styrning uppmärksammas tänkandet kring makt i det moderna samhället. Begreppet signalerar framförallt en strävan efter att undersöka hur makt utövas. I den form av styrning som aktualiserades i och med uppbyggnaden av den tidiga välfärdsstaten, var det enligt Foucault den sociala normen, snarare än lagen, som var det centrala. Statsmakten styrde genom att framhålla det goda syftet snarare än att luta sig mot lagar.⁵ Foucault menar att vi därigenom har blivit ledda till att känna igen oss själva som en del av samhället, nationen eller staten.⁶ Detta ger en styrning som inte utövas över eller mot individen, utan snarare genom densamme.

Vilka redskap krävs då för att analysera styrning? En analys kan, för att referera till Mitchell Dean, undersöka de villkor under vilka ”styrningsregimer” uppstår, upprätthålls och förändras. Med regimer av styrning avses det sätt som vi under en given tid och given plats tänker, reformerar och praktiserar olika verksamheter. Det kan exempelvis röra sig om hur vi bestraffar, vårdar eller utbildar. Det handlar om systematiserade, organiserade och ofta institutionella praktiker.⁷

Dean menar att fyra dimensioner är särskilt viktiga när begreppet styrning ska studeras. Dessa är synliggörande, tekniker och teknologier, former av kunskaper och rationella överväganden, samt forandet av subjekt.⁸

Först krävs det att det som ska styras ringas in och synliggörs. Detta kan ske genom att något beskrivs som en risk – som ett socialt problem i samhället. Detta kan också göras inom särskilda institutioner, vilket kan användas för att definiera vem och vad det är som ska styras.⁹

Den andra dimensionen berör de tekniska aspekterna av styrning – vilka tekniker och teknologier som används. Tekniker avser instrument och mekanismer i syfte att skapa olika former av administration och regleringar.

⁵ Michel Foucault, *Sexualitetens historia. Viljan att veta* (2004), s. III, 144.

⁶ Michel Foucault, ”The Political Technology of individuals”, i Luther H. Martin (red.) *Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault*, (1988), s. 146.

⁷ Mitchell Dean, *Governmentality. Power and Rule in Modern Society*, (London 1999), s. 21.

⁸ Ibid, s. 21, 23.

⁹ Ibid, s. 27, 30–31.

Teknologier syftar på kunskap om tekniker, eller kunskap om hur olika praktiker ska utformas.¹⁰

Den tredje dimensionen är den ”kunskap” som genereras för att få till stånd styrningen av individer och grupper inom olika institutioner. Vad hänvisar olika aktörer till för kunskap och vad händer när den omsätts i praktiken? Användandet av olika tekniker och teknologier i fängelset, fabriken, kasernen och skolan producerar samtidigt ny kunskap som kan återanvändas för regleringar, förbättringar och modifikationer inom dessa institutioner. Detta producerar olika sätt att tänka om styrning som inte nödvändigtvis måste ha med en speciell institution att göra.¹¹

Det medför att styrning, för det fjärde, får konsekvenser för hur subjekt formas. Det blir en del av föreställningen att det inte bara är nödvändigt att styra människan, utan att det också är möjligt att göra det. Hur ska individen styras, direkt eller som en del i ett kollektiv? Vem eller vilka ska ta hand om styrningen?¹²

Med hjälp av Deans uppdelning av styrningen i fyra dimensioner kan fyra olika frågeställningar riktas till det aktuella fenomenet: Vilken social problematik länkades till tattarna? Med vilka tekniker och teknologier skedde det? Vilka kunskaper definierades om tattarna? Vilka åtgärder ansågs vara lämpliga att sätta in? Materialet som används i föreliggande studie är statliga offentliga utredningar samt olika myndigheters undersökningar om tattarna. Därtill används en rad olika böcker och skrifter som behandlade det så kallade tatarproblemet under den tidigare delen av 1940-talet. Det mest centrala materialet är överlärare Manne Ohlanders artiklar och privata anteckningar.

¹⁰ Dean (1999), s. 31; Mats Beronius, *Den disciplinära maktens organisation. Om makt och arbetsorganisation*, (Stockholm 1986), s. 28.

¹¹ Dean (1999), s. 31–32; Mats Beronius, *Genealogi och sociologi. Nietzsche, Foucault och den sociala analysen*, (Stockholm 1991), s. 105. Relationen mellan makt och kunskap beskrivs närmare i Johannes Fredrikssons och Robert Anderssons bidrag till denna antologi.

¹² Dean (1999), s. 32.

Ett socialt problem formuleras

En stor del av lösdriveridiskussionen i de statliga utredningarna under den första halvan av 1900-talet handlade om hur lagstiftningen borde verka förebyggande och uppfostrande. Det gällde att försöka ändra de asociala individernas levnadssätt och i möjligaste mån göra dem till samhällsnyttiga medborgare.¹³ Socialstyrelsen betonade 1940 vikten av att:

själslig undermålighet eller annan biologisk mindervärdighet redan under barndomen blir diagnostiserad, så att lämpliga åtgärder kunna vidtagas i rätt tid. Det är nämligen numera ett välkänt faktum, att kriminalitet och andra former av social missanpassning mycket ofta grundläggas i barndomen, bl. a. därigenom att psykiskt mindervärdiga barn behandlas såsom normala och fullmåliga individer i stället för att bli föremål för mot deras tillstånd svarande uppfostringsåtgärder och placerade i den särmiljö de behöva för att undgå missanpassning.¹⁴

Som framgår fanns en kvardröjande oro för kvalitén på den svenska folkstammen.¹⁵ En kvalité som allt mer började relateras till begåvningen. Därför ansågs det viktigt att uppmärksamma de lågt begåvade individerna i samhället.

Gunnar Dahlberg, chef för det svenska rasbiologiska institutet, hävdade att två till tre procent av alla skolbarn var intellektuellt undermåliga och därför borde avskiljas från skolans normalklasser för att i stället placeras i hjälpklasser. Dahlberg menade också att hjälpklass eleverna var viktiga att studera eftersom de gjorde det möjligt att identifiera vissa familjer som uppfattades som problematiska. Det var samtidigt ett sätt att få veta hur stor fruktsamheten var bland de klenst begåvade och hur stor den ärftliga belastningen var.¹⁶

Även individens moraliska nivå antogs bero på intelligensen. En vanlig beskrivning var att intelligens till stor del var ärftlig, medan karaktären var

¹³ Se t.ex. SOU 1929:9, *Betänkande mer förslag till lagstiftningen om åtgärder mot lösdriveri samt åtgärder mot sedeslöst leverne av samhällsskadlig art* (Stockholm 1929), s. 82–84.

¹⁴ *Sociala meddelanden* (Stockholm 1940), s. 805.

¹⁵ Se även Mattias Tydén, *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975* (Stockholm 2002 2:a uppl.), s. 89–94.

¹⁶ Gunnar Dahlberg, "On the frequency of mental deficiency", *Uppsala Läkareförenings förhandlingar*, NF band 42 (1937), s. 457–460.

miljöbetingad. Renlighet och punktlighet sågs som miljöbetonade egenskaper medan uppfattningsförmågan förstods som något medfött. Genom träning förmodades de mindre begåvade hjälpklass eleverna göras till dugliga samhällsmedborgare som kunde försörja sig själva.¹⁷

I samband med diskussionen om införandet av barnbidrag hävdade Alva Myrdal att fem till tio procent av befolkning kunde lockas till olämpligt barnafödande av utsikten att få ytterligare barnbidrag. Det var i och för sig svårt att veta i exakt hur många fall som det var olämpligt med kontanta barnbidrag, men uppskattningen gjordes med hänsyn till "vad vi vet om existensen av ett hjälpklassklientel (omkring tre procent debila) med tillägg för en del andra med senare manifesterad social eller psykisk undermålighet".¹⁸ Myrdal menade därigenom att fem procent av befolkningen, av vilka tre procent redan hade familj, hade så låg intelligens att de aldrig skulle kunna "hushålla" med det tilltänkta barnbidraget.¹⁹ Bristande arbetsvilja, kriminalitet och social misär sågs alltså ofta som ett resultat av låg begåvning.²⁰ Frågan för denna studie är närmast vad detta hade med tattarna att göra.

Att definiera problemet

Lösdriveriet förknippades inte sällan med tattarna, som i dagstidningarna skildrades som samhällets paria, vilka var kriminella, opålitliga och snabba att dra kniv.²¹ I allt större utsträckning såg sig statsmakten tvungen att ta itu med tattarna. Socialstyrelse menade att:

¹⁷ SOU 1936:31, *Betänkande med utredning och förslag angående åtgärder för särskild undervisning och utbildning av psykiskt efterblivna barn i barn- och ungdomsåren* (Stockholm 1936), s. 12.

¹⁸ Dessa 3 procent belastade, enligt Alva Myrdal, den generella välfärden svårt. Alva Myrdal, "Kontanta barnbidrag kräver skarp steriliseringslag?", i *Tidskrift för barnavård och ungdomsskydd* 2 (1946), s. 56 f.

¹⁹ Alva Myrdal förespråkade en systematisk sterilisering om barnbidragslinjen valdes. Myrdal (1946), s. 59–60.

²⁰ För en närmare studie av detta fenomen, se Thom Axelsson, *Rätt barn i rätt klass. Skola, begåvning och styrning 1910–1950* (Linköping 2007).

²¹ Se t.ex. Göteborgs allmänna skolstyrelse (GAS), övriga handlingar (ÖH) Ö:1 och Ö:2. I båda volymerna har det följt med olika pressklipp om uppmärksammade fall där tattare har varit inblandade. Se även Birgitta Svensson, *Bortom all ära redlighet. Tattarnas spel med rättvisan*, (Stockholm 1993), s. 171–175.

I nära sammanhang med frågan om allmänna profylaktiska åtgärder mot lösdriveriet och annan asocialitet står tattareproblemet. Det är allbekant, att tattarnas andel i kriminalitet och lösdriveri vida överstiger deras andel i befolkningstalet. Dråp, knivskärning och andra våldsbrott av tattare förekomma allt som oftast. [...] En stor del av tattarna äro intellektuellt undermåliga och många av dem äro hemfallna åt alkoholmissbruk. Åtgärder för att åstadkomma en social anpassning av dessa individer äro merendels fruktlösa, därför att deras förhållande till andra människor i stor utsträckning bestämmes av deras släktmentalitet och de ofta sakna psykologiska förutsättningar för en anpassning till gängse moralförhållanden och uppförandenormer. Både biologiskt och socialt utgöra de genomgående en belastningsfaktor för det svenska samhället.²²

För att få bukt med de problem som tattarna ansågs föra med sig fick socialstyrelsen år 1942 i uppdrag att fullständigt registrera och katalogisera personer som var zigenare eller tattare. Vad gällde tattarna visade det sig emellertid vara svårare än väntat, varvid förberedande undersökningar ansågs nödvändiga.²³

En central fråga var vilka som egentligen var att betrakta som tattare. I en SOU från 1923 hade framförts att tattarna var en blandning av zigenare och svenskar.²⁴ Även under 1940-talet var detta en vanlig föreställning.²⁵ I samband med den av socialstyrelsen initierade tattarinventeringen, skulle Gunnar Dahlberg sommaren 1943 göra en antropologisk utredning angående tattarnas härkomst. Dahlbergs slutsats var att det inte gick att klassificera tattare som en särskild ras.²⁶

Detta resultat mötte dock kritik. Fängelsemannen och språkforskaren Allan Etzler menade att Dahlberg bortsåg från de historiska och sociala sidorna. Språket var ett bindande bevis för att tattarna var zigenarättlingar. Det gick inte låta begreppet tattare svälla och omfatta alla asocial element, menade Etzler. En avgränsning måste göras.²⁷

²² *Sociala meddelanden* (1940), s. 807.

²³ *Sociala meddelanden* (Stockholm 1944), s. 97.

²⁴ SOU 1923:2, *Förslag om lag om lösdrivares behandling* (Stockholm 1923), s. 321.

²⁵ Se t.ex. Carl-Martin Bergstrand, *Tattarplågan. Tattarna i svenskt folkliv*, (Göteborg 1942), s. 7.

²⁶ Det var omöjligt att objektivt avskilja tattare från andra svenska medborgare. Gunnar Dahlberg, "Anthropometry of tattare, a special group of vagabond", *Uppsala Läkareförenings förhandlingar*, NF band 50 (1944), s. 79; Socialstyrelsen ville emellertid inte helt avskriva teorin om tattarfrågan som en rasfråga. *Sociala meddelanden* (Stockholm 1945), s. 378.

²⁷ Allan Etzler, *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige*, (Stockholm 1944), s. 155–158.

Sysslomannen Tor Jacobsson hade, på uppdrag av fattigvårdsstyrelsen i Jönköping, undersökt förhållandena bland tattarna och deras barn. Frågan var om tattarna skilde sig i förhållande till andra grupper som fick hjälp av samhället. Jacobsson, som inte såg några större skillnader mellan grupperna, pekade på hur svårt det var att avgränsa vad en tattare var och hur svårt det var att definiera asocialitet. Det fanns, hävdade han, inte några vedertagna preciseringar av begreppet. I brist på fullt säkra definitioner förespråkade han användandet av vedertagna uppfattningar om vilka som ansetts vara tattare.²⁸

En av anledningarna till att tattarna uppmärksammades var att de ansågs fortplanta sig i stor utsträckning. Etnografen Carl-Martin Bergstrand menade att tattarnas uppfostran sällan varit av den art att den gillats av samhället eller myndigheterna. Skolgången hade ofta varit oregelbunden och deras begåvning var mycket växlande. I enstaka fall var begåvningen lysande, i flertalet medelmåttigt och i relativt många fall var tatarbarnen undermåliga. Många försök att uppfostra tattare till nyttiga samhällsmedborgare hade gjorts, men enligt Bergstrand hade man allt för ofta misslyckats.²⁹

Etzler betonade tattarens asociala inställning till samhället. Tattarna kände en synnerligen stark familje- och släktkänsla, som en del av sin släkt snarare än som en självständig individ. Häri låg mycket av den särskilda problematik som förknippades med tattarna. Till skillnad från andra asociala och kriminella element ansågs tattarna många gånger sakna känslan för det samhällsskadliga. Enligt Etzler låg tattarens intelligens på ett annat primitivare plan än den bofastes. "Hans brist på social känsla gör honom oemottaglig för kunskaper och tankar, som ur vanlig samhällelig synpunkt äro självklara hos en normalt utrustad individ".³⁰

Tattarna synliggjordes, för att återknyta till Deans första dimension, som en problematisk grupp i flera avseenden: de tillskrevs hög kriminalitet, alkoholism, vagabondering, bristande skolgång, omoral, hög fruktsamhet och lojalitetsproblem i relation till samhället. Sammanfattningsvis beskrevs de som problematiska ur såväl biologiska som sociala och pedagogiska perspektiv. Den största risken med tattarna låg dock i framtiden om inga åtgärder vidtogs. Samtliga dessa problem borde man, enligt överlärare Manne

²⁸ Tor Jacobsson, *Om Tattarna i Jönköping. Redogörelser för viss, på uppdrag av Jönköpings Stads Fattigvårdsstyrelse företagna undersökningar* (Jönköping 1944), s. 8–10, 72, 141.

²⁹ Bergstrand (1942), s. 16, 90.

³⁰ Etzler (1944), s. 162, 165, 170–173, citatet från s 173.

Ohlander i Göteborg, ägna särskild uppmärksamhet. Ohlander studerade det så kallade tattarproblemet på i huvudsak två olika sätt. I sin huvudstudie spårade han tre olika tattarsläkten flera generationer bak i tiden. Det kunde röra sig om personer som redan var avlidna, eller åtminstone hade slutat skolan för länge sedan. På olika sätt beräknades och uppskattades deras intelligens. Som ett komplement till denna undersökning, och för att röja undan alla invändningar i fråga om materialets representativitet, skickade Ohlander ut ett frågeformulär till ett 80-tal skoldistrikt. Formuläret innehöll frågor om hur många tattarbarn det fanns i klassen och hur många av dessa som gick i hjälpklass.³¹

Ohlander använde sig av olika tekniker för att fastställa vilka som var tattare, vilken begåvning de hade och vilka följder som deras leverne hade på samhället. I det följande skall dessa tekniker uppmärksammas närmare.

Att mäta intelligens och att skriva genealogier

Runt sekelskiftet 1900 började vetenskapliga företrädare att "återupptäcka" de Mendelska ärftlighetslagarna. För att få ett bättre samhälle med intelligentare människor, ansågs en av de viktigaste forskningsfrågorna vara att avtäckta de biologiska lagar som styrde ärftligheten. Det fanns i och för sig flera sätt att upptäcka dåliga anlag, men en viktig metod var intelligenstest.³²

Den metod som fick det kraftigast genomslaget formades 1905 av fransmannen Alfred Binet. Han byggde vidare på idén att det var möjligt att kvantifiera psykologiska fenomen och skapade utifrån denna tanke det första egentliga intelligenstestet. Testet fick en snabb och omfattande spridning i flera länder. Det användes av rättsväsendet, militären, fångvården, men framförallt för att sortera elever i skolan.³³

En annan teknik för att upptäcka dåliga anlag var att skriva genealogier, vilket i synnerhet var en del av den rasbiologiska vetenskapen. Den mest kända undersökningen i genren är förmodligen den om familjen Kallikak, publicerad 1912. Studien skrevs av den amerikanske psykologen Henry Herbert Goddard. Han hävdade att det stora problemet med sinnesslöhet, liksom alkoholism, kriminallitet och prostitution, var att de

³¹ GAS, ÖH, Ö:1.

³² Gunnar Broberg & Mattias Tydén, *Oönskade i folkhemmet. Rashygien och sterilisering i Sverige* (Stockholm 1991), s. 12.

³³ Axelsson (2007), s. 55 ff.

gick i arv. Detta ansåg han sig kunna visa genom att undersöka flera generationer av släkten Kallikak. Släktens urfader, enligt Goddard en rättfärdig man, hade först varit gift med en sinnesslö värdshusköka. Från detta äktenskap härstammade en dålig ätt, defekt i nästan varje generation. Det andra giftermålet, med en kväkarkvinna, ledde däremot till en ätt helt bestående av goda medborgare. Urfadern hade således givit upphov till två olika släkter med helt olika resultat.³⁴

Att dokumentera en släkts historia över flera generationer sågs som viktigt av flera skäl. Många sociala avigsidor uppfattades som ett resultat av undermålig intelligens. I Sverige menade professor Johan Vilhelm Hultkrantz att det fanns allvarliga hot mot släktets framtida utveckling.

Bland de mer eller mindre undermåliga finnes ju en del personer, så lågt stående i intellektuellt och moraliskt avseende, att de icke blott äro utan nytta utan till direkt skada för samhället, vissa typer av idioter, sinnessjuka, epileptici, alkoholister, vagabonder och vaneförbrytare.³⁵

Hultkrantz menade att detta måste motverkas genom lagstiftning och sociala reformer, där sterilisering eller frihetsberövande sågs som viktiga komponenter.³⁶

När olika sociala problem var lokaliserade i vid bemärkelse krävdes det, för att återropa Deans andra dimension, olika teknologier och tekniker för att precisera dessa problem. En teknologi kunde således vara kunskap om begåvning medan intelligensmätningar var en teknik för att mäta denna begåvning. Intelligensmätningar, genealogiskrivande jämte andra tekniker som personakter, kan ses som ett sätt att ringa in problemen. Som ett resultat av de olika teknikerna och undersökningarna genererades också ”ny kunskap” om tattarna, vilket för oss över till Deans tredje dimension.

³⁴ Henry Herbert Goddard, *The Kallikak family, a study of in the heredity of feeble-mindedness*, (New York 1912), passim.

³⁵ Johan Vilhelm Hultkrantz, ”De sociala frågorna från rasbiologiskt synpunkt”, i Gerard Halfred von Koch, (red.) *Social handbok* (Stockholm 1925), s. 28–29, citerat från s 29; Vad gäller tattarna fanns exempel på denna genealogiska kartläggning i SOU 1923:2, s. 356–361.

³⁶ Hultkrantz (1925), s. 29, 32.

Att bedöma moralisk och ekonomisk standard

Som nämnts ägnade sig Ohlander, liksom Goddard, åt genealogiska undersökningar som han sedan kombinerade med intelligensmätningar. Dessutom förde han personakter där uppgifterna om enskilda tattare sammanställdes. De svar som Ohlander fick in från sina förfrågningar innehöll inte bara uttalanden om eleverna vid skolorna, utan också uppgifter om familjerna i övrigt.

Han förde in alla uppgifter i ett formulär och vid många av namnen sattes en siffra som upplyste om tattarens IQ. På baksidan av formuläret fanns det olika rutor där arbete och bostadsförhållanden noterades. Återkommande yrken var skrothandlare, hästhandlare och gårdsfarihandlare. Vidare redovisades noggrant pension, fattigvård och vilka olika typer av fattigunderstöd som hade betalats ut. Likaså redovisades uppgifter om livsföring. Anmärkningar om fylleri och lösdriveri var många. Ett och annat knivslagsmål fanns noterat. I fråga om barnen registrerades klagomål på att de inte skötte sin skolgång ordentligt och att en del av dem inte vårdade sin hygien och därför luktade illa. Inte sällan kallades barnen för snälla, men efterblivna.³⁷

Genom sina undersökningar fick Ohlander en mängd information om tatterna. Från en socken rapporterades att det hade varit problem med tattare, men att detta hade upphört sedan en viss familj hade flyttat.

De tattare vi nu ha kvar, äro på det hela taget väl tålda, ja t.o.m. omtyckta av befolkningen och bebländar sig inte gärna med denna. Många gånger kan man fråga sig, hur de alla kunna livnära sig på dessa underliga yrken. Men man har aldrig hört talas om att de stjäla. [...] Barnen är stillsammare än vanliga barn, och ofta se de lite vemodiga och resignerade ut men är mycket populära bland kamrater. För oss lärare är de besvärliga, eftersom vi inte är så lyckligt lottade som våra kollegor i städerna, som ha hjälpklasser att plocka in sådana ungar i. Detta är f.ö. kanske vårt största problem i landsbygdsskolorna i gemen. [...] P.S. Uttrycket tattaretyp kanske ibland är överdrivet, men vi i [kommunen], som har så mycket tattare omkring oss, ca 30, känna ögonblickligen och av gammal vana igen typen.³⁸

Den, i detta sammanhang, positiva syn på tatterna var dock inte så vanligt. Mer vanligt var det med en bister beskrivning av tatterna.

³⁷ GAS, ÖH, Ö:1.

³⁸ Brev till Ohlander 3 april 1943, GAS, ÖH, Ö:1.

Tattare i ordets sämsta bemärkelse liksom hustrun och svågern. Flera gånger straffad för stöld. Inblandad i kriminella grisaffärer och (1941) ett större knivskärningsdrama. [...] Han och hans familj ha skaffat polismakten mycket besvär, och samhället får dyrt betala alla deras bravader. Tidvis understödstagare. Synnerligen vidrig och asocial typ, som samhället borde få steriliserad. Hittills har han förökat sig rekordartat. Hustrun är snäll men, oduglig att sköta hem och barn. Lögnaktig och undanfallande.[...] Barnen obegåvade utom i sång, snälla men opålitliga och med ett vådsamt temperament liksom fadern. Skolkar ofta och av de mest underliga anledningar. Besvär och förtret av dem i skolan. Hela familjen i högsta grad asociala. Fula, små, satta; typiska tattare.³⁹

Citaten är illustrativa i den bemärkelsen att de belyser omgivningens attityder till tatterna – ofta illa omtyckta och sedda med misstänksamhet. Här demonstreras vanliga föreställningar om tattare som efterblivna, asociala och kriminella. Vidare poängteras även att de gick att känna igen på utseendet.

I mån av tillgång angavs också tattarens IQ. Från ett skol- och vårdhem rapporterades exempelvis om en gosse och hans far, att fadern var ”efterbliven, vagabonderande, begiven på dryckenskap samt lider av tbc. Gossens IQ = 65.”⁴⁰ I en del av de inrapporterade fallen uppskattade Ohlander begåvningen. Om en familj skrev han att de säkerligen samtliga var ”48:or.”⁴¹ Beträffande en annan av de undersökta släkterna skrev Ohlander att även då intelligensundersökning inte gjorts, så torde det knappast råda några tvivel om att en dylik dokumenterad intellektuell svaghet kunna betecknas med ett IQ-värde liggande under 80.⁴²

Resultaten av undersökningarna var enligt Ohlander nedslående eftersom hela 30,5 procent av de rapporterade tattarbarnen gick i hjälpklass och sålunda hade en IQ som troligtvis var lägre än 80. Ändå misstänkte Ohlander att siffran var för låg, eftersom alla tattarbarn inte kunde beredas plats i hjälpklasserna.⁴³

³⁹ GAS, ÖH, Ö:1.

⁴⁰ Brev till Ohlander 10 nov. 1942. GAS, ÖH, Ö:2, GSR. Paragraf 48 innebar att lärjunge som saknade erforderlig fattningsförmåga eller av sjukdom eller lyte hindrats begagna undervisning, befrias från vidare skolgång, dock icke före 14 års ålder, Jacobsson (1944), s. 54.

⁴¹ GAS, ÖH, Ö:1.

⁴² Ohlander (1943a), s. 2–4.

⁴³ Ohlander (1943b), s. 80–81; IQ 80 angavs ofta som gränsvärde för vilka elever som skulle placeras i hjälpklass. Se t. ex. SOU 1936:31, s. 15, 39–41.

Trots att Ohlander var medveten om att det var svårt att definiera tatterna med hjälp av den fysiska antropologin, hävdade han att det var möjligt.⁴⁴ Om en familj skrev han att barnen var snälla och slöa, obegåvade men lätthanterliga i skolan, att de i och för sig inte hade något utpräglat tattarutseende, men att deras härkomst var fullt märkbar.⁴⁵

Vad ville då Ohlander säga med sina beskrivningar av tatterna? Ohlander gjorde gällande att de undersökta familjerna genomgående var svagt utrustade i begåvningshänseende. Han påstod att det inte handlade om ett asocialt urval, utan ett urval som var representativt för tatterna. De utvalda fallen pekade enligt Ohlander mot ett rasligt särmarke, som jämte temperament, motvilja för ordnat arbete, fallenhet för vagabondlivet etcetera, tillhörde rasens speciella psykiska egenskaper. Ohlander hävdade att undermålighet i intellektuella prestationer var långt ifrån sällsynta undantag bland tatterna.⁴⁶ Med de levnadsteckningar som Ohlander gjorde menade han sig kunna avgöra vilka som var tattare.

Då socialregistren därjämte lämna värdefulla överblickar över dessa familjers släktskapsförhållanden, är det möjligt att använda dem som utgångspunkt för vidare forskningar även i tatternas vanligen tillkrånglade genealogi med särskild hänsyn till de arvsbiologiska synpunkterna. En dylik släktforskning, använd i nyssnämnda sammanhang, avslöjar i regel förr eller senare, att tattarmentaliten icke är ett konstruerat komplex av ofördelaktiga egenskaper, som löst klistrats på vissa tvivelaktiga personer, utan verkligen hänför sig till avkomlingar av tattare.⁴⁷

På så sätt menade Ohlander att han kunde bedöma moralisk och ekonomisk standard hos dessa tattarfamiljer. Genom genealogier illustrerade han hur dyrbara tatterna varit för samhället i släktled efter släktled.

Genom att genealogiskt följa de olika familjernas släktskapsförhållanden och samla uppgifter om de olika släktmedlemmarna beträffande försörjningsförmåga, kriminalitet, alkoholism, undermålighet i intellektuellt avseende m.m.

⁴⁴ Ohlander (1943a), s. 1.

⁴⁵ GAS, ÖH, Ö:I.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ohlander (1943a), s. 1.

kan det så småningom bli möjligt att förebringa så graverande anmärkningar ur social synpunkt att ett tvångsingripande är möjligt att genomföra.⁴⁸

Ohlander hänvisade till en rad olika former av kunskap för att visa på taternas låga begåvning, ärftliga belastning och oönskade beteende. Det var, för att återvända till Deans tredje dimension, kunskaper som härstammade från olika institutioner och vetenskaper. De olika teknikerna som genealogiskrivandet, intelligensmätningarna och förandet av personakter skapade ”ny kunskap”. Mot bakgrund av denna kunskap ansågs ekonomiska beräkningar kunna göras för att visa vad samma släkte kostade samhället i samtiden. Det centrala var emellertid att peka på den skada och ekonomiska belastning som slakten framledes kunde åsamka samhället om inte åtgärder vidtogs. Hur kunde då denna ”nya kunskap” användas och omsättas i praktiken för att skapa nya former av administrationer och regleringar?

Att lösa ”tattarproblemet”

Vad borde då göras åt tatterna? Socialstyrelsen skrev att det, trots svårigheterna med att avskilja tatterna som en antropologisk befolkningsgrupp, var möjligt att rikta åtgärder mot dem på grund av sociala synpunkter. Men innan man kunde göra det var det nödvändigt med mer djupgående undersökningar som kunde ”kasta ljus över den säregna tatarfrågans verkliga innebörd”.⁴⁹

Etzler menade att man måste ta hänsyn till tatternas moraliska och intellektuella särart när en grundlig omskolning skulle ske. Detta måste förslås under en kontroll som inte bara var beivrande, utan till stöd och handledning. I skolan gällde att tänka på att alla tattare inte var lika.⁵⁰

Nämnde Jacobsson i Jönköping tyckte inte att man kunde ta barnen ifrån tatterna. Däremot påkallade tatternas många barn och ungdomar en särskild uppmärksamhet då deras hem inte alltid var goda. Hemmen var enligt Jacobsson ofta slappa och undermåliga, vilket gjorde att barnen många gånger hyste en fientlig inställning till samhället.⁵¹ Detta var illa

⁴⁸ Ohlander (1943b), s. 82.

⁴⁹ *Sociala meddelanden* (1945), s. 390.

⁵⁰ Etzler (1944), s. 175.

⁵¹ Jacobsson (1944), s. 142, 150.

eftersom barnen representerade framtiden. Det fanns hem och föräldrar som kunde "betecknas som – milt talat – problematiska".⁵²

Jacobsson menade att gångna tiders tattare många gånger var besvärliga, men att även tattarna hade civiliserats. De tvångsåtgärder som hade förekommit mot dem hade allt för ofta varit ensidigt repressiva och negativa. Så snart det blev tal om en tattare visade sig snabbt en intolerant, negativ och summarisk mentalitet. Problem fanns och ibland kunde det mycket väl vara behov av tvångsåtgärder. Dessa åtgärder måste dock avgöras från fall till fall och vara individuellt utformade. Enligt Jacobsson uteslöt detta inte att det på individuell basis kunde vara aktuellt med sterilisering, internering eller skyddsuppföstran. En sund socialpolitik kunde använda sig av rashygien. Bland såväl tattareklientel som hjälpklientel fanns det människor med arvsbetingade anlag för sjukdomar och undermålighet. I dessa fall fanns det, enligt Jacobsson, all anledning för samhället att förhindra klienteletets fortplantning.⁵³

En strängare linje för att förhindra fortplantning av tattarna förespråkade Ohlander som hävdade att de av allt att döma var predestinerade för kriminellt och asocialt beteende, vilket var mycket allvarligt eftersom deras avkomlingar var många. Det gick inte att enbart övertyga dessa människor om den skada de gjorde på samhället, ifall de fortplanta sig utan hämningar.⁵⁴ Om ett av de undersökta tattersläktena skrev han att "de själva tillhöra och fortsätta barnproduktionen i stor stil utan nämnvärd tanke på produktens kvalitet".⁵⁵

Några av de omdömen som Ohlander gav i sina artiklar var att tattarna var av parasitkaraktär och att de utgjorde en provkarta av socialt förfall, att de kostade pengar och att de hade en undermålig intelligens. Han förespråkade lag om tvång och att sterilisering måste tillgripas mot asociala och undermåliga tattarefamiljer för att begränsa barnproduktionen. När undermålighet spårades med antropologiska metoder, borde man enligt Ohlander vara uppmärksam och inte stirra sig blind på enbart antropologiska känne-

⁵² Ibid, s. 80.

⁵³ Ibid, s. 141–143, 147.

⁵⁴ Tattarnas intellektuella nivå, GAS, ÖH, Ö:1. Det refererade är hämtat ur ett manus av något slag. En del känns igen i Ohlander (1943a). Men det kan också ha varit till någon av de föreläsningar som Ohlander höll vid en fortbildningskurs för hjälpskolelärare i Göteborg 1943.

⁵⁵ Ohlander (1943a), s. 3.

tecken. Då fanns det nämligen en risk att de mindre "asociala halvbloden" lämnades åt sidan.⁵⁶

Skillnaden mellan Ohlander och Jacobsson visar hur svårt det var att enas om vad som var tattareproblemet, eller om det överhuvudtaget var ett särskilt problem. Trots denna oenighet fanns det emellertid en sak som Ohlander och Jacobsson var ense om – skolans betydelse.

Skolans uppgift och hjälpklassens möjligheter

Skolan fick under 1900-talet ett allt större socialt ansvar. Målet var att avstyra missanpassning och skapa god karaktärsutveckling och därmed goda medborgare. Socialstyrelsen menade i en skrivelse från 1940 att det var av största vikt:

att rationella anordningar komma till stånd för att redan under skolestadiet komma på spåren sådana omständigheter i barnens biologiska utrustning och miljö, som utgöra en fara för en asocial utveckling. Detta är nämligen huvudvägarna till en profylax mot social urspårning av vuxna individer.⁵⁷

Samtidigt som fokus allt mer hamnade på individen, skulle barnen i skolan få lära sig att sätta det allmänna före det individuella. Skolan skulle uppföstra, sortera, hjälpa och vägleda den uppväxande generationen. Det hängde på barnens anpassningsförmåga om de skulle bli lyckliga och harmoniska. Förståelse och samarbete samt respekt för lagar och bestämmelser, beskrevs som viktiga mål med undervisningen.⁵⁸

Skolans fostrande uppgifter blev särskilt omfattande i samband med hjälpklasserna och de lågt begåvade eleverna. Det handlade inte enbart om att upptäcka och behandla problem, utan också om att följa upp dem efter skoltiden. De sakkunniga i SOU 1936:31 diskuterade en lösning som användes i Holland. Förslaget innebar att kommunerna skulle inrätta kurators-tjänster som kunde hjälpa eleverna, dels under skoltiden, dels i kontakten

⁵⁶ Ohlander (1943a), s. 4–11, se särskilt s. 10–11. Sterilisering kunde vara viktigare vid mindre avvikelser från det "normala" intelligensmättet än det större. De lindrigt sinnesslöa ansågs ha lättare att knyta sexuella kontakter och deras fortplantning ansågs ske mer eller mindre ohämmat. SOU 1936:46, *Betänkande angående sterilisering angivet av befolkningskommissionen* (Stockholm 1936), s. 28.

⁵⁷ *Sociala meddelanden* (1940), s. 806.

⁵⁸ SOU 1936:31, s. 41.

med arbetsgivarna efter de obligatoriska skolåren. Till och med de arbetslösa skulle vara tvungna att anmäla sig hos kuratorn varje vecka. Vidare skulle ett kortregister upprättas över alla efterblivna som kuratorn stod i kontakt med. Syftet var att skapa ett "socialt patronat" som kunde vara i regelbunden kontakt med de psykiskt efterblivna och svara för kontroll och tillsyn samt tillse att de hade lämplig sysselsättning.

Genom denna sociala skyddsinstitution ökas möjligheten för de psykiskt efterblivna att fortfarande få leva i det fria samhället; nödvånget till internering å anstalt inskränkes i betydlig mån. Den viktigaste förutsättningen för att kunna stanna i hemmet och i fritt samhälle, nämligen regelbundet arbete.⁵⁹

Vad kunde då skolan göra för, eller med, tattarbarnen? Ohlander var inte allt för optimistisk om skolans möjligheter. För honom rådde det inga tvivel om att arvet spelade en större roll än miljön. Detta var inte bara något som gällde tattarna, även om det kanske var mest framträdande bland dem. Tidigare hade Ohlander skrivit att:

ett ärftligt betingat samband existerar mellan hjälpklassmässighet hos barn å ena sidan och oförmåga hos föräldrarna å den andra att erövra socialt mer framträdande positioner torde vara ganska säkert. Under alla förhållanden förefinnes en påvisbar korrelation mellan psykisk efterblivenhet hos barnen och målsmans levnadsställning.⁶⁰

Ohlander menade att skolan, och då i första hand hjälpklasserna, kunde ge tattarbarnen yttre hyfs och bättre hygien eftersom man hade dem under uppsikt.⁶¹ För att detta skulle bli möjligt var det nödvändigt att få barnen till skolan. Det bästa var naturligtvis om barnen frivilligt kom till skolan, men det fanns också olika medel att locka dit motvilliga elever.

I flyttningsbevisen rapporterades om barnen åtnjöt fattigunderstöd som fria böcker, kläder, tandvård, barnbespisning med mera.⁶² Dessa förmåner kunde fungera som draghjälp när skolplikten skulle realiseras.

⁵⁹ Ibid, s 72–73, citatet från s 73.

⁶⁰ Manne Ohlander "Förekomst och fördelning av psykiskt efterblivna barn i Göteborg", i *Hjälpskolan* (1940), s. 69.

⁶¹ Helmer Wikström, "Fortbildningskursen för hjälpklasslärare i Göteborg 9 januari – 19 februari 1942", i *Hjälpskolan* (1942), s. 18. Texten redogör för två av Ohlanders föreläsningar.

⁶² Flyttningsbevis i GAS, ÖH, Ö:2.

Till dessa former av stöd uttrycktes en viss ambivalens. En överlärare skrev att tattarna:

håller sig allt framme, när det gäller att få något genom skolan. Så gott som alla tatarbarnen får sin frukost på skolan, och när tiden för utdelning av kläder närmar sig, brukar barnen spökas ut i allehanda trasor för att väcka medlidande.⁶³

Samme informant klagade på att tatarbarnen inte bara var svaga i skolan, utan att de också hade en frånvaro som alltid låg betydligt över genomsnittet. Anledningen till detta såg han i att föräldrarna skickade ut barnen på försäljningsexpeditioner och sedan anmälde frånvaron som sjukdom.⁶⁴

Den normala andelen hjälpklassbarn bland befolkningen i övrigt ansågs vara tre procent, bland tattarna var andelen, hävdade Ohlander, tio gånger högre. Det som påstods följa dessa intellektuella brister var brottslighet, sedeslöshet, oförmåga att arbeta kontinuerligt, samt en oförmåga att lägga band på sina sydländska lustar. På det hela taget såg alltså Ohlander inte mycket hopp för tattarna. Uppfostringens möjligheter var enligt honom beskurna genom genetiskt bestämda förutsättningar.⁶⁵

Jacobsson höll inte med. Han var inte lika övertygad som Ohlander om tatarbarnens bristande intelligens. Tatarbarnen i Jönköping skiljde sig inte från de övriga barnen, förutom att de skolkade mer.⁶⁶ I ett brev till Ohlander skrev Jacobsson, att såvitt han kunde finna så var våra tattare relativt hyggliga, det vill säga om man nu jämförde med andra tattare som man läste och hörde talas om.⁶⁷ Så mycket var dock klart, att tattarens miljöförhållanden var sämre än andras. Vad gällde de konstitutionella egenskaperna måste närmare enskilda undersökningar avgöra. Man fick inte glömma den socialpsykologiska bakgrunden menade Jacobsson. Att från tidiga barnår få känna på omgivningens hat, avsky och förföljelse satte sina spår.⁶⁸

Jacobsson ansåg att det problematiska framförallt låg i att vissa föräldrar hyste en direkt fientlig inställning till skolan, och att de in i det längsta för-

⁶³ Brev till Ohlander 2 feb. 1943, GAS, ÖH, Ö:1.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Tattarnas intellektuella nivå, GAS, ÖH, Ö:1; Ohlander (1943a).

⁶⁶ Jacobsson (1944), s. 91, 132.

⁶⁷ Brev till Ohlander från Jacobsson 15 feb. 1944, GAS, ÖH, Ö:1.

⁶⁸ Jacobsson (1944), s. 143.

sökte hålla barnen därifrån. Allt för många hade också lämnat skolan enligt folkskolestadgans paragraf 48.⁶⁹ Att få barnen till skolan, och att få dem att stanna där en längre tid, borde lösa en del problem. Vidare var inte några generella åtgärder att tänka på. Bara den svårigheten att avgöra vem som var tattare borde enligt Jacobsson avhålla från mer generella tvångsåtgärder.⁷⁰

För att lyfta fram Deans fjärde dimension kan man konstatera att oavsett om man som Jacobsson betonade miljön, eller som Ohlander arvet, fick det konsekvenser för subjektet. Det uppfattades som nödvändigt och möjligt att styra och leda människor till en livsstil som betraktades som förenlig med samhällets normer. Mot bakgrund av alla de sociala problem som man menade sig kunna länka till tatterna, sågs det som nödvändigt att vidta, eller hota med, åtgärder som sterilisering, internering eller omhändertagande av barnen. Det ansågs centralt att få tattarbarnen till skolan för att där, genom stöd och handledning, ge dem en omskolning som syftade till att inpränta en positiv inställning till samhället. Inte minst blev denna styrning viktig under uppbyggnaden av den svenska välfärdstaten.

Att mäta avvikelse

I samband med uppbyggnaden av den svenska välfärdstaten konstruerades tatterna som ett socialt problem. Enligt Birgitta Svensson pekades ingen annan grupp i samhället ut som ett hot mot välfärdstaten på samma sätt som tatterna.⁷¹ De sågs som kostsamma avvikare. Kring tattarfrågan knöts en rad olika vetenskaper som på olika sätt skulle hjälpa till att kartlägga tatterna. Samlandet av kunskap om tattaren kulminerade under den första halvan av 1940-talet. Förhoppningen var att denna kunskap skulle kunna bidra till en lösning av de beskrivna problemen.

Foucault menar att makt och vetande är det som i en given tid formulerar eller bestämmer vad som är att betrakta som ett problem i ett samhälle. Det är

⁶⁹ Se not 40.

⁷⁰ Jacobsson (1944), s. 88, 142.

⁷¹ Birgitta Svensson, "Kriminella, tattare och tatuerade. Betydelsen av social kategorisering och kulturell identitetsformering", i *Historisk Tidskrift* (1998) s. 538.

i den bemärkelsen som Foucaults formulering, att tala och synliggöra i en och samma rörelse, kan förstås.⁷² Makten producerar sanningar som problem.⁷³

Det är med utgångspunkt från detta som jag valt att studera hur sociala problem uppmärksammades i relation till tattarna och vilka lösningar mot de beskrivna problemen som presenterades. I min analys har jag använt mig av Dean och de fyra dimensioner som han ser som särskilt viktiga aspekter av styrning. För att styra krävs att sociala problem synliggörs. Med hjälp av olika teknologier och tekniker kan dessa problem sedan preciseras. De olika tekniker genererar samtidigt ny kunskap som kan användas för att förändra olika administrationer och regleringar. Förändringar som på olika sätt syftar till att anpassa individen till samhällets normer.

Det fanns under den aktuella perioden flera sätt att förklara varför tattarna inte gick att inordna i samhället. I denna text har särskilt en förklaring lyfts fram, den påstådda bristen på begåvning, ett argument som flitigt användes under 1940-talet. Vissa betonade den ärftliga aspekten medan andra betonade miljöns betydelse. Intelligens ansågs vara en del av båda.

Låg begåvning påstods korrelera med flera oönskade normer, som exempelvis ett osedligt leverne, vilket ledde till stora och dyra barnkullar. Bristen på intelligens gjorde också att man ansågs vara sämre lämpad att uppfostra barnen. Vidare sågs kriminalitet, asocialitet, vagabondering, arbetsovilja och alkoholism ofta som en följd av låg begåvning. Även detta kostade samhället pengar. Med hjälp av genealogiska undersökningar och olika socialregister, som kopplades ihop med intelligensmätningar, länkades dessa oönskade normer till tattarna.

Ohlander formulerade en vanlig föreställning, nämligen att "fel" människor fortplantade sig mest, vilket kunde bli en svår börda för välfärdsstaten. Dessa avvikare, de tre procenten, kunde man ofta finna redan i hjälpklasserna. Hjälpklasserna var till hjälp för dem som hade bristande fattningsförmåga och endast genom arbetsamhet kunde den efterblivnes frihet behållas. Men om det var som Ohlander hävdade, att 30 procent av tattarna hörde hemma i hjälpklass, riskerade denna grupp att bli ett kostsamt problem i framtiden.

⁷² Gilles Deleuze, *Foucault* (Stockholm 1990), s. 106. Makt och vetande är varandras förutsättning – det finns ett ömsesidigt beroende mellan dessa, makten producerar vetande. Michel Foucault, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse* (Lund 1987), s. 37 f.

⁷³ Deleuze (1990), s. 101, 125.

Medlet för att skapa god ordning i samhället var socialpolitiken. Det var en profylaktisk socialpolitik som i någon mån började realiseras under 1930-talet. För de som inte uppfyllde normerna fanns hot om internering, sterilisering och tvångsomhändertagande. Men det var framförallt skolan, som sågs som en del av socialpolitiken, som tidigt skulle förebygga ett oönskat beteende. Därför var det viktigt att få barnen till skolan och att de stannade där under hela skolgången. Genom barnen skulle även familjerna nås, vilket på sikt syftade till att ändra tattarnas livsstil. Just livsstilen, inte minst rörligheten, stod i direkt opposition mot föreställningen om det goda samhället och av den anledningen sågs det som något som måste bekämpas. Trots denna tydliga skiljelinje, och trots Ohlanders ansträngningar, lyckades man inte uppnå konsensus om vad en tattare egentligen var.

Under 1940-talet skedde en förskjutning från kollektiv och arv till individ och miljö. Intelligenstestning behövde inte innebära en livstidsdom, som det uttrycktes i en SOU. Där påpekades också att en stor del av de kriminella var efterblivna, men att efterblivenhet liksom vagabondering och social missanpassning kunde förebyggas om bara rätt miljö ordnades. Därmed konstruerades tattarnas livsstil, snarare än tattarna som en specifik grupp, som ett problem. På 1950-talet hade det blivit svårt att tala om arv och olika raser på det sätt som gjorts i början av 1940-talet.⁷⁴

Intelligensmätningar kunde förekomma i samband med omhändertagande av barn till sinnesslöanstalter, skyddshem och uppfostringsanstalter. Det förefaller som om många tättarbarn hamnade på olika typer av anstalter och att det var lättare att använda tvång om det gick att påvisa låg intelligens. Testet användes också i skolan vid förflyttningen av elever från normalklasser till hjälpklasser.

Intelligensmätningarna blev därigenom ett alternativ till tidigare kategoriseringar. Om någon hade låg IQ var det inte längre så viktigt vilken kategori som denne tillhörde. Intelligensmätningarna förmodades göra vissa osynliga skillnader synliga. Vidare ansågs låg IQ kunna förklara flera sociala problem. Då spelade det ingen roll om personen var tattare, zigenare, lösdrevare, kriminell, osedlig, arbetsovillig, alkoholist eller bara fattig. Statsmakten kunde intervensera om den trodde att det var nödvändigt – låg IQ

⁷⁴ SOU 1947:17, *Stöd åt utvecklingshämmad ungdom. Ungdomsvårdskommitténs betänkande del V* (Stockholm 1947), s. 19, 22, 29.

var motiv nog. Ju snabbare interventionen gjordes, ju bättre var det. I detta sammanhang hade skolan två viktiga uppgifter att fylla: Genom intelligensmätningar kunde de mindre begåvade upptäckas i god tid och dessutom kunde skolan fostra dem på ett riktigt sätt.

Foucault över alles?

Kritiska kommentarer i anknytning till studier i Michel Foucaults anda

Esbjörn Larsson

Under min tid som doktorand fick jag vid ett tillfälle uppleva något så ovanligt som mötet mellan två olika paradigmer. Det hände sig en vårdag vid Högre seminariet på Historicum i Uppsala. Terminen var sen och seminariedeltagarna bestod till större delen av doktorander. Föremålet för dagens diskussion var en D-uppsats skriven i Michel Foucaults anda. När seminarieleddaren lämnade ordet fritt tog en av församlingens skarpaste doktorander till orda och ställde genast respondenten mot väggen.

– Vem är det som har makten? frågade hon uppfodrande. D-studenten tittade sig lite förstrött omkring och svarade helt lugnt.

– Jag förstår inte frågan.

– Men du måste ju ta hänsyn till vem det är som har makten!

– Det är en ointressant fråga.

Mycket längre kom man inte i denna diskussion, utan man enades om att man var oense.

I likhet med anslaget i föreliggande volym sätter denna anekdot fingret på innebörden av att på allvar ta sig an ett historiskt problem med hjälp av Foucault. Den som gör en studie i Foucaults anda tar medvetet avstånd från vardagliga föreställningarna om vår omvärld och öppnar upp för ett alternativt sätt att betrakta världen. Med denna text vill jag diskutera implikationerna av detta val och lyfta fram såväl svagheter som förtjänster med Foucaultinspirerade studier.

Betydelsen av *The Full Monty*

Redan i Roddy Nilssons inledande artikel står det klart att det är skillnad på studier i Foucaults anda och studier som låtit sig inspireras av hans författarskap. Som bidragen i denna antologi visar innebär ett foucaulianskt perspektiv något mer än bara diskursteoretiska studier i allmänhet eller ett intresse för studier av fängelser och uppfostringsanstalter. Det Nilsson framförallt framhåller är den radikalitet som ryms inom detta angreppssätt, eller mer precist en betoning av kunskapsteoretisk nominalism och antihumanism i kombination med ett diskontinuitetsinriktat och genealogiskt synsätt. Samtidigt med detta rop på teoretisk stringens understryker Nilsson även vikten av att förstå att det inte bara finns *en* Foucault, utan att hans författarskap var disparat och ständigt stätt i förändring. Denna pluralism märks också i de olika sätt att se på disciplin som presenteras i Johannes Fredrikssons text.¹

Fredriksson tar även upp den nominalistiska tråden genom att betona Foucaults misstro mot allmängiltiga förklaringar och framhåller i sammanhanget det orimliga i att reducera historiska fenomen till uttryck för en allomfattande struktur. Man kan dock fråga sig om inte denna kritik även skulle kunna riktas mot dem som följer i Foucaults fotspår. Är det möjligt att genomföra studier i Foucaults, eller någon annan tänkares, anda, utan att styras av de svar som redan givits? Är inte själva tanken om förekomsten av styrningsrationaliter ett slags allmängiltig förklaring till hur liberalismen kunnat forma det västerländska samhället under 1900-talet?² Om så är fallet, skulle inte de övriga artiklarna i denna antologi kunna reduceras till variationer inom den allmängiltiga förklaringsmodell som styrningsperspektivet representerar? Kan man tänka sig en studie i Foucaults anda som är något mer än bara en fortsättning på hans författarskap?³

¹ Fredriksson visar i sitt bidrag på inte mindre än fyra olika sätt att med stöd av Foucault försöka definiera begreppet disciplin.

² En liknande beskrivning av maktutövningens utveckling finner man även i Nikolas Rose, "Politisk styrning, auktoritet och expertis i den avancerade liberalismen", i Kenneth Hultqvist & Kenneth Peterson (red.) *Foucault. Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik* (Stockholm 1995), s. 42 f.

³ Ett försök till en sådan studie skisseras av Fredriksson i hans diskussioner kring möjligheten att studera olika former av "frihetsutövning". Se Johannes Fredriksson,

Vad däremot gäller antihumanismen framstår den som det aktuella angreppssättets verkliga styrka. I flertalet av de artiklar som samlats i föreliggande antologi visas hur historiska skeenden svårligen kan ses som enkla uttryck för aktörers intentioner. Genom studiet av olika sätt att handskas med samhällsförändringar – förändringar inom socialpolitiken, kognitiv beteendeterapi, livslångt lärande, de öppna avdelningarna inom sinnessjukvården samt kartläggningen av så kallade tattare – visar författarna att ett simpelt återgivande av de argument som ventileras i materialet föga bidrar till vår förståelse av det förgångna, eller för den del kunskap om vår samtid.

I detta avseende kan de aktuella bidragen med fördel ställas mot den studie av de senaste fem årens foucaultinspirerade avhandlingar i historia som Nilsson inledningsvis presenterar. Vid en närmare jämförelse framstår delar av den svenska foucaultreceptionen såsom minst sagt eklektiskt förvirrad och i vissa fall rent av motstridig. För om man skall ta betoningen av antihumanism på allvar, ter sig varje försök att kombinera Foucault med ett aktörsperspektiv närmast befängt.

Såväl Nilsson som Fredriksson poängterar vidare att vi inte kan nöja oss med att acceptera aktörers självbild som en förklaring, eller ens som en utgångspunkt, för våra studier. I stället måste vi ifrågasätta själva ramarna för det som studeras. Hur radikalt detta än må låta bör man hålla i minnet att behovet av att distansera sig från tidigare beskrivningar av studieobjektet inte är något som endast accentueras hos Foucault, utan som Fredriksson påpekar har denna hållning djupare rötter.⁴ Vidare finns det även exempel på sammanhang där detta arbetssätt givits en tydligare metodisk utformning.⁵ Trots detta måste jag tillstå att denna utgångspunkt sällan ges en sådan tyngd som just vid studier i Foucaults anda.

³”Vid ett perspektivs gränser. ’Governmentality’ och det historiska studiet av friheten”, i Mikael Börjesson et al (red.), *Fältanteckningar. Utbildnings- och kultursociologiska texter tillägnade Donald Broady* (Uppsala 2006), s. 193 ff.

⁴ Foucaults anslag kan i sammanhanget jämföras med exempelvis Karl Marx’ och Friedrich Engels’ beskrivning av historien som klasskamp eller Simone de Beauvoirs utgångspunkt i det kvinnliga som något skapat. I likhet med god forskning i allmänhet utgår dessa studier från ett ifrågasättande av vedertagna sätt att förstå världen. Karl Marx & Friedrich Engels, *Kommunistiska manifestet* (Stockholm 1992), s. 11 ff; Simone de Beauvoir, *Det andra könet* (Stockholm 1995), s. 162.

⁵ Som exempel kan nämnas Pierre Bourdieus betoning av vikten av att frigöra sig från sina vardagliga föreställningar när man närmar sig sitt forskningsobjekt. I Bourdieus

Inte heller när det gäller betoningen av historiens diskontinuitet kan Foucault sägas vara helt utan föregångare. Redan hos Herbert Butterfield finner man varningar för en allt för tillrättalagd och välordnad historieskrivning. Butterfield förespråkar en ödmjuk inställning till historien, där historikern varken skall fungera som en domare eller en städtant som löser motsättningar och lägger saker tillrätta. Snarare är det historikerns uppgift att genom noggranna empiriska studier visa på det motsägelsefulla i historien.⁶

I det sista avseendet går emellertid studier i Foucaults anda betydligt längre. I stället för att bara öppna ögonen för brott i historiens väv tar man emot dessa med öppna armar. Med utgångspunkt från *Övervakning och straff* visar Fredriksson hur Foucault accentuerade skillnaderna mellan olika straffformer genom att ställa dem bredvid varandra. Liknande tillvägagångssätt använder sig även Shamal Kaveh, Andreas Fejes och Mikael Eivergård av. Kaveh gör det när han jämför olika definitioner av socialpolitik; Fejes när han ställer tanken om det utbildningsbara subjektet mot det begåvade dito; Eivergård när han beskriver framväxten av friare vårdformer. Därtill kan även Kenneth Petterssons och Ulf Olssons användning av Tönnies kända distinktion framhållas. I det sistnämnda fallet rör det sig närmast om en metastudie i och med att det är just olika epokers skilda sätt att förhålla sig till diskontinuiteter som studeras.

Trots detta intresse för grundläggande skillnader mellan olika historiska epoker är det bara i Fredrikssons artikel man finner några explicita funderingar som rör förklaringar av dessa historiska förändringar. I de övriga bidragen lyser de närmast med sin frånvaro. På sin höjd nöjer man sig med en övergripande hänvisning till den liberala demokratin.⁷ Orsaken till detta ointresse för att försöka förklara de förändringar som studeras, synes likväl inte vara givet av det foucaultianska perspektivet. Som Fredriksson demonstrerar visar Foucault prov på en minst sagt handfast funktionalism i *Övervakning och straff*. Och även om Nilsson betonar avståndstagandet från den dialektiska historieuppfattningen såsom en viktig del i Foucaults personliga

tappning är det emellertid genom en objektivering av studieobjektet som denna distans skapas. Pierre Bourdieu, *Homo academicus* (Stockholm 1996), s. 35–53.

⁶ Herbert Butterfield, *The Whig interpretation of history* (London 1931), s. 70 ff.

⁷ Se Roddy Nilssons, Ulf Olssons & Kenneth Peterssons, Shamal Kavehs, Robert Anderssons, Andreas Fejes' och Mikael Eivergårds texter.

utveckling, är Marx och därtill en historiematerialistisk förklaringsmodell i allra högsta grad närvarande i det nämnda verket.⁸

Den sista av de karaktäristika som Nilsson framhåller – det genealogiska synsättet – finns närvarande i det tydliga samtidshistoriskt anslag som kännetecknar flera av de texter som samlats i denna antologi.⁹ Enligt Nilsson är just intresset för samtiden något som skiljer Foucault från historiker i allmänhet. Historien har i denna tradition inget värde i sig, utan framstår närmast som ett redskap för att vi skall förstå vår egen samtid.

Även i detta fall kan det vara lärorikt att snegla på Butterfield och hans fördömande av historieskrivningar som formulerar framgångssagor. Genom begreppet *whiggism* fångar Butterfield det felslut som uppstår när historiker försöker skapa ordning i mängden av historiska händelser genom att koppla dessa till nutida förhållanden. Enligt Butterfield resulterar ett sådant arbetsätt ofta i att historiska aktörer tillskrivs kommande generationers intentioner, vilket ger en historieskrivning som beskriver en rad av målmedvetna steg i riktning mot den värld vi lever i idag.¹⁰ Men vad är det då som gör att den samtidshistoria som Foucault förespråkade inte är behäftat med anakronismer av den typ som Butterfield varnar för?

Som nämnts spelar förkärleken för diskontinuiteter en viktig roll i studier i Foucaults anda. I stället för att leta efter likheter koncentrerar dessa undersökningar sig på att avtäckas skillnader.¹¹ Detta är i sig ett potent vaccin mot alla former av tillrättalagd historieskrivning. Ett annat skydd mot anakronismer är avsaknaden av moraliserande fördömanden. Detta poängterar Nilsson inledningsvis, och det framgår även av de följande studierna. Enligt Nilsson bygger

⁸ Detta märks framförallt i Foucaults redogörelse av disciplinerings framväxt inom krigsmakten. Geväret beskrivs här som en utveckling av krigföringens produktionsmedel, vilket i sin tur påverkade krigsmaktens produktionsförhållanden, den disciplinerade taktiken. Även utvecklingen i samhället i övrigt ses som ett resultat av behovet att administrera ett allt mer komplicerat samhälle. Grunden till denna utveckling finner Foucault främst i befolkningsökningen, vilken gav upphov till behovet av en effektivare produktionsapparat. Michel Foucault, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse* (Lund 1987), s. 101 ff, 191 ff, 255.

⁹ Till de samtidshistoriska studierna räknar jag framförallt Kenneth Peterssons & Ulf Olssons, Robert Anderssons samt Andreas Fejes' texter.

¹⁰ Butterfield (1931), s. 30 f.

¹¹ Se exempelvis Nikolas Rose, *Powers of Freedom. Reframing Political Thought* (Cambridge 1999), s. 58.

inte studier i Foucaults anda på någon generell kritik av maktrelationer, utan dessa studier handlar mer om att ifrågasätta och synliggöra.

För en utomstående kan detta förhållningssätt framstå som ett uttryck för en värderativism som gränsar till nihilism. Tydligast märks detta vid en jämförelse mellan antologins olika bidrag. Fejes problematisering av vår samtids vurm för ett livslångt lärande och Thom Axelssons beskrivning av hur man under början av 1900-talet försökte kontrollera resandefolken, blir här uttryck för samma sak – en liberal styrningsrationalitet. För lekmannen framstår denna jämförelse som närmast barrocks mot bakgrund av vår vardagliga erfarenhet av vad som är rätt och fel. Hur kan Komvux och steriliseringar vara uttryck för samma logik?

Samtidigt är det just denna förutsättningslösa inställning som gör det möjligt att slå hål på våra vardagliga föreställningar. Som exempel kan nämnas Robert Anderssons analys av den kognitiva beteendeterapi. Med hjälp av tanken om den liberala styrningsrationaliteten visar han hur det som vid första anblicken framstår som en utveckling av den fria viljan också är att betrakta som en avancerad form av maktutövning.

Som man ropar får man svar

Med stöd i Nilssons inledande avgränsningar gentemot friare tolkningar av Foucaults författarskap skulle man kunna hävda att de bidrag som samlats i denna antologi kan betraktas som en provkarta över en riktning inom foucaultinspirerad forskning i Sverige. Mot bakgrund av detta antagande ska jag här försöka säga något om denna forskningsinriktnings karaktäristika, vad man intresserar sig för, och kanske än viktigare, vad man lämnar därhän.

Som nämnts läggs mycket kraft på att beskriva och problematisera olika former av maktutövning, samtidigt som intresset för att förklara den historiska förändringen av dessa praktiker framstår som minst sagt svalt. Flertalet av antologins bidrag nöjer sig med att beskriva förändringar utan att göra något försök att förklara hur förändringen kommit till stånd.

Vidare verkar den diskursteoretiska dominans som Nilsson uppmärksammar även inkludera foucaultianernas hårda kärna. Mot bakgrund av den antihumanistiska hållning som tidigare lyfts fram kan man fråga sig

varför så många av författarna intresserar sig för enskilda diskurser.¹² För även om de författare som bidragit till denna antologi inte faller i fällan att se diskursen som ett uttryck för individuella aktörers agerande,¹³ kräver detta material att man läser mellan raderna för att inte fångas upp av variationerna i de enskilda texterna.

I det avseendet framstår Fredrikssons betoning av sökandet efter *pudenda origo* såsom en långt mer framkomliga väg för att studera maktutövning. Frågan är om inte just intresset för det låga ursprunget är Foucaults främsta bidrag till humanvetenskaperna, och därtill kanske också lösningen på strukturalismens gåta. Problemet rörande hur strukturer kan forma praktiker finner här sin lika enkla som geniala lösning. Genom att avfärda tanken om strukturer som något som läggs på uppifrån öppnas möjligheten för att se förändrade praktiker såsom resultatet av i stunden marginella förändringar som till synes inte styrs av annat än det minsta motståndets lag.¹⁴

Avslutningsvis skall jag även säga något om implikationerna av Foucaults maktbegrepp, eller kanske snarare avsaknaden av ett entydigt maktbegrepp.¹⁵ Som märks i de bidrag som samlats i detta verk ägnas lite uppmärksamhet åt de olika parterna i de maktrelationer som beskrivs. Särskilt tydligt blir detta om man intresserar sig för dem som kommer till tals i skapandet av de styrningstekniker som studeras. Bortsett från Petterssons och Olssons åberopande av de besuttnas intressen i 1800-talets filantropiska rörelse, saknas ofta tydliga kopplingar till hur olika grupper i samhället påverkas av den maktutövning som beskrivs. För även om Eivergård och Axelsson lyfter fram enskilda personer som är i högsta grad delaktiga i maktutövningen förblir relationerna minst sagt anonyma. Det är inte utan att man saknar ett svar på frågan: *vem* är det som har makten?

¹² När Foucault först tog upp frågan om framväxten av en styrningsrationalitet rörde han sig på en helt annan abstraktionsnivå än den som präglar flertalet av texterna i denna antologi. Se Michel Foucault, "Governmentality", i *Essential Works of Foucault 1954–1984*, vol. 3, (New York 2000).

¹³ I Thom Axelssons artikel blir detta särskilt tydligt i och med att han helt bortser från de tydliga skiljelinjer mellan olika individers ståndpunkter som framträder i materialet.

¹⁴ Detta framkommer bland annat i Foucaults beskrivning av disciplinen som en "samling av oändligt små tekniska uppfinningar". Foucault (1987), s. 257.

¹⁵ Se exempelvis Jonas Larsson, "Ordalek och styrningskonst", i *Historisk tidskrift* (2005), s. 446 ff.

Jag har här försökt att göra en kritisk granskning av de studier i Foucaults anda som samlats i denna antologi. Genom att skärskåda konsekvenserna av detta angreppssätt har det även varit mitt syfte att uppmärksamma de frågor som lämnas obesvarade. Trots den kritik som framförts vill jag hävda att detta perspektiv har mycket att erbjuda. Foucault kanske inte ger oss alla pusselbitar som behövs för att förstå historien, men det arbetssätt som lånat hans namn utgör ett kraftfullt redskap för att problematisera vår samtid.

Författarpresentationer

ROBERT ANDERSSON (f. 1968), fil. dr. och lektor vid Kristianstad högskola, disputerade 2002 vid Stockholms universitet med avhandlingen *Kriminalpolitikens väsen*. Han har bland annat medverkat i antologin *The future is not what it appears to be. Pedagogy, genealogy & political epistemology* och publicerat artiklar i *Nordisk tidskrift för Kriminalvetenskap*.

THOM AXELSSON (f. 1971), fil. dr. verksam vid Tema Barn, Linköpings Universitet. Disputerade våren 2007 på avhandlingen *Rätt elev i rätt klass. Skola, begåvning och styrning 1910–1950*. Han har tidigare medverkat i antologin *Normalitetens förhandling och förvandling. En antologi om barn, skola och föräldraskap*.

MIKAEL EIVERGÅRD (f. 1959), fil.dr. i etnologi och forskningschef vid Jämtlands läns museum. Disputerade 2003 med avhandlingen *Frihetens milda disciplin* som handlar om social styrning och disciplinära tekniker inom den anstaltsbundna sinnessjukvården. Har tidigare bland annat arbetat i den statliga steriliseringsutredningen och medverkat i antologin *I industrisamballets slagskugga. Om problematiska kulturarv*.

ANDREAS FEJES (f. 1977), fil. dr. och forskarassistent i pedagogik vid Linköpings universitet. Han disputerade 2006 med avhandlingen *Constructing the adult learner. A governmentality analysis*. Hösten 2007 utkommer boken *Foucault and lifelong learning. Governing the subject*, för vilken Fejes är redaktör tillsammans med Kathy Nicoll vid University of Stirling i Skottland.

JOHANNES FREDRIKSSON (f. 1978), fil. mag. och doktorand i historia vid Uppsala universitet. I sitt avhandlingsarbete studerar han den svenska förskolepedagogikens historia med fokus på de lokala villkor som gjorde den möjlig. Han har tidigare medverkat i festskriften *Fältanteckningar. Utbildnings- och kultursociologiska texter tillägnade Donald Broady*.

SHAMAL KAVEH (f. 1964), fil. dr. i idé- och lärdoms historia vid Uppsala universitet. Kaveh disputerade 2006 på avhandlingen *Det villkorade tillståndet. Centralförbundet för Socialt Arbete och liberal politisk rationalitet 1901–1921*. Han har publicerat en rad artiklar, framför allt på kurdiska, och medverkat som medredaktör för temanumret ”Liberalism” i tidskriftens *Fronesis*.

ESBJÖRN LARSSON (f. 1968), fil. dr. och koordinator vid den Nationella forskarskolan i utbildningshistoria, disputerade 2005 med avhandlingen *Från adlig uppfostran till borgerlig utbildning. Kungl. Krigsakademien mellan åren 1792 och 1866*. För närvarande forskar han om reallinjens uppkomst genom en studie av Nya elementarskolans verksamhet under 1800-talets första hälft.

RODDY NILSSON (f. 1957), docent i historia och verksam vid Institutionen för samhällsvetenskap vid Växjö universitet. Nilsson disputerade 1999 på en avhandling om det svenska fängelsesystemet under 1800-talet, och har sedan dess publicerat artiklar om bland annat fängsvård, historieteori och ungdomsbrottslighet. Senaste större publikation är läroboken *Kontroll, makt och omsorg. Sociala problem och socialpolitik i Sverige 1780–1940*.

ULF OLSSON (f. 1947), docent i pedagogik vid Lärarhögskolan i Stockholm. Hans huvudsakliga forskningsintresse rör styrningsrationaliteter och fabrikationen av subjekt inom folkhälsoområdet ur ett nutidshistoriskt perspektiv. Slutför för närvarande tillsammans med Kenneth Petersson ett mångårigt projekt, *Staten, subjektet och pedagogiska teknologier. En nutidshistorisk studie av politiska epistemologier och styrningsrationaliteter i det tidiga 2000-talet*.

KENNETH PETERSSON (f. 1949), docent och universitetslektor vid Institutionen för samhälls- och välfärdsstudier, Linköpings Universitet. Han har framförallt publicerat sig inom intresseområdet nutidshistoriska perspektiv på relationen mellan politisk styrning och kunskapsbildning i anslutning till svenska socialpolitiska institutioner.

Opuscula Historica Upsaliensia

1. Thomas Lindkvist: *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatiden till tidig medeltid*, 3:e upplagan 1995
2. Jan Lindegren: *Varat, staten och diket. Tre historieteoretiska uppsatser*, 1988 (slutsåld)
3. Sven A. Nilsson: *På väg mot militärstaten. Krigsbefälets etablering i den äldre Vasatidens Sverige*, 1989 (slutsåld)
4. György Nováky: *Sockersjudare och kompanihandel. Motsättningen mellan kapitalistisk produktion och feodal handel under 1600-talet*, 1989 (slutsåld)
5. Stellan Dahlgren & Kekke Stadin: *Från feodalism till kapitalism. Skatternas roll i det svenska samhällets omvandling 1720–1910*, 1990
6. Aleksander Kan: *Nikolaj Bucharin och den skandinaviska arbetarrörelsen*, 1991
7. Anders Florén: *Genus och producentroll. Kvinnoarbete inom svensk bergshantering, exemplet Jäders bruk 1640–1840*, 2:a reviderade upplagan 1995
8. *Att forska i det förflutna. Forskarskola i Historia 1991*, Anders Florén & Peter Reinholdsson (red.), 1992 (slutsåld)
9. *Current Research at The Department of History Uppsala University*, 1992 (slutsåld)
10. Ann-Sofie Ohlander: *Det bortträngda barnet. Uppsatser om psykoanalys och historia*, 1993 (slutsåld)
11. Kekke Stadin: *Maktkamp på Arboga redd. Sjöfart inom skrå och aktiebolag*, 1993
12. *Ironmaking in Sweden and Russia. A survey of the social organisation of iron production before 1900*, Göran Rydén & Maria Ågren (eds), 1993
13. Hernán Horna: *Five Essays on Post Colonial Latin American History*, 1994
14. Gudrun Andersson Lennström & Marie Lennersand: *Sprickor i muren. Funktion och dysfunktion i det stormaktstida rättssystemet*, 1994

15. Jaak Naber: *Motsättningarnas Narva. Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokaltvälde i ett statsreglerat samhälle, 1581–1704*, 1995
16. Per Olof Sjöstrand: *Hur Finland vanns för Sverige. En historia för nationalstater*, 1996
17. *Järnkvinnor. Bergslagens kvinnodagar 1995*, Åsa Karlsson (red.), 1996
18. *Vägen till Blåkulla. Nya perspektiv på de stora svenska häxprocesserna*, Linda Oja (red.), 1997
19. *Främlingar – ett historiskt perspektiv*, Anders Florén & Åsa Karlsson (red.), 1998 (slutsåld)
20. Anders Florén: *Vallonskt järn. Industriell utveckling i de södra Nederländerna före industrialiseringen*, 1998
21. *I nationens intresse. Ett och annat om territorier, romaner, röda stugor och statistik*, Lars Petterson (red.), 1999
22. *State Policy and Gender System in the Two German States and Sweden 1945–1989*, Rolf Torstendahl (ed.), 1999 (slutsåld)
23. *När studenten blev modern – Uppsalas studenter 1600–1850*, Henrik Ågren (red.), 1999
24. *Bedrägliga begrepp. Kön och genus i humanistisk forskning*, Gudrun Andersson (red.), 2000
25. *Lydia Wahlström. Till hundraårsminnet av hennes doktorsdisputation 1898*, Gunilla Strömholm (red.), 2000
26. *Guises of Power. Integration of society and legitimisation of power in Sweden and the Southern Low Countries ca 1500–1900*, Maria Ågren, Åsa Karlsson & Xavier Rousseaux (eds.), 2001
27. *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige*, Åsa Karlsson & Bo Lindberg (red.), 2002
28. *Sociala nätverk och fält*, Håkan Gunneriusson (red.), 2002
29. *Med börd, svärd och pengar. Eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650–1900*, Gudrun Andersson, Esbjörn Larsson & Patrik Winton (red.), 2003
30. *Hans och hennes. Genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid*, Maria Ågren (red.), 2003

31. *En helt annan historia. Tolv historiografiska uppsatser*, Samuel Edquist, Jörgen Gustafson, Stefan Johansson & Åsa Linderborg (red.), 2004
32. *När oväsendet tystnat. Efterspelet till uppror och religiösa konflikter 1670–1860*, Marie Lennersand & Linda Oja (red.), 2004
33. Reine Rydén, *Marknaden, miljön och politiken. Småbrukarnas och ekoböndernas förutsättningar och strategier 1967–2003*, 2005
34. *Att rätt förfoga över tingen. Historiska studier av styrning och maktutövning*, Johannes Fredriksson & Esbjörn Larsson (red.), 2007